Beheersplan

Onze-Lieve-Vrouwekathedraal Antwerpen

steenmeijer architecten

Onze-Lieve-Vrouwekathedraal Antwerpen

Beheersplan

BETREFT	Onze-Lieve-vrouwekathedraal met bijgebouwen, Belforttoren en tuin van de dekenij
LIGGING	Handschoenmarkt Antwerpen
BEHEERSPLAN OPGEMAAKT DOOR	Steenmeijer Architecten BVBA Kleine Pieter Potstraat 21, 2000 Antwerpen T 03 225 26 40, info@steenmeijer.be ref: 9391K00B In samenwerking met: 1. Ingenieursbureau Jan Van Aelst: stabiliteit 2. Studiebureau Herelixka: technieken 3. Frank Deleu: klokken en beiaard 4. Ars Horti: tuin
AANBESTEDENDE OVERHEID	Provincie Antwerpen Koningin Elisabethlei 22 2018 Antwerpen, optredend voor zichzelf en Stad Antwerpen Grote Markt 1 2000 Antwerpen
DATUM FINALE VERSIE	15 december 2017

Afb. 1. coverbeeld: het exterieur van de O.-L.-Vrouwekathedraal, gezien vanaf de tuin van de dekenij

Inhoudstafel

In overeenstemming met artikel 8.1.4 van het onroerend erfgoedbesluit van de Vlaamse regering betreffende de uitvoering van het Decreet van 12 juli 2013 betreffende het onroerend erfgoed, gewijzigd bij het decreet van 4 april 2014 en latere aanvullingen en wijzigingen, omvat dit beheersplan de volgende elementen:

1. Identificatie en afbakening van het beoogde gebied ..... p 9

1.1. Aanleiding en doel

1.2. Identificatie en afbakening van het gebouw

1.2.1. Adres

1.2.2. Afbakening beheersplan

1.2.3. Eigenaar

1.2.4. Omgeving

1.2.5. BPA/RUP

1.3. Onroerend Erfgoed

1.3.1. Beschermde monumenten

1.3.2. Beschermde archeologische zones

1.3.3. Unesco-werelderfgoed

1.3.4. Inventaris Onroerend Erfgoed

1.4. Voorstelling van het erfgoed

1.4.A. De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal met bijgebouwen

1.4.B. De Belforttoren

1.4.C. De tuin en het paviljoen

1.4.D. De dekenij

2. Historische nota ..... p 25

2.A. De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal met bijgebouwen

2.A.1. De glasramen

2.B. De Belforttoren

2.B.1. De belforttoren bouwkundig

2.B.2. Bouw van de noordertoren

2.B.3. De eerste herstellingen

2.B.4. Aanzet tot een globale restauratie

2.B.5. De eerste fase 1928-1930

2.B.6. De tweede fase 1950-1958

2.B.7. De laatste fase 1971-1990

2.B.8. De luidklokken, beiaard en torenuurwerk

2.C. De tuin en het paviljoen
2.C.1. Kerkelijke eigendom
2.C.2. Particuliere eigendom
2.C.3. Kerkfabriek van Onze-Lieve-Vrouwekerk
2.D. De dekenij

3. Beschrijving en inventaris van de erfgoedelementen ..... p 69

4. Beschrijving van de erfgoedwaarden van het onroerend erfgoed ..... p 285
4.1. Historische waarde
4.2. Architecturale waarde
4.3. Archeologische waarde
4.4. Artistieke waarde
4.5. Socio-culturele en volkskundige waarde
4.6. Locuswaarde en belevingswaarde
4.7. UNESCO: Uitzonderlijk universele waarde
4.8. Beiaardcultuur als waardevol immaterieel erfgoed
4.9. Ensemblewaarde

5. Visie op het beheer ..... p 299

6. Opsomming en verantwoording van de beheersmaatregelen ..... p 313

7. Voorstel van evaluatie en opvolging ..... p 345

8. Bijlagen ..... p 349

In het gehele document wordt voor de verschillende hoofdstukken een opsplitsing gemaakt tussen:

A. De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal met bijgebouwen
B. De Belforttoren
C. De tuin en het paviljoen
D. De dekenij

1. Identificatie en afbakening van het beoogde gebied

1.1. Aanleiding en doel

Het beheersplan heeft tot doel om de geplande restauratie- en onderhoudswerkzaamheden aan het geheel van de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal met bijgebouwen en belforttoren en de tuin van de dekenij vast te leggen voor een periode van 20 jaar. De kerkfabriek en Provincie Antwerpen wensen de haar toevertrouwde kathedraal zo optimaal mogelijk te behouden en beheren als gebouw voor de eredienst met speciale aandacht voor een museale en toeristische functie. Stad Antwerpen wenst als eigenaar van de belforttoren ook een optimaal beheer voor de toren aan de dag te leggen. Het beheersplan bewerkstelligt een prima onderhouden, goed uitgeruste gebouwen en tuin, vlot toegankelijk en grotendeels ontsloten voor een breed publiek. De dekenij komt in dit beheersplan dan ook beperkt – louter in het kader van de ontsluiting van de tuin- aan bod.

Tevens zullen de beheersmaatregelen geformuleerd worden om de gebouwen verder te restaureren en om courant onderhoud te organiseren. Voor de belforttoren wordt een andere benadering voorzien dan voor de rest van de kathedraal. De kathedraal is immers na 50 jaar bijna volledig gerestaureerd. In het beheersplan zullen voor dit deel van het geheel dus eerder onderhoudende maatregelen worden opgenomen, met uitzondering van grote delen van de daken, die aan vernieuwing toe zijn. Het beheer slaat ook op het interieur, met speciale aandacht voor het behoud en het onderhoud van het kunstbezit. Veiligheid en toegankelijkheid zijn hierbij belangrijke aspecten.

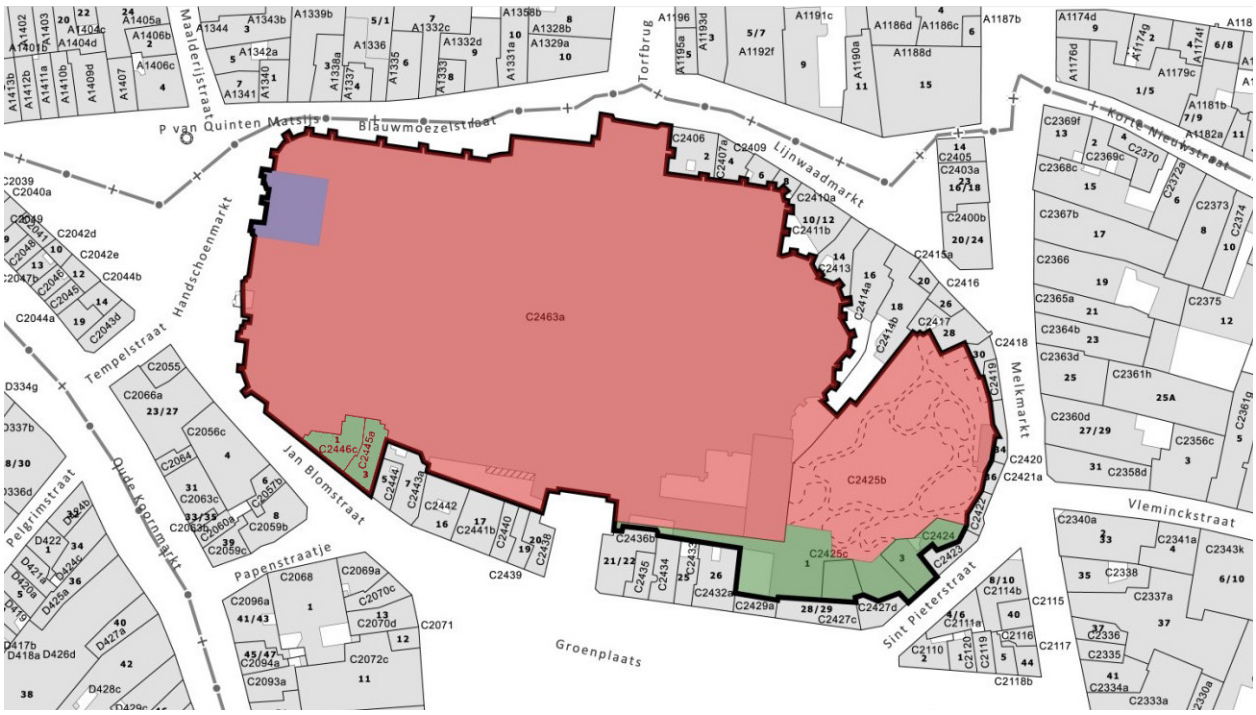

Afb. 2. kadasterplan met aanduiding afbakening en eigendom/bouwheerschap

- *zwarte dikke lijn: afbakening*
- *blauw: belforttoren, eigendom van de Stad Antwerpen*
- *rood: kathedraal, bijgebouwen en tuin, bouwheerschap Provincie Antwerpen*
- *groen: dekenij, Jan Blomstraat 1-3, eigendom kathedrale kerkfabriek*

Afb. 3. luchtfoto O.-L.-Vrouwekathedraal en omgeving (bron: Geopunt Vlaanderen)

1.2. Identificatie en afbakening gebouw

1.2.1. Adres

Onze-Lieve-Vrouwekathedraal met bijgebouwen

Belforttoren

Handschoenmarkt
2000 Antwerpen

Kadastrale gegevens: afd. 3, sectie C, nr. 2463a

Tuin van de dekenij

Sint-Pieterstraat 1
2000 Antwerpen

Kadastrale gegevens: afd. 3, sectie C, nrs. 2014A (deel), 2014B (deel), 2425B, 2463A (deel)

1.2.2. Afbakening beheersplan

De afbakening omvat de kathedraal met bijgebouwen, de belforttoren en de tuin met het paviljoen.

De aangrenzende woningen rondom de kathedraal maken geen deel uit van het beheersplan.

De kathedraal, de bijgebouwen en de belforttoren omvatten een oppervlakte van 75a88ca. De percelen van de kathedraal met bijgebouwen, tuin met paviljoen (en dekenij) en de belforttoren worden begrensd door openbaar domein – Handschoenmarkt, Jan Blomstraat, Groenplaats, Sint-Pieterstraat, Lijnwaadmarkt en Blauwmoezelstraat – en door aangrenzende woningen.

1.2.3. Eigenaar

De kathedraal met bijgebouwen en wordt beheerd door de kathedrale kerkfabriek, op basis van het volgende:

- de verplichtingen van de kathedrale kerkfabriek overeenkomstig de bepalingen van het (Vlaamse) decreet van 7 mei 2004 betreffende de materiële organisatie en de werking van de erkende erediensten, zoals (recent) gewijzigd door het decreet van 6 juli 2012,
- verplichtingen van de provincie overeenkomstig de bepalingen van het (Vlaamse) decreet van 7 mei 2004 betreffende de materiële organisatie en de werking van de erkende erediensten, zoals (recent) gewijzigd door het decreet van 6 juli 2012 en
- de verplichtingen van de provincie overeenkomstig de provinciewet en overeenkomstig het (Vlaamse) provinciedecreet.

Dit zolang er een (rooms-katholieke) kathedrale kerkfabriek in gevestigd is en zolang er de rooms-katholieke eredienst wordt gevierd. De provincie Antwerpen heeft sinds 1965 het bouwheerschap voor de restauratie van de kathedraal op zich genomen.

De stad Antwerpen is eigenaar van de belforttoren.

De dekenij (Sint-Pieterstraat 1-3), inclusief de tuin, is eigendom van de kathedrale kerkfabriek, alsook Jan Blomstraat 1 en 3 die mee worden opgenomen in dit beheersplan.

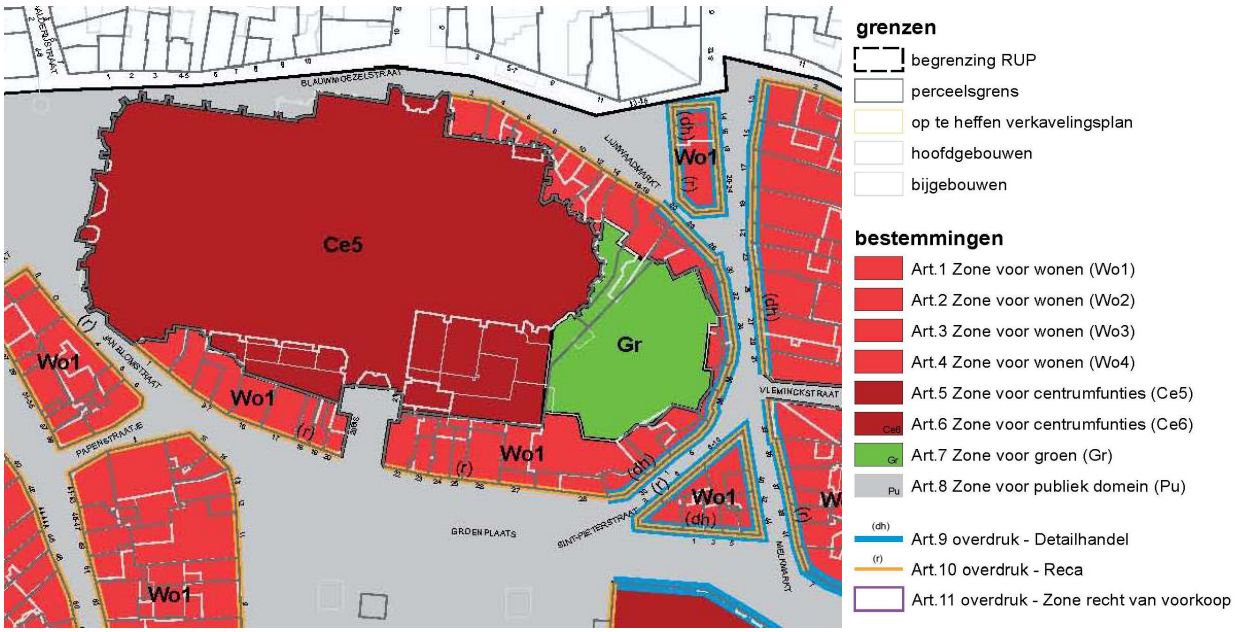

Afb. 4. RUP Binnenstad Antwerpen: grafisch plan deel 2/3- deel O.-L.-Vrouwekathedraal en legende

1.2.4. Omgeving

De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal behoort tot het “Historisch Centrum” van de binnenstad van Antwerpen. De Binnenstad omvat de wijken 'Historisch Centrum', 'Schipperskwartier', 'Universiteitsbuurt', 'Meir', 'Sint-Andries', 'Theaterbuurt' en 'Het Zuid'.[1]

1.2.5. BPA/RUP

Voor het afgebakende gebied is het RUP BINNENSTAD van 26/4/2012 van toepassing. De percelen zijn ingekleurd als Zone voor centrumfuncties- Publieksgerichte gebouwen (art. 5), Zone voor Groen (art. 7) en Zone voor wonen (Art. 1).[2]

1 https://www.antwerpen.be/nl/info/52d5052439d8a6ec798b49fc/rup-binnenstad-antwerpen

2 http://www.antwerpen.be/nl/docs/stad/stadsvernieuwing/bestemmingsplannen/RUP_11002_214_10008_00001/RUP_11002_214_10008_00001_gp_2.pdf

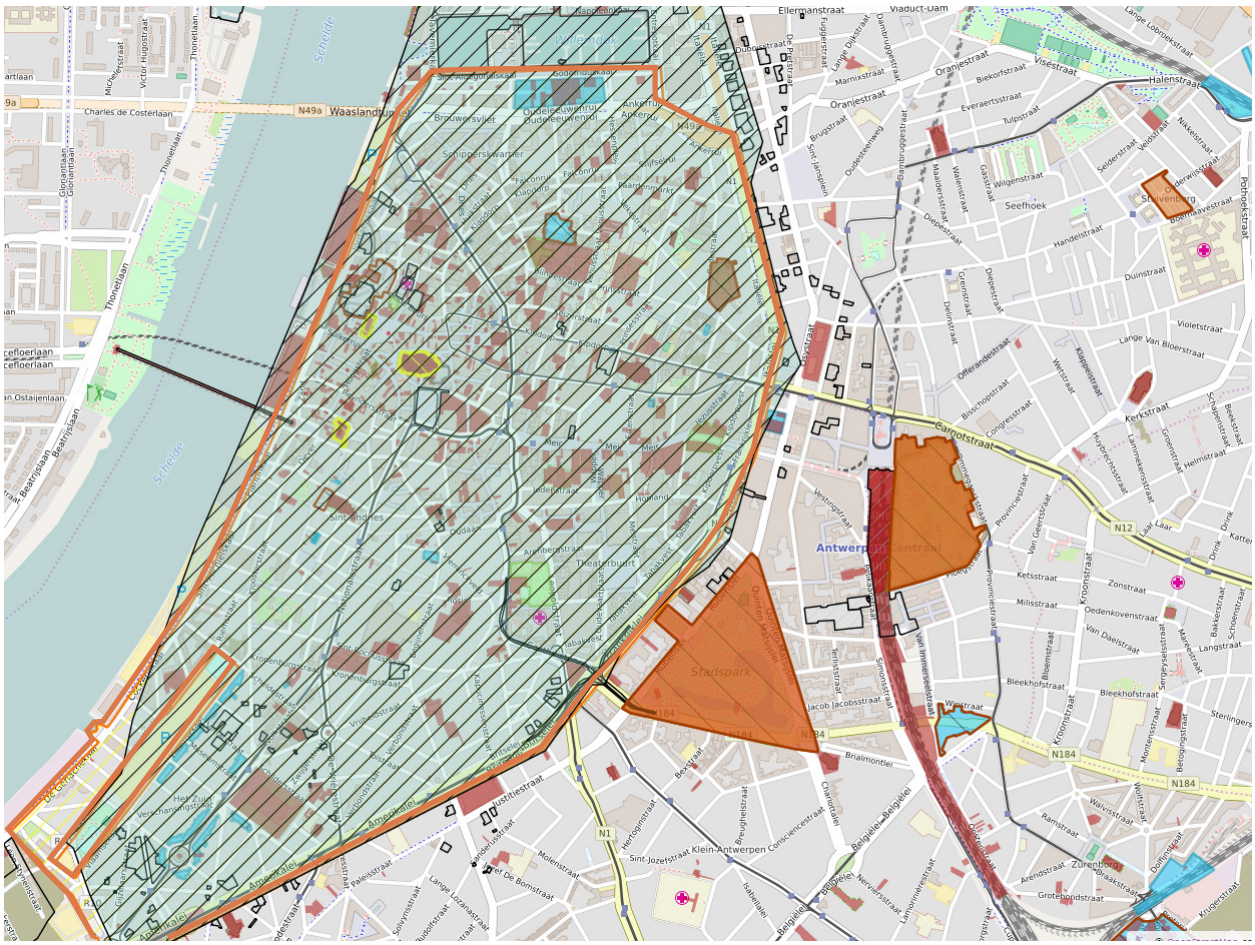

Afb. 5. kernzones Unesco werelderfgoed (Kathedraal, stadhuis en Museum Plantin-Moretus, geel afgebakend, en bufferzone Unesco werelderfgoed, oranje afgebakend) (bron: Geoportaal Onroerend Erfgoed Vlaanderen)

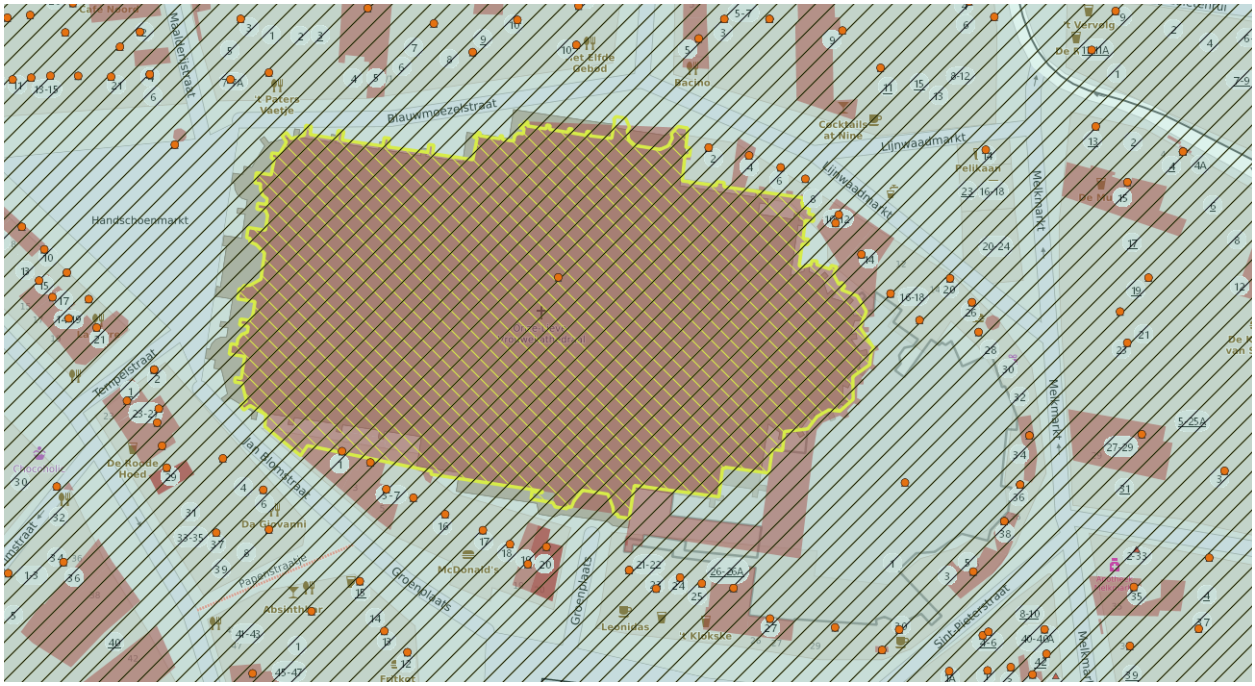

Afb. 6. de O.-L.-Vrouwekathedraal is een beschermd monument (bruine kleur), gelegen in een vastgestelde archeologische zone (zwarte arcering) en de O.-L.-Vrouwekathedraal is Unesco werelderfgoed, gelegen in een kernzone (gele arcering en afbakening) (bron: Geoportaal Onroerend Erfgoed Vlaanderen)

1.3. Onroerend Erfgoed

1.3.1. Beschermde monumenten

De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal met belforttoren en bijgebouwen is beschermd als monument bij Koninklijk Besluit van 24 februari 1938 omwille van zijn historische (in casu geschiedkundige), artistieke (in casu esthetische) en wetenschappelijke waarde.[3]

Van de huizen Jan Blomstraat 1 en 3 zijn de voorgevel - bovengevel en bedaking beschermd als monument (KB van 2.09.1976, nrs. 121 en 122) omwille van het algemeen belang. De bescherming omvat alleen het bovendeel van de voorgevel vanaf de tweede bouwlaag en de daken.

De muur met de ingangsomlijsting aan Groenplaats 21 is eveneens als monument beschermd. De bescherming omvat "de muur met de geblokte ingangsomlijsting ten zuidoosten van de zuidelijke transeptgevel van de kathedraal" (KB van 2.09.1976, nr. 114).

1.3.2. Beschermde archeologische zones

De tuin en de dekenij (Sint-Pieterstraat 1-3) zijn – met de benaming 'Nieuwerck van de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal' – beschermd als archeologische zone bij Ministerieel Besluit van 9 februari 2015 omwille van zijn cultuurhistorische en wetenschappelijke waarde.

1.3.3. UNESCO Werelderfgoed

De belforttoren en de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal behoren sinds 1999 tot het Werelderfgoed van de UNESCO als onderdeel van de groepsinschrijving van 56 belforten in België en Frankrijk.

1.3.4. Inventaris Onroerend Erfgoed

De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal (met bijgebouwen en belforttoren), de tuin en de dekenij zijn opgenomen in de Inventaris Archeologische Zones – Historische stadskern van Antwerpen. Deze archeologische zone is bovendien vastgesteld.

De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal (met bijgebouwen en belforttoren) is opgenomen in de Inventaris Bouwkundig Erfgoed. De kathedraal is bovendien als relict vastgesteld.

De dekenij is niet als monument beschermd, maar staat wel op de vastgestelde inventaris. Deze vaststelling is geldig sinds 5 oktober 2009 (ID R4588).

---

3 KB 0022 van 24 .02.1938: "wordt gerangschikt overeenkomstig de wet van 7 augustus 1931 om reden van haar geschiedkundige, esthetische of wetenschappelijke waarde, de kerk van O.L. Vrouw te Antwerpen, eigendom van de stad."

Afb. 7. het exterieur van de O.-L.-Vrouwekathedraal

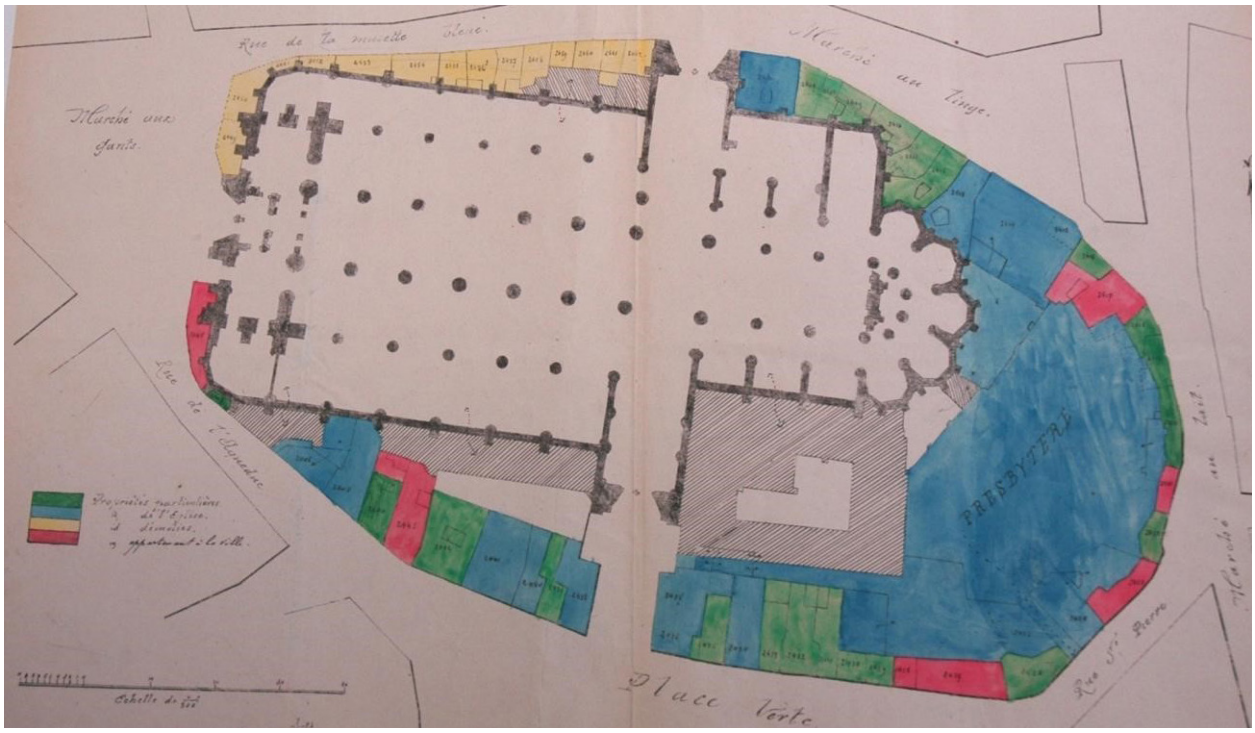

Afb. 8. onteigeningsplan huizen rond de O.-L.-Vrouwekerk (groen: privé eigendom, blauw: eigendom kerk, rood: stadseigendom, geel: afgebroken). Het plan dateert van kort na 1860 (afbraak huisje tegen de belforttoren). (Archief KCML)

1.4. Voorstelling van het erfgoed

1.4.A. De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal met bijgebouwen

De kathedraal van Antwerpen is de grootste gotische kerk van de Nederlanden. De plattegrond toont een zevenbeukige kruisbasiliek met een lengte van 117 meter. Op een breedte van 55 meter voor het schip en 65 meter voor de kruisbeuk. De breedte is dus in verhouding tot de lengte groter dan normaal, wat het gevolg is van de wijzigingen van het oorspronkelijk grondplan. Het schip telt zeven traveeën en omvat de noordertoren en de zuidertoren. Beide torens rusten op zeven zware pijlers op een vierkant grondplan van 12,50 x 12,50 meter. Ze zijn met de uiterste zijbeuken verbonden door middel van halve absides, waarvan de zuidelijke dienst deed als trouwkapel en later als doopkapel. De traveeën van de noordelijke zijbeuk zijn vierkant, die van de zuidelijke zijbeuk rechthoekig. De zuidelijke zijbeuk werd oorspronkelijk als parochiekerk gebouwd, tot de diensten in de nieuwe middenbeuk konden worden gehouden. Beide zijbeuken lopen aan de oostkant uit op respectievelijk een Onze-Lieve-Vrouwe-kapel en een kapel van het Heilig Sacrament of Venerabelkapel, die door middel van een balustrade gescheiden zijn van de binnenbeuken. Beide kapellen geven toegang tot een sacristie en een kapelmeesterskamer. Zware, kapiteelloze bundelpijlers schragen de bovenbouw van het schip en de overwelving van de zijbeuken, die aan de buitenzijde door steunberen gestut worden. Het schip en de dubbele binnenbeuken zijn afgedekt met kruisribgewelven, die in de 28 meter hoge middenbeuk neerkomen op drie diensten met bladkapiteel. De uiterste zijbeuken worden afgedekt met laatgotische stergewelven en verhogen naar de buitenkant toe om een maximale lichtinval in het schip mogelijk te maken. De vieringtoren staat op een grondplan van 13,70 x 13,70 meter. Het triforium is herleid tot een smalle binnenloopgang met opengewerkte borstwering, die het schip verbindt met dwarsbeuken en koor. Het nagenoeg ontbrekende triforium en de kapiteelloze bundelpijlers maken de belangrijkste verschillen uit tussen de Onze-Lieve-Vrouwekerk en andere Brabantse gotische kerken. De zijbeuken en het middenschip hebben zesdelige vensters met hooggotische tracering. Het middenvenster in de westgevel is achtdelig en zit sinds 1891 gedeeltelijk verborgen achter het orgel.

Eertijds was het kerkgebouw volledig door huizen ingesloten. In de tweede helft van de 19de eeuw werd gestart met de ontmanteling aan de kant van de Handschoenmarkt, gevolgd door de huizen aan de kant van de Blauwmoezelstraat. Nadien werd de sacristie aan het O.-L.-Vrouwkoor gebouwd, waardoor een deel van de gevels terug aan het oog werden onttrokken. Nog steeds is een belangrijk deel van de kathedraal ingebouwd.

De westgevel, gebouwd in de tweede helft van de 15de eeuw bestaat uit twee geledingen: portaal en gevelvenster, die geflankeerd worden door de twee torens. De vrij diepe en brede portaalnis is afgewerkt met beeldnissen.

De twee torens hebben een identieke structuur tot aan de derde geleding, waar de zuidertoren ophoudt. De noordertoren loopt door met een vierde geleding. Op de vierkante onderbouw rust een achtkantige bovenbouw met ingebouwde wenteltrap. De achtkant werd overhoeks geplaatst om een zo groot mogelijke binnenruimte te verkrijgen. De torenspits heeft de vorm van een overhoeks geplaatst vierkant met als kern een achthoekig trappenhuis. De spits verjongt verder naar de top toe. Deze hele topgeleding draagt in haar versiering de sporen van de opkomende renaissance.

Het schip is vrij eenvoudig gehouden en wordt geschoord door lichte muurpijlers, die kenmerkend zijn voor de latere Brabantse gotiek. De borstweringen en fialen zijn een laat-19de-eeuwse toevoeging. De zijbeuken zijn afgedekt met dwars geplaatste schilddaken. Aan de zuidzijde van de zuidtoren bevindt zich een aanbouw met één bouwlaag, vier traveeën en parament in witsteen

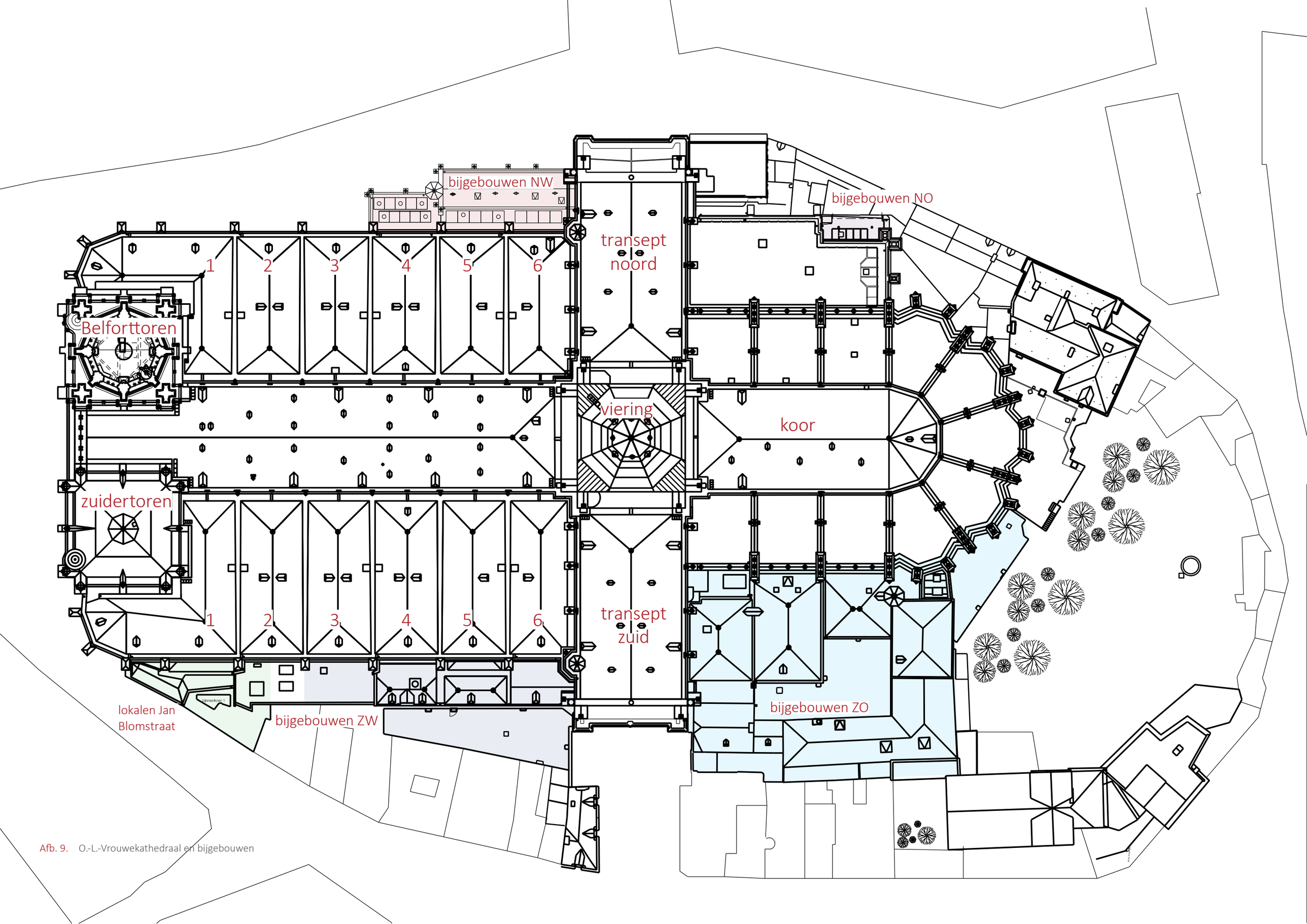

Afb. 9. O.-L.-Vrouwekathedraal en bijgebouwen

en hardsteen. Deze aanbouw is de sacristie van de doopkapel.

De twee transeptarmen worden elk afgedekt met een zadeldak dat naar het midden toe overgaat in een schilddak. Beide transeptgevels hebben een gelijkaardige opvatting in neogotische stijl, doch het zuidelijk transept is iets rijker versierd. Elke gevel bestaat uit drie geledingen: portaal, transeptvenster en top.

Het koor is rijker versierd dan het schip. Het wordt gesteund door tweeledige luchtbogen, waarvan de schoren doorbroken zijn door vierpassen en afgezet met hogels. De stoelen zijn versierd met een rij van drie pinakels. Ook op de steunberen komen pinakels voor, evenals tussen de borstweringen. De luchtbogen werden boven de zijkapellen van het koor verbonden door een zeer hoge borstwering.

Rond het kerkgebouw bevinden zich de diverse bijgebouwen, die alle vanuit het kerkgebouw toegankelijk zijn. We onderscheiden vier groepen bijgebouwen:

- Ten westen van het noordtransept de reeds vermelde sacristie van het O.-L.-Vrouwkoor, nu deels als museum ingericht;
- Ten oosten van het noordtransept de sacristieën van de Sint-Antonius- en Sint-Jozefkapellen, nu als bergplaats gebruikt;
- Ten westen van het zuidtransept een lange reeks bijgebouwen, waartoe de huizen Jan Blomstraat 1-3 behoren, met daarnaast respectievelijk de stookruimte en de sacristie van de Venerabelkapel, alle tegen de zuidelijke zijbeuk aangebouwd en onderbroken door Jan Blomstraat 5, dat niet tot de kathedraal behoort.;
- Ten oosten van het zuidtransept een grote groep bijgebouwen, waarvan de kapelaansacristie, de kapittelkamer, de kerkmeesterskamer, de grote sacristie en de voormalige Sint-Janskapel de belangrijkste zijn.

De grootste omschrijvende afmetingen van kerkgebouw inclusief de bijgebouwen zijn 123,40 x 80,60 meter. Daarmee is het kerkgebouw even lang als de belforttoren hoog is.

Tenslotte bevindt zich nog aan beide zijden van de zuidelijke transeptgevel een rondboogpoort. De poort aan de oostkant geeft toegang tot twee binnenkoeren gescheiden door gedeeltelijk overbouwde gangen. Op de grootste binnenkoer bevindt zich het lapidarium. De andere poort geeft uit op een vroegere straat, gevormd door de huidige achtergevels van de huizen aan de Groenplaats. Deze huizen, evenals alle andere huizen die tot aan de Lijnwaadmarkt tegen de kerk aangebouwd zijn, hebben een urbanistische en architectuurhistorische waarde en kunnen niet los van de typische entourage van de kathedraal gezien worden.

1.4.B. De Belforttoren

Met belfort wordt een stedelijke toren aangeduid, waarin de stadsklokken werden gehangen. De belforttoren is 123 meter hoog en is de hoogste kerktoren van de Nederlanden. Deze toren is een voorbeeld van flamboyante gotiek en is opgetrokken in witte zandsteen. In de belforttoren bevinden zich de luidklokken en de beiaard.

Door de grote toren is de kathedraal vanop grote afstand zichtbaar en vormt hierdoor een belangrijk baken in het landschap. In de 18de eeuw was het een visueel richtpunt waarnaar de wegen werden georiënteerd.

Dichterbij torent het gehele gebouw hoog boven de huizen uit en is het vanuit alle straten en pleinen er rond waarneembaar.

Afb. 10. het tuinpaviljoen

Afb. 11. tuin van de dekenij

1.4.C. De tuin en het paviljoen

In de ondergrond van de tuin bleven grote delen bewaard van het Nieuwerck, de geplande grootse uitbreiding van de kathedraal naar ontwerp van Domien de Waghemakere en Rombout Keldermans. De werken startten in 1521, vielen stil na de brand van 1533 en werden definitief opgegeven in 1537.

Het Nieuwerck en de bijhorende tuin zijn de enige restanten van een dergelijk groots nieuwbouwproject uit de 16de eeuw in Vlaanderen. Tevens is het de enige plaats waar unieke restanten van de bijhorend bouwwerf degelijk bewaard zijn. Sporen van het Nieuwerck zijn zichtbaar op verschillende plaatsen, zowel extern (via de huizen) als intern (via de tuin).

In de tuin bevindt zich een eind 16de-, begin 17de-eeuws tuinpaviljoen. Het paviljoen werd in de 19de eeuw verbouwd in de stijl van de zogenaamde troubadoursgotiek. Het is vandaag in onbruik.

De zichtbare glooiingen in de tuin zijn duidelijk een (afgezwakte) nabootsing van de eertijdse 18de-eeuwse landschappelijke tuin, net zoals de (gewijzigde) vijverparterre en het restant van de grotconstructie aan de zuidwestkant van de tuin.

De nog aanwezige schutsels ter hoogte van de Melkmarkt zijn historisch interessant omdat reeds vanaf de 17de eeuw schutsels werden aangebracht ter omheining en visuele afsluiting van de opgehoogde site. Ten slotte is er nog een gaaf bewaarde boom van ongeveer 150 jaar oud, een esdoorn met een voet-ent van de cultuurvariëteit 'Leopoldii'. De overige beplantingen zijn van weinig waarde. De tuin fungeert vandaag als privé-tuin voor de bewoners van de dekenij en wordt enkel op aanvraag opengesteld voor een (select) publiek.

1.4.D. De dekenij

Heden ten dage is dit pand niet langer de woonplaats van de deken, waardoor er beter gesproken wordt van de pastorij. Om verwarring te vermijden, wordt in dit beheersplan de benaming dekenij verder gebruikt. Dit doen we omdat dit pand onder de naam 'Dekenij van de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal werd opgenomen als vastgesteld bouwkundig relict in de inventaris van bouwkundig erfgoed.

De dekenij aan de Sint-Pieterstraat 1-3 bestaat uit twee panden die sedert 1964 ontsloten zijn door een gemeenschappelijke inkomhal, maar die historisch en typologisch als twee afzonderlijke gehelen te beschouwen zijn.

Het pand Sint-Pieterstraat 1 is gelegen op de gronden van het zogenaamde 'Papenhof', waarmee de sterk verhoogde terreinen tussen het huidige koor van de kathedraal en de onvoltooide koormuren van het 'Nieuwerck' aangeduid worden. Het voormalige woonhuis Sint-Pieterstraat 1 vormt één geheel met de aangrenzende tuin van de dekenij. Aan de westzijde is het omsloten door een binnenkoer met langsvolume dat gesitueerd is boven de historische doorgang die uitgeeft op de Groenplaats ter hoogte van het zuidportaal van de kathedraal. Aan de noordzijde bevindt zich haaks op het woonhuis een gaanderij, die verbonden is met een toegang naar de kathedrale Zondagsschool en de Sint-Janskapel.

Het pand Sint-Pieterstraat 3 is een tegen de koormuren van het 'Nieuwerck' aangebouwd winkelwoonhuis uit de 17de eeuw, met twee kamers op de begane grond en de verdiepingen en één op zolder. Het winkelwoonhuis werd samen met het pand nummer 1 in de vroege 19de eeuw ingrijpend verbouwd en uitgebreid tot achter de deels gesloopte vroeg-16de-eeuwse koormuren. In tegenstelling tot de aangrenzende panden aan de Melkmarkt, Sint-Pieterstraat en de Groenplaats is daardoor het tracé van de straalkapellen van het 'Nieuwerck' niet langer herkenbaar.

langssnede

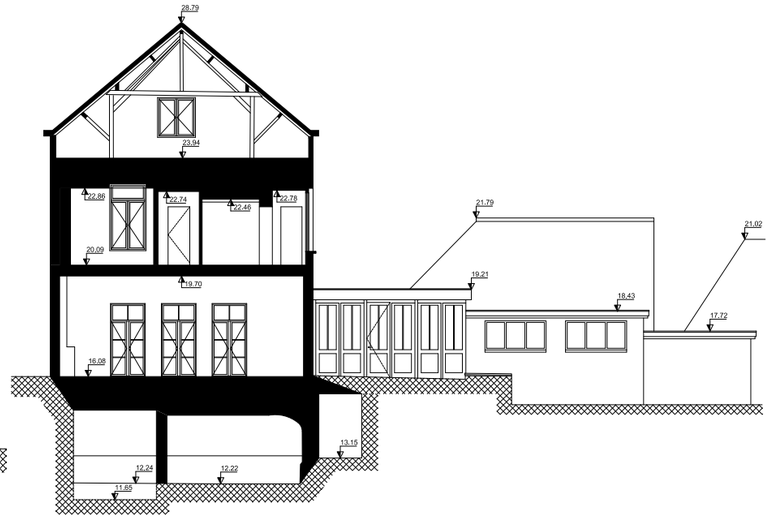

dwarssnede

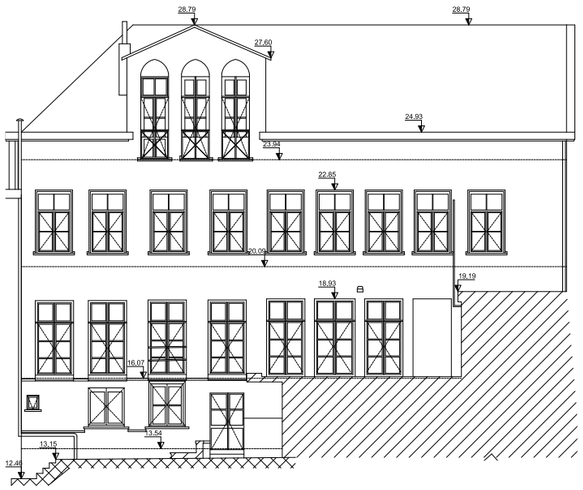

aanzicht Sint-Pieterstraat

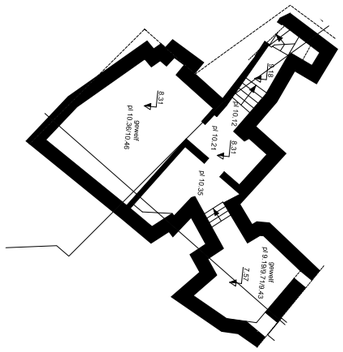

grondplan kelder

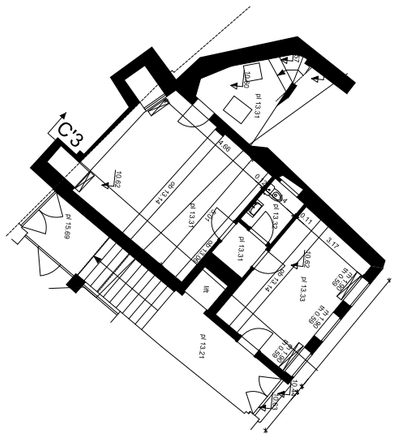

grondplan gelijkvloers

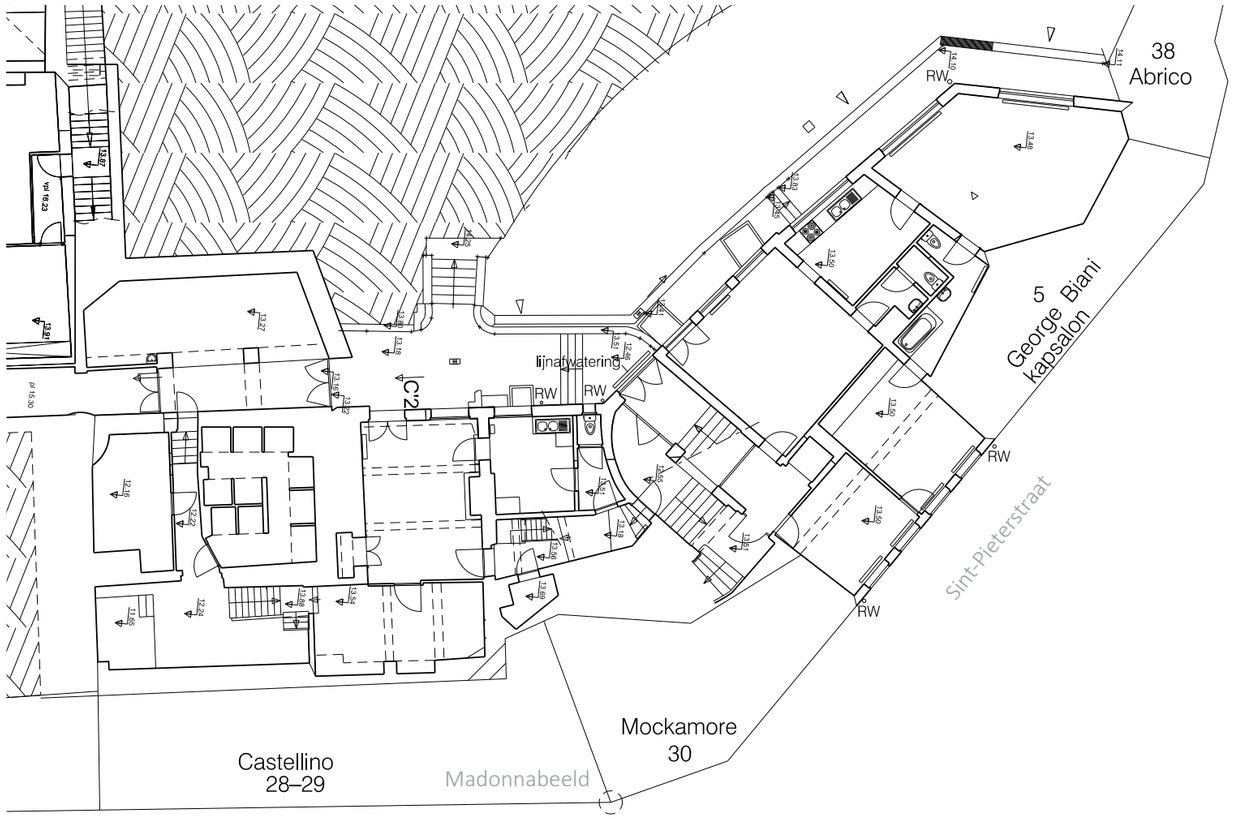

grondplan 1e verdieping

Afb. 12. plannen dekenij van de O.-L.-Vrouwekathedraal

Beide panden vormen vandaag één geheel met een vernieuwde, bepleisterde en beschilderde lijstgevel van vier traveeën en vier bouwlagen onder een plat dak. Enkele muurankers met gekrulde spie duiden op een mogelijke oude kern. De gevel heeft recent houten schrijnwerk en een houten kroonlijst met klossen. Op het gelijkvloers van het pand Sint-Pieterstraat 1 bevindt zich een vleugeldeur en een beschilderde, vlakke arduinen omlijsting. Het pand Sint-Pieterstraat 3 heeft geen deur.

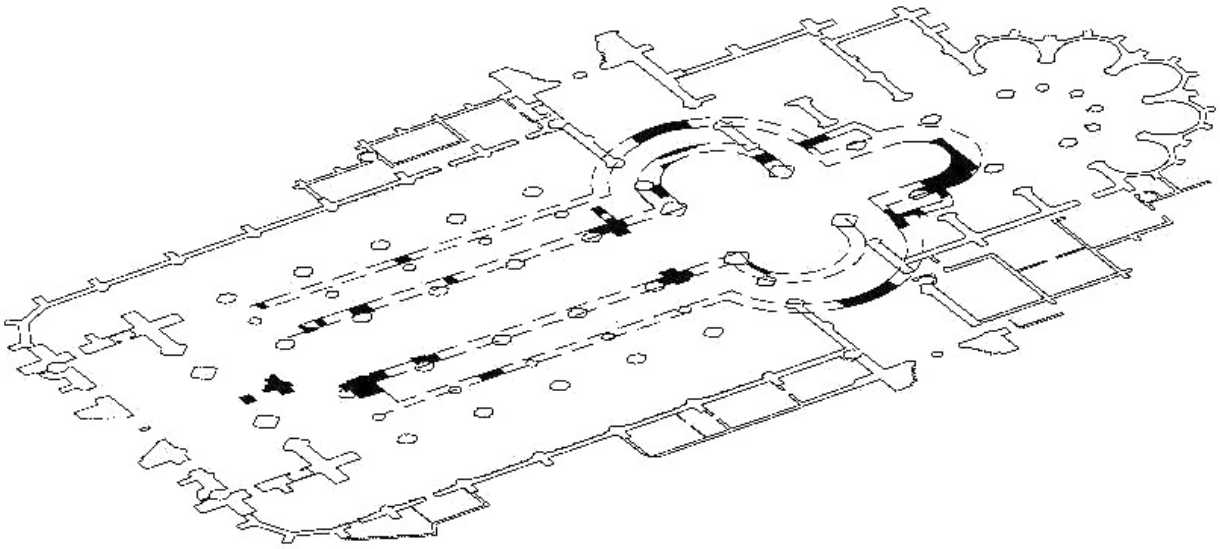

Afb. 13. tweede helft van de 12de eeuw: reconstructie van de plattegrond van de Romaanse kerk (Aerts, W. (ed.), *De Onze-Lieve-Kathedraal van Antwerpen*, Antwerpen, 1993, blz. 108)

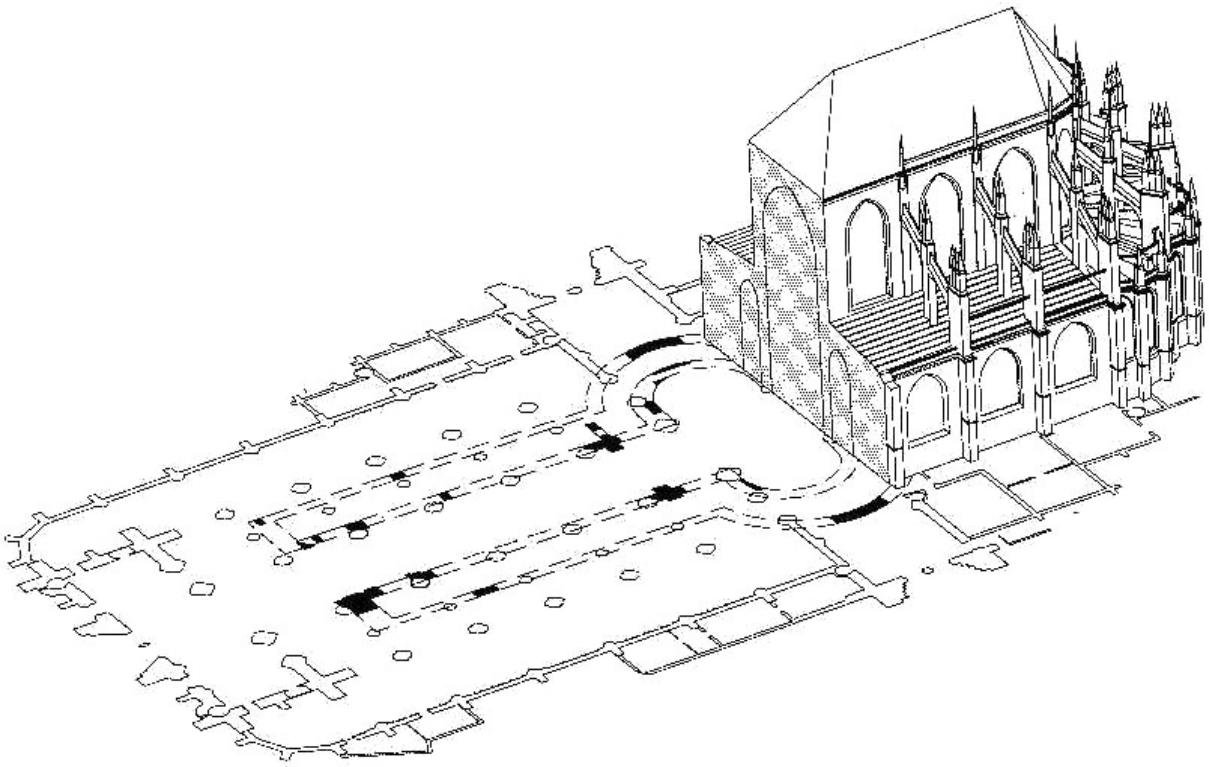

Afb. 14. omstreeks 1413: het koor zonder de Sint-Antoniuskapel en de bijgebouwen aan de zuidzijde (Aerts, W. (ed.), *De Onze-Lieve-Kathedraal van Antwerpen*, Antwerpen, 1993, blz. 108)

2. Historische nota

2.A. De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal met bijgebouwen

De oorsprong van de kathedraal was een kleine kapel uit de 9de eeuw, gelegen ten zuiden van de markt. In deze Karolingische devotiekapel vestigden zich in 1124, toen het Sint-Michielskapittel overging naar de orde van Sint-Norbertus, de uittredende kanunniken, die het nieuwe kapittel van Onze-Lieve-Vrouw vormden. In 1132 begon men met de bouw van een ruimere romaanse kerk op de plaats van de vroegere kapel. Deze kerk werd in de loop van de 13de en de 14de eeuw herhaaldelijk vergroot. Toen men besloot een nieuwe gotische kerk te bouwen werd de romaanse kerk in de 15de eeuw geleidelijk gesloopt. Haar funderingen van Doornikse kalksteen werden in 1973 gedeeltelijk teruggevonden in het middenschip van de kathedraal. Ook grafkelders en beschilderde graven werden opgegraven.

De huidige kathedraal werd gebouwd van 1352 tot 1521. Tijdens de daarop volgende eeuw werden nog voltooiingswerken uitgevoerd. De bouw begon met het koor waaraan men tot 1356 werkte. In dat jaar vielen de werken stil tot 1378, ten gevolge van politieke en economische moeilijkheden. In 1384-85 plaatste men de altaren in het nieuwe gedeelte, en tussen 1391 en 1408 werden de glasramen ingezet. In 1411 was de overwelving van het koor voltooid. Als bouwmeester van het koor wordt Jacob van Tienen vermeld.

Vanaf 1419 had Peter Appelmans de leiding over de werken. De vloer van het koor werd in 1419-20 opgehoogd na een overstroming bij springtij. In 1429 legde men de fundering van de noordelijke toren, waaraan men zou werken tot 1521. In 1430 begon men aan de fundering van de zuidertoren en van het schip, dat vijf beuken telde. In 1434 werd Peter Appelmans opgevolgd door Jan Tac die op zijn beurt in 1449 opgevolgd werd door Everaert Spoorwater, die bouwmeester was tot zijn dood in 1473. Tussen 1454 en 1469 werd het oorspronkelijk ontwerp verruimd tot een zevenbeukige kerk. De brede zuidelijke zijbeuk werd in 1469 gewijd als noodkerk, en van 1469 tot 1480 bouwde men de bijna even brede noordelijke zijbeuk.

De beide uiterste zijbeuken werden met de torens verbonden door middel van een halve apsis met vierdelige sluiting. In 1475 besloot men wellicht wegens geldgebrek de zuidertoren niet verder op te trekken. De transeptarmen werden elk met één travee uitgebreid. Intussen werd verder gewerkt aan het koor. In het vierde kwart van de 15de eeuw werden de zijkapellen, de gerfkamer of sacristij en een "librije" voltooid. Tussen 1446 en 1466 werden de kapellen overkluisd. Om al deze werken te bekostigen werd een jaarlijkse bouwbelasting geheven op tarwe, en in 1454 voerde men een buitengewone stadsbelasting in voor de torens en voor de parochiale kapel (Heilige-Sacramentskapel). Circa 1458 begon men met de bouw van het portaal en van de middenpartij van de voorgevel, die in 1492 voltooid was. In 1473 nam Herman de Waghemakere de leiding van de werken. Hij dekte de zuidertoren in 1475 af met een houten schaliekap. In 1481 werd het hoogkoor gewijd en werd de "Onzer Vrouwe Capelle" van de romaanse kerk gesloopt. In 1485 verdween ook de toren, als laatste overblijfsel van de oude kerk. Om voldoende ruimte te krijgen voor het steeds groeiend aantal kapelanieën werden de traveeën met een vierde van hun lengte vergroot, zodat men afweek van de klassieke gotische verhoudingen. In 1498 begon men aan de bouw van de "capelle van Jerusalem", de huidige Sint-Antoniuskapel, die pas in 1584

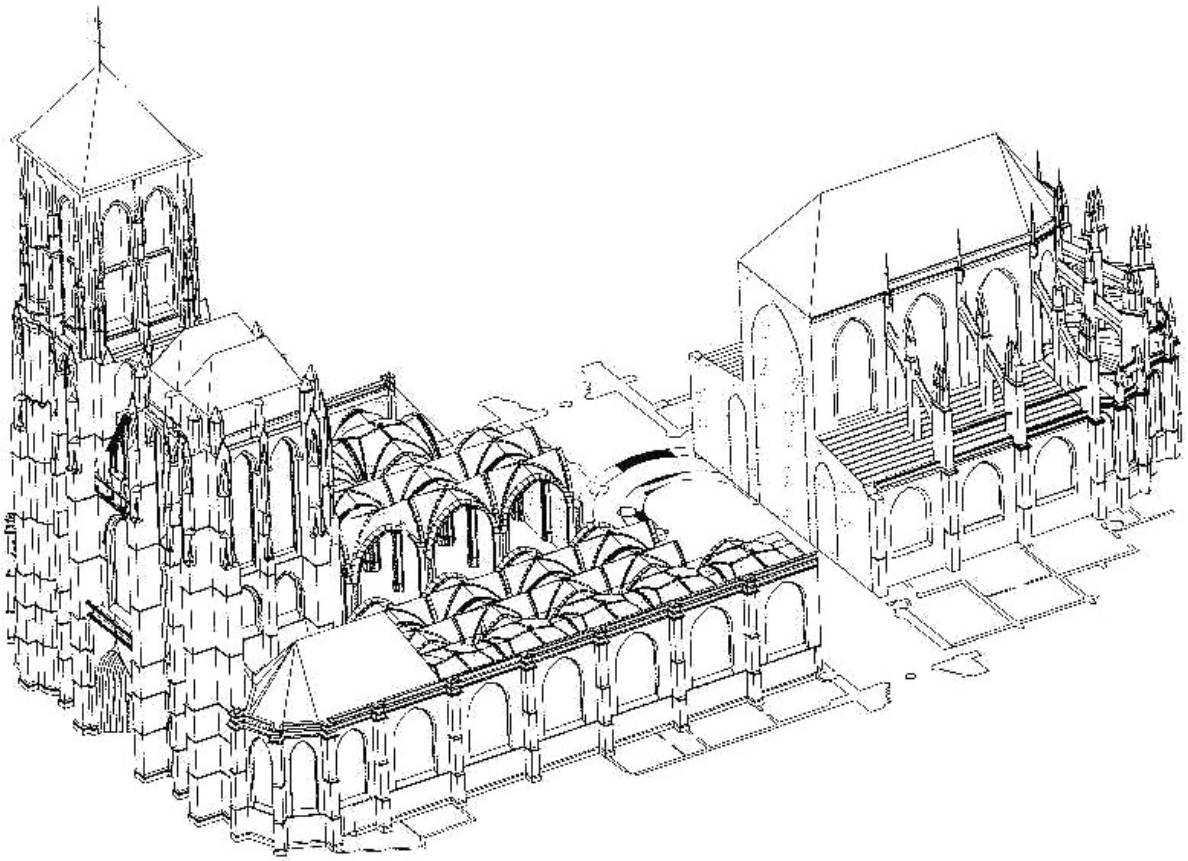

Afb. 15. omstreeks 1475: de zuidertoren tot de huidige hoogte, de noordertoren tot en met de vierde geleding, de uiterste zijbeuken en een gedeelte van het schip (Aerts, W. (ed.), *De Onze-Lieve-Kathedraal van Antwerpen*, Antwerpen, 1993, blz. 109)

Afb. 16. omstreeks 1492: het koor zonder de Sint-Antoniuskapel, maar met de bijgebouwen aan de zuidzijde, de noordertoren tot en met de vierde geleding, het schip, de volledige zuidelijke kruisbeuk en een gedeelte van de noordelijke kruisbeuk (Aerts, W. (ed.), *De Onze-Lieve-Kathedraal van Antwerpen*, Antwerpen, 1993, blz. 109)

voltooid raakte. In 1501 hervatte men de werken aan de noordertoren, die ongeveer twintig jaar hadden stilgelegen. Een voorlopige torenbekroning werd verwijderd en op de vierde, vierkante torengeleding begon Herman de Waghemakere aan de bouw van een achtkantige voortzetting, volgens een door hem uitgewerkt nieuw plan. Zijn zoon Domien de Waghemakere volgde hem in 1503 op en werkte de toren af in 1521. Hij voltooide ook de noordelijke transeptarm, in 1519. Er werd ook gewerkt aan een nieuwe kapittelkamer aan de zuidkant.

Toen de Onze-Lieve-Vrouwekerk bijna voltooid was besloot men een nog grotere kerk te bouwen, deels met gebruikmaking van de reeds afgewerkte delen. Dit nieuwe plan, het "Nieuwwerck" genoemd, werd circa 1500 ontworpen door Domien de Waghemakere en Rombout Keldermans, en in 1521 legde Karel V de eerste steen van een reusachtige kooruitbreiding. Het werk werd een tiental jaren later stopgezet, waarbij het dak en de pijlers van de middenbeuk geteisterd werden. In 1537 werd het "Nieuwwerck" definitief opgegeven. De funderingen en de pijlers ervan bleven echter bestaan en vormen de huidige, om het koor heenlopende huizenrij van de Lijnwaadmarkt tot de Groenplaats. Deze huizen werden nog tijdens de bouw van de kerk tussen de pijlers ingebouwd en verhuurd door de kerkfabriek.[4] De uivormige, houten koepel met lantaarn op de kruising werd in 1535 geplaatst door Domien de Waghemakere. In 1537 werd de kruisbeuk overwelfd.

Door de bul "Super Universitas" van 1559 werden veertien nieuwe bisdommen opgericht in de Nederlanden, waaronder het bisdom Antwerpen. De Onze-Lieve-Vrouwekerk werd hierdoor kathedraal. In 1566 werd de kerk geplunderd door beeldenstormers, en onder het Calvinistisch bewind (1578-85) werden alle altaren vernield en werden de muren gewit, waardoor de gotische muur- en gewelfschilderingen verdwenen. Ook later nog, namelijk in 1695 en 1720-23 werden de muren gewitkalkt. De schade werd hersteld einde 16de- en begin 17de eeuw. Uit deze tijd dateert het barokuitzicht van het interieur.

In de jaren 1610-14 werden de houten gewelven van het schip vervangen door stenen gewelven. Men werkte tegelijkertijd aan de twee transeptgevels. Robert Colijn de Nole versierde de kerkportalen. Het noordportaal, met afbeelding van de Maria Boodschap, was klaar in 1614: het zuidportaal, versierd met beelden van Onze-Lieve-Vrouw, Sint-Pieter en Sint-Paulus werd in 1616 voltooid. Het hoofdportaal werd opgeluisterd met een laatste Oordeel en was klaar in 1619.

De kerkvloer werd hersteld einde 17de eeuw en in de 18de eeuw nogmaals opgehoogd, zodat de totale niveaustijging (tegenover het Romaanse niveau) circa 2,1 meter bedraagt. Circa 1750 werd de toren hersteld door P. van Baurscheit de Jongere. Onder de Franse bezetting, einde 18de eeuw werd de kerk opnieuw geplunderd en gesloten. In 1798 vatte de overheid het plan op de kathedraal te slopen. De aanstelling van Charles Joseph Fortuné markies d'Herbouville (1756-1829) in 1799 tot prefect en Jean François Ferdinand Biart (1774-1840) tot ambtenaar bij de prefectuur van het Departement van de Twee Neten heeft het tij doen keren. Het is vooral dankzij stadsarchitect Jan Blom (1748-1825) dat de afbraak verhinderd werd. Het bisdom Antwerpen werd in 1801 opgeheven en in 1961 weer opgericht. In 1802 werd de kerk weer geopend en gewijd. Bonaparte schonk 15.000 Frs. voor de restauratie. Ook Willem I bevorderde het herstel van de kerk en ijverde voor de teruggave van de door de Fransen geroofde kunstschatten.

In de 19de eeuw onderging de kerk een ware transformatie zowel buiten als binnen. De gevels en daken werden verfraaid: nieuwe borstweringen boven de kroonlijsten, maaswerken in de ramen en beelden in de portalen, kortom veel neogotische ornamentiek. Het interieur had sinds de

4 Tegen het oorspronkelijke koor en de andere kerkgevels werden huizen gebouwd. De zuidzijde van de lijnwaadmarkt, de noordzijde van de Jan Blomstraat en de Groenplaats zijn hiervan een overblijfsel. Op het einde van het Calvinistisch bewind werden rond de kathedraal 79 huizen geteld, hiervan was een dertigtal vastgehecht aan de overblijfselen van het Nieuwerck. De oudere huizengordel tegen het actuele koor en de latere werkplaatsen van de bouwwerf in de huidige kathedraaltuin verdwenen.

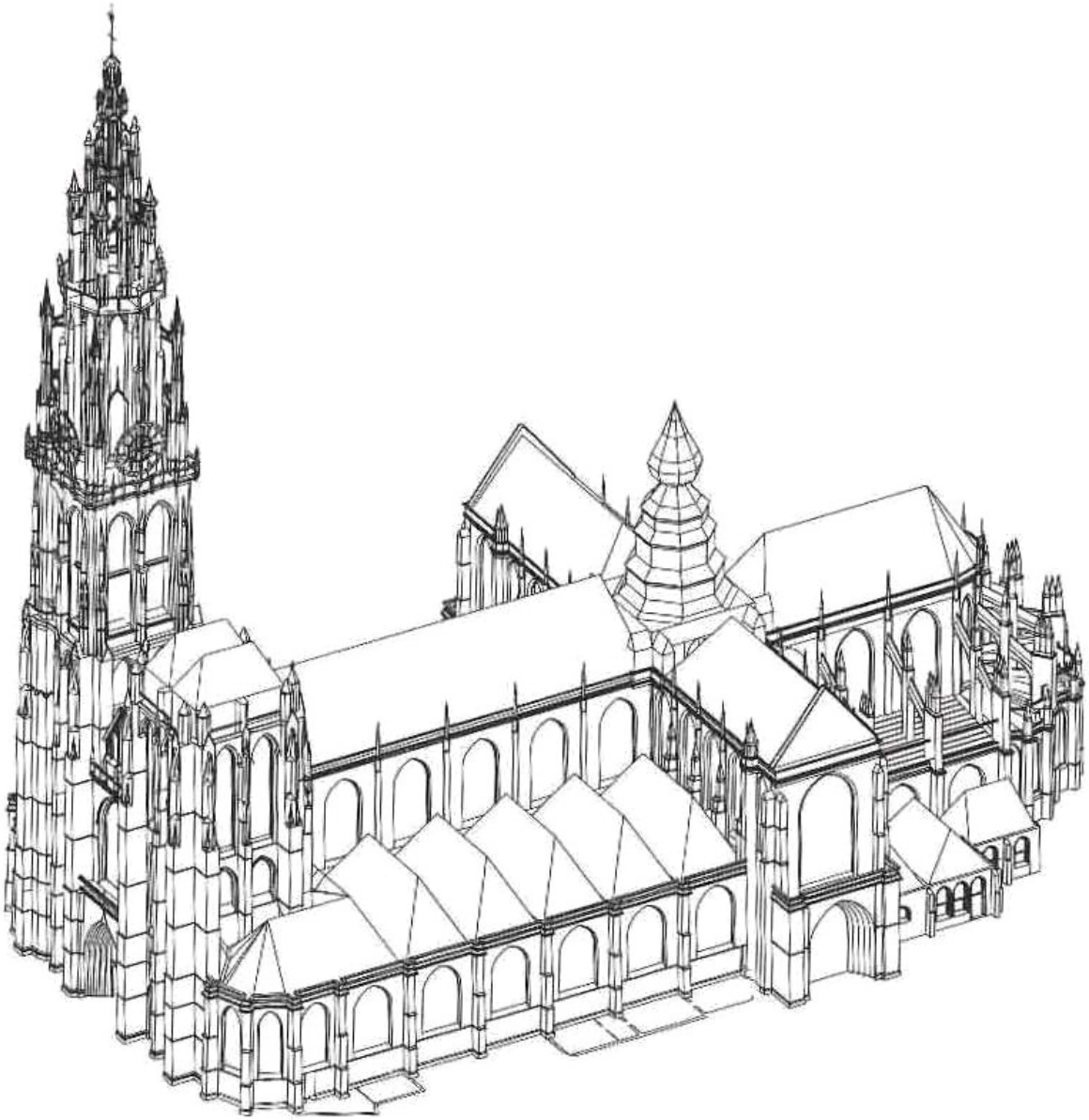

Afb. 17. Omstreeks 1521: het huidige kerkgebouw, met uitzondering van de bijgebouwen die later werden opgericht (Aerts, W. (ed.), *De Onze-Lieve-Kathedraal van Antwerpen*, Antwerpen, 1993, blz. 110)

Franse tijd zijn rijke decoratie en uitrusting met altaren, doksaal, portalen en preekstoelen verloren. De lege binnenruimte werd vervolgens gerestaureerd en heringericht uitgaande van de monumentaliteit van de gotische architectuur: één zichtas van het westportaal naar het hoogkoor, het geheel geritmeerd door de sierlijke bundelpijlers van de middenbeuk. Het nieuwe meubilair werd nu op schaal van het gebouw ontworpen: een nieuw hoofaltaar als blikvanger met Rubens' Tenhemelopneming van Maria (1824) en vooral het neogotische koorgestoelte (realisatie vanaf 1840) waarvoor de Dom van Keulen model stond. In de tweede helft van de 19de eeuw werd er voornamelijk gewerkt aan de neogotische totaaldecoratie van de koorkapellen.

Na Wereldoorlog I lag de focus op de exterieurrestauratie en op de grote toren.

Naar aanleiding van de heroprichting van het bisdom Antwerpen in 1965 stelde de Leuvense Prof. Raymond Lemaire een omvattend, maar deels onuitgevoerd gebleven plan voor om het interieur her in te richten voor de nieuwe drieledige liturgische functie: als kathedraal met de bisschopszetel, als kapittelkerk en als parochiekerk. Lemaire bestempelde het neoklassieke hoogaltaar en neogotische koorgestoelte als van geringe waarde en storend en stelde een volledig nieuwe inrichting van het koorgedeelte voor. Wat de restauratie van het interieur betrof ging Lemaire uit van het herstel van de gotische architectuur en formuleerde de aanbeveling om de kalkwitsellagen af te steken en de natuursteen zichtbaar te maken. Hij schreef: "De Antwerpse kathedraal is de laatste grote kerk van ons land welke nog ontsierd is door de ontelbare lagen witselkalk die men op haar muren heeft gestreken". In 1965 besloot het Provinciebestuur tot de reiniging en de restauratie van het kathedraalinterieur. De architecten Jozef L. Stynen en Guido Derks werden belast met de opdracht en er werd gestart met een proefrestauratie in 1968/1969 op twee pijlers in de middenbeuk: het stucwerk dat de Italiaanse stucadoors in 1800 hadden aangebracht, werd weggekapt en vervolgens werd de natuurstenen bekleding van de pijlers vervangen door nieuw gekapte natuursteen. Het resultaat werd zeer positief onthaald. In 1973 ging de interieurrestauratie van start in de midden- en zijbeuken. Om de kathedraal in gebruik te houden werden de werkzaamheden gesplitst in twee fasen en kwam er ter hoogte van de kruisbeuk een afsluiting. Het lostikken van het kalklagenpakket gebeurde door middel van perslucht en droog zandstralen. Een volledige vernieuwing van de natuursteen van de middenbeukpijlers was (wegens de brandschade van 1533) noodzakelijk om de natuursteen in zicht brengen. Om tegemoet te komen aan mogelijke stabiliteitsproblemen stelde Ir. Marcel Van Aelst op basis van proeven in het laboratorium Magnel van de Gentse Universiteit in 1979 een alternatieve uitvoering voor. De drukweerstand van het baksteenmetselwerk in de pijlerkernen kon met nieuwe technologie verhoogd worden door de injectie met kunstharsen. Zo zou de verharde pijlerkern de totale belasting overnemen zodat de natuursteenblokken van de pijlermantels progressief vervangen konden worden door nieuw gehouwen natuursteen. Daarbij werd er gekozen voor een mengeling van Franse steen uit Massangis en Anstrude en gerecupereerde steen uit Balegem om een speelser uitzicht van de pijlers te bekomen.

Hoewel de betrokkenen er zich op dat moment zeker van bewust waren dat de menigvuldige kalklagen waardevolle oude beschilderingen verborgen en hoewel zij daarvoor ook aandacht hadden (zij het dan vooral voor de figuratieve schilderingen) toch valt vandaag het verlies te betreuren van het grootse gedeelte van de oorspronkelijke bouwpolychromie in het kerkschip. Een twintigtal schilderingen uit de 15de en de 16de eeuw kwamen toen tevoorschijn en bleven wel bewaard. Hun conservatiebehandeling is tot op vandaag nog niet helemaal achter de rug. Deze overgebleven beschilderingen missen echter onherroepelijk hun samenhang en betekenis als onderdeel van de rijke uitmonstering van het historische kerkinterieur.

In 1983 werd het gerestaureerde kerkschip opnieuw in gebruik genomen. Uiteraard werden er ondertussen plannen gemaakt voor de verdere binnenrestauratie van koor en dwarsbeuk. De kennis van het middeleeuwse kerkinterieur had in die periode een hele ontwikkeling doorgemaakt. Kunsthistorisch onderzoek en publicaties in internationale context hadden op een steeds

overtuigender wijze het conceptuele en onafscheidelijke verband aangetoond tussen architectuur en kleurige afwerking. De artistieke uitdrukkingskracht van de architectuur van het middeleeuwse kerkinterieur bleek van oorsprong steeds versterkt te zijn door de afwerking en door de decoratieve beschildering. Dat werd een belangrijk discussiepunt. De restauratieopties werden bij het indienen van het restauratiedossier in 1981 door de Rijksdienst voor Monumenten-en Landschapszorg ter discussie gesteld. Het historisch en materieel-technisch onderzoek (1987-1989) van de bewaarde afwerkingslagen in koor en dwarsbeuk bevestigde het authentieke karakter en de unieke architectuur- en kunsthistorische waarde van de bewaarde afwerkingslagen. In 1990-1993 werd de binnenrestauratie van het hoogkoor en de dwarsbeuk uitgevoerd mét behoud van het middeleeuwse afwerkingslagenpakket én van de l9de-eeuwse bemeubeling. Muren, pijlers en gewelven kregen een nieuw kalklaagje terwijl de 15de-eeuwse polychromie in sterk contrasterende kleuren op de koorgewelfsleutels werd vrijgelegd.[5]

De verdere restauratie van de koorkapellen en de kooromgang stelde moeilijke restauratie-technische problemen door stabiliteitsproblemen, door zout- en vochtbelasting van muren en gewelven en door de aanwezigheid van waardevolle oude muurschilderingen met daarbovenop de neogotische muurdecoratie die in de meeste kapellen een gesamtkunstwerk vormde met meubilair, kunstwerken en glasramen. De minutieuze restauratie van koorkapellen, kapel per kapel en van de kooromgang van 1996 tot 2015 gebeurde onder de leiding van architect Rutger Steenmeijer en vormde in 2015 het sluitstuk van 50 jaar interieurrestauratie. In 2016 werd dit programma finaal voltooid. Vanaf 2001 werkte Steenmeijer ook verder aan de restauratie van het exterieur, voornamelijk de gevels, terugplaatsen van de 17de-eeuwse glasramen in de noordzijbeuk en het voorzien van beschermende beglazing aan alle gebrandschilderde glasramen en een deel van de bedaking.

Onderstaande lijst geeft een overzicht van de verschillende restauratiefases die deel uitmaken van een meerjarenplanning (2002-2012) met als doel de afstemming van de interieur- op de exterieurrestauratie, alsook van de werkzaamheden die nadien nog volgden.

Fase 1: beveiliging tegen diefstal en vernieuwen brandbeveiliging (2002- 2004)

Fase 2: dringende restauratiewerken aan het exterieur, petrografisch onderzoek, onderzoek vochtproblematieken en onderzoek interieur koorkapel K12 en noordelijke kooromgang (2002- 2007)

Fase 3: restauratie van de gevels van het koor en de viering (2006- 2007)

Fase (4 en) 5: restauratie van luchtbogen, gevels en daken van de kooromgang en koorkapellen en een deel van de noordtranseptgevels (2010- 2011)

Fase 6: interieurrestauratie van vier koorkapellen (H. Barbara, Salve Regina, St.-Jan Berchmans en St.-Lucas: 2008- 2010)

Fase 7: restauratie van de zuidgevels van middenbeuk en zijbeuk en westgevel van zuidelijke dwarsbeuk (2010- 2012)

Fase 8: restauratie van de noordgevels van middenbeuk en zijbeuk en westgevel van noordelijke dwarsbeuk (2011- 2013)

Fase 9: restauratie van diverse glas-in-loodramen en aanbrengen UV-screens (2011- 2013)

Fase 9b: aanpassing klimatisatie-installatie (2011)

5 Manderyck M., *De binnenrestauratie van de O.-L.-Vrouwekathedraal van Antwerpen*, IN Negentiende-eeuwse restauratiepraktijk en actuele monumentenzorg. Handelingen van het Nederlands-Vlaams symposium, KADOC, Artes 3, 1996, blz. 188-201.

Fase 10a: stabiliteitsherstel gewelven kooromgang zuid (interieur: 2012- 2013)

Fase 10b: vernieuwen hemelwaterafvoer en riolering (2012- 2013)

Fase 10c: restauratie koorkapel K09 (interieur: 2012- 2013)

Fase 10d: restauratie koorkapel K10 (interieur: 2012- 2013)

Fase 11a: restauratie koorkapel K03 (interieur: 2013- 2014)

Fase 11b: restauratie koorkapel K12 (interieur: 2013- 2014)

Fase 11c: gewelven kooromgang en bouwen van een nieuw inkomportaal (interieur:2013-2014)

Fase 11d: herstellingswerken aan de leien daken en plaatsen van ladderhaken (2013- 2015: vertraging opgelopen door hagelstorm van juni 2014)

Restauratiefasen die bijkomend besteld werden, na uitvoering van de meerjarenplanning:

Fase 12a: restauratie lambrisering in zijbeuk zuid en Venerabelkapel

Fase 12b: Reorganisatie en consolidatie lapidarium en gevels kerkmeesterskamer en reconstrucite gewelven sacristie Sint-Jozefkapel

Fase 12c: restauratie van het Schyvenorgel

Fase 13a: brandbestrijding: haspels

Fase 13b: ontmantelen hoogspanningscabine en installeren van een nieuwe laagspanningscabine.

Fase 13c: Sint-Janskapel, sanitair Jan-Blomstraat en herorganisatie inkom

In 2012-2013 werden in het interieur van de belforttoren belangrijke herstellingen uitgevoerd, die vooral bestonden uit de restauratie van de betonnen structuur, de plaatsing van nieuwe galmberden met een koperen bekleding, de herstelling van de klokkenstoel, de plaatsing van brandwerende deuren en luiken en allerlei schilderwerken.

Sinds 2016 worden voorbereidingen getroffen voor de restauratie van de buitenzijde van de grote toren, van de bedaking van de kleine toren en van een aantal werken aan het interieur. Verder in dit beheersplan komen deze geplande werken nader aan bod.

In bijlage 8.5.5. wordt een overzicht gegeven van de aangestelde bouwmeesters die van het einde van de 18de eeuw tot nu de leiding hadden over de verschillende herstelwerken. In bijlage 8.5.6. is de bibliografie in verband met de kathedraal opgenomen. Daartoe behoort ook de belforttoren en de dekenij.

De bijgebouwen in Jan Blomstraat 1 en 3

De huizen Jan Blomstraat 1 en 3 zijn mee in het beheersplan opgenomen, omdat nr. 1 volledig en nr. 3 gedeeltelijk als bijgebouw van de kathedraal werden ingericht. Het grootste deel van Jan Blomstraat 3, vanaf de straat, is ingericht als restaurant, dat doorloopt doorheen de nummers 5 en 7.

In de wijkboeken wordt dit straatje, dat de verbinding vormt tussen de hoofdingang van de kathedraal en de Groenplaats, aangeduid als Molengat[6]. De naam Rioolstraat komt voor in de telling

6 Vande Weghe, R., *Geschiedenis van de Antwerpse straatnamen*, Antwerpen, 1977, blz. 232.

van 1755. Bij Collegebeslissing van 31 mei 1968 werd deze straatnaam op verzoek van de bewoners gewijzigd in Kapittelstraat, naar het Kapittelhuis dat zich op de hoek van het Papenstraatje en de Groenplaats bevond. Omwille van een verwarring met de Kapittelstraat in Wilrijk werd met de Collegebeslissing van 6 september 1968 veranderd in Jan Blomstraat. De reeds vernoemde Jan Blom (Weiler 1748 – Antwerpen 1825) kwam in 1768 naar Antwerpen en werd er stadsarchitect. In 1796 werd hij door het Franse centraal bestuur belast met de expertise van de door de vandalen geteisterde O.-L.-Vrouwekerk, die zogenaamd wegens haar bouwvallige toestand diende gesloopt te worden. Om dit onheil af te wenden liet Jan Blom er zoveel mogelijk tijd over heengaan, totdat in 1802 met de komst van d'Herbouville het gevaar voor sloop was geweken.

De huizen aan de noordkant van de Jan Blomstraat 1, 3 en 5 vormen een eenheid en werden in het vierde kwart van de 16de eeuw gebouwd. De nrs. 1 en 3 zijn twee ondiepe winkel- en woonhuizen. In de inventaris worden ze vermeld als twee traditionele breedhuizen met elk vier traveeen en twee bouwlagen onder afgesnuit zadeldak (nok parallel aan de straat), laatst genoemde onderbroken voor het aandak van de scheidingsmuur tussen beide panden.

2.A.1. De glasramen

Hierna volgt een algemene historische beschrijving.[7] In hoofdstuk 3 wordt er per raam dieper op ingegaan.

In de 16de eeuw was Antwerpen een belangrijk centrum voor de vervaardiging van glasramen. De kathedraal was de plaats bij uitstek waar dit tot uiting kwam. De groten der aarde bekostigden er de plaatsing van gebrandschilderde ramen. Ook de gilden en ambachten werden, naast de rijke particulieren, belangrijke opdrachtgevers in dit gebied.

Bij een opgravingcampagne in de kruisbeuk (1987 – 1989) werden de oudste restanten van glasschilderkunst in de kerk gevonden. Het betreft enkele fragmenten van middeleeuws glas uit de late 13de of vroege 14de eeuw. Ze zijn afkomstig uit de romaanse voorganger van de huidige kerk.

De bouw van de huidige kerk vatte aan bij de zuidelijke kooromgang, in 1352. Nog voor de overwelving van de kooromgang klaar was, werden de eerste glasramen er al ingebracht. Ze werden geschonken, met boetegeld betaald of door de kerkfabriek zelf gefinancierd. De makers ervan bleven zonder uitzondering anoniem. Van het tiental glasramen uit de 14de en 15de eeuw bleef geen enkel bewaard. Voor informatie zijn we aangewezen op archivalia en op een enkel iconografisch document.

In 1502 tekende Filips de Schone en Hendrik VII een verdrag met verstrekkende gevolgen voor de handel. Naar aanleiding hiervan werden de oudste bewaarde glasramen in de kathedraal geplaatst. Ze worden het Engels en het Bourgondisch raam genoemd.

Het waren echter vooral de gilden en ambachten die zich in de eerste decennia van de 16de eeuw ontwikkelden tot belangrijke opdrachtgevers van een aantal glazeniers.

In 1533 bracht een brand grote schade toe aan de kerk en haar patrimonium. Een aanzienlijk aantal ramen overleefde de ramp. Toch blijkt dat in de daarop volgende jaren tot 154O heel wat gebrandschilderde glazen tot stand kwamen. Ze vervingen wellicht door de brand beschadigde voorgangers. Op zeven jaar tijd kreeg de kerk, onder meer dankzij schenkingen door grote abdijen, elf nieuwe glasramen.

Tussen 1540 en 1615 werden er relatief weinig nieuwe geplaatst. De kathedraal was op dat ogenblik al voorzien van een aantal glasramen in goede toestand. Tijdens de beeldenstorm van 1566

7 Manderyck M., nota voor het colloquium van het Corpus Vitrearum, 2002.

bleven de meeste gespaard. De moeilijke tijden maakten het nemen van nieuwe initiatieven ook weinig aantrekkelijk.

In de periode 1614 – 1644 werd de kruisbeuk van de kerk voltooid. Zowel de stedelijke overheid als de aartshertogen Albrecht en Isabella verleende steun aan de bouwwerken. Er kwam ook een nieuwe beglazingscampagne op gang, zowel in de noordelijke als de zuidelijke kruisbeuk.

Na het midden van de 17de eeuw bereikte de interesse voor glasschilderkunst een dieptepunt. Na de barok had ook de 18de-eeuwse rationalistische esthetiek het moeilijk met dit "middeleeuws" fenomeen. In de 18de eeuw kwam zelfs geen enkel gefigureerd raam tot stand in de kathedraal. Wel werden enkele glasramen met heraldische symbolen van schenkers gerealiseerd.

De Franse overheersing was een ramp voor het patrimonium van kerken, kloosters en abdijen. De 18de-eeuwse desinteresse voor glasschilderkunst zorgde er echter voor dat het glasramenpatrimonium van de kerk, in tegenstelling tot de schilderijen en beelden, door de Fransen ongemoeid werd gelaten.

Zowel tijdens de Eerste als de Tweede Wereldoorlog bleef de schade aan de ramen van de kathedraal beperkt. Na beide oorlogen werden de vereiste herstellingen uitgevoerd door de firma Calders en Zoon.

De kwetsbaarheid van het glaspatrimonium heeft de restauratie ervan echter tot een nooit eindigende bezigheid gemaakt.

Glascorrosie, verwering van monelen, slijtage van mastiek en het sprok worden van het lood vormen immers een voortdurende bedreiging. Het was dan ook onafwendbaar dat de ingrepen van voor en na Tweede Wereldoorlog op korte termijn een vervolg zouden kennen.

Deze nieuwe campagne is nauw verbonden met de restauratie van de kathedraal zelf. In 1965 nam het provinciebestuur immers, enkele jaren na de heroprichting van het bisdom, de beslissing een volledige reiniging en restauratie van het gebouw door te voeren. Tijdens de opeenvolgende restauratiefases komen ook systematisch de glasramen aan bod.

De restauratie van glas-in-lood heeft intussen een belangrijke evolutie doorgemaakt. Nieuw technieken werden gemeengoed, en de oorspronkelijke uitsluitend curatieve aanpak wordt nu gecombineerd met preventieve maatregelen.

Na 1800 groeide de belangstelling voor het glasramen patrimonium snel. Vooral de historische achtergrond ervan trok de aandacht. Het jonge België, op zoek naar zijn verleden, droeg hier vanaf 1830 toe bij.

In 1834 werd beslist de kathedraal van Brussel te restaureren. Het herstellen van de historische ramen werd toevertrouwd aan het atelier Capronnier, in handen van een Franse familie. Jean-Baptiste Capronnier kreeg later van de Koninklijke Commissie voor Monumenten de opdracht een verslag op toestellen over de toestand van de Glasramen in België. In de tweede helft van de 19de eeuw zou hij een aantal van de zwaar gehavende ramen in de kathedraal van Antwerpen restaureren. Het grootste deel van de ingrijpende restauraties werd echter uitgevoerd door de Antwerpse firma Stalins – Janssens.

Het gebrandschilderd glas in de kathedraal dateert hoofdzakelijk uit de tweede helft van de 19de eeuw. Onder invloed van de romantiek en de neogotiek herstelde men immers niet enkel de historische ramen in ere, de glasschilderkunst beleefde ook een werkelijke heropbloei. Verschillende ateliers, vooral dat van Jean-Baptiste Bethune uit Gent en dat van Stalins-Janssens, verzorgden nieuwe glasramen in de kathedraal. Hun opdrachtgevers waren dikwijls families uit de Antwerpse bourgeoisie.

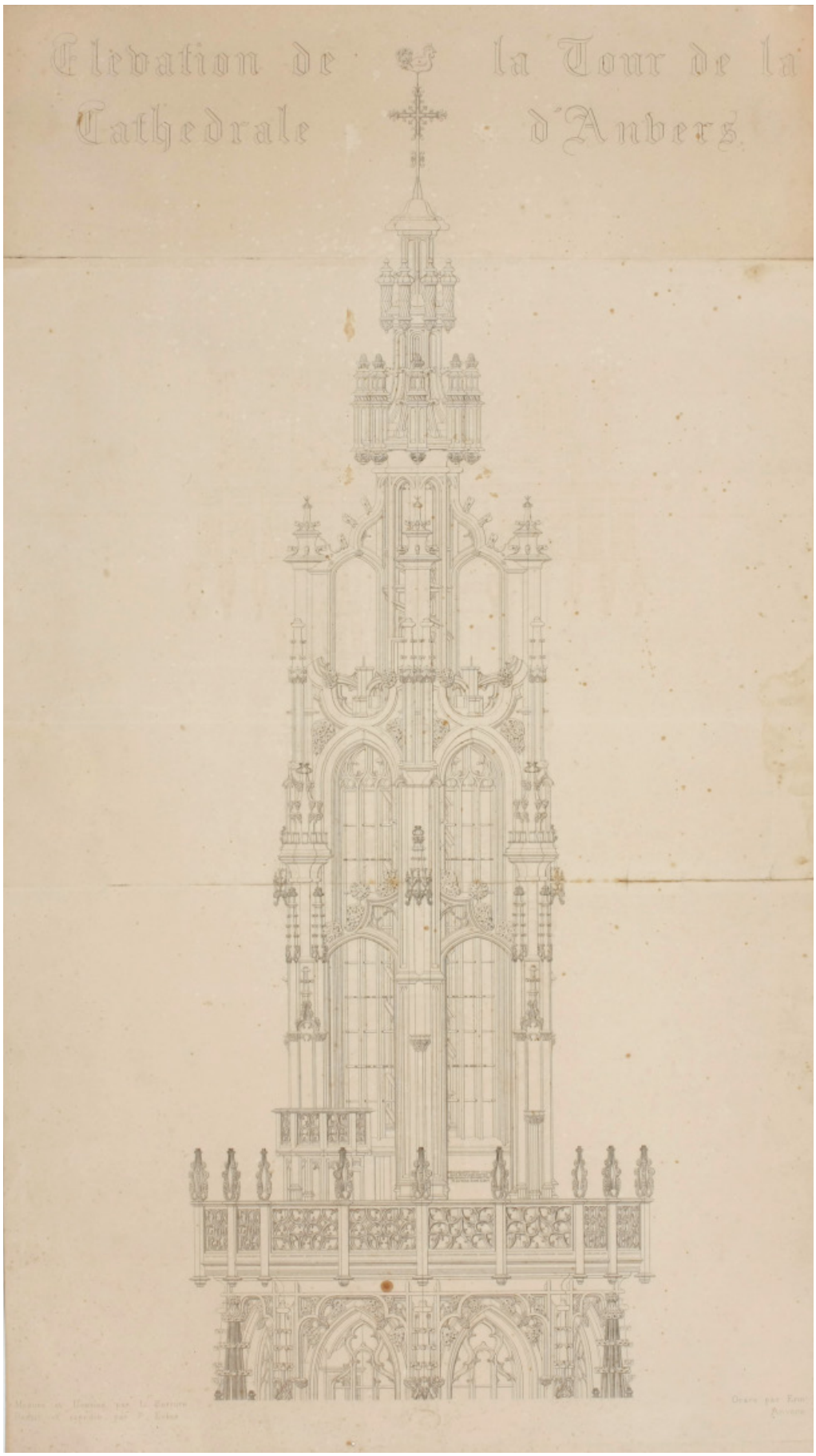

Afb. 18. opmetingstekening L. Serrure: de torenspits (kopergravure op karton, Archief VIOE A0007-M)

2.B. De Belforttoren

2.B.1. De belforttoren bouwkundig

In het kader van de binnen- en buitenrestauratie van de belforttoren werd in 2009 een historische nota uitgeschreven, die vooral verband houdt met de stabiliteitsproblemen die in de 19de eeuw werden vastgesteld. Die waren de aanleiding tot een grootschalige restauratiecampagne, die in 1923 startte met plaatsing van houten stellingen rond de torenbekroning t.b.v. onderzoek en de restauratie ervan.

2.B.2. Bouw van de noordertoren

Algemeen wordt aangenomen dat omstreeks 1420 met de bouw van de noordertoren werd begonnen.[8] Tien jaar later startte men met de zuidertoren, waarmee de volledige breedte van de westzijde was aangezet. In 1471 bedekte men het centrale deel met schaliën. In 1475 waren van de zuidertoren drie en van de noordertoren vier geledingen beëindigd. Rond 1500 was de kerk grotendeels voltooid, op de torens na. Na 25 jaar werd de bouw van de noordertoren voortgezet: op 6 november 1501 werden de 'acht pileren' van de octogonale spits aanbesteed. Van 1502 tot 1508 werkte men aan de achtkant. Vanaf 1508 bezorgde men steen voor de vierkante geleding van de top. Vermoedelijk waren in 1518 de bouwwerken voltooid. Dat jaar werd het kruis gewijd en op de toren geplaatst. In 1520 werd de torenhaan betaald. Dit wordt ook als de einddatum van de bouw van de noordertoren beschouwd.

2.B.3. De eerste herstellingen

Verschillende bronnen vermelden herstellingen aan de noordertoren in 1723 o.l.v. bouwmeester J.B. Bouvaert en in 1743 door de bouwmeesters J.B. Van der Speeten en J.B. Van Afvijn. In het Felixarchief wordt briefwisseling bewaard tussen stadsarchitect Lode De Barsée en prof. Dr. H.G. Evers over de bouw van de noordertoren.[9]

In 1827 werden een reeks herstellingen uitgevoerd, uit noodzaak omwille van de veiligheid die in het gedrang was gekomen. Deze werken werden geleid door de stadsbouwmeester Pierre Bourla en voortgezet door Louis Serrure. Van 1827 tot 1838 werden voor in totaal 124.011,16 BEF aan herstellingen uitgevoerd.

In het vooruitzicht van een globale restauratie werd onder leiding van Serrure de volledige toren opgemeten, in kopergravures verwerkt en uitgegeven.[10]

In 1873 stortten enige stenen naar beneden; de stadsbouwmeester lichtte het College in, maar er werd geen gevolg aan gegeven.

---

8 Van Langendonck L., *Het verhaal van de bouw*, IN: Aerts, W. ed., *De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen*, Antwerpen, 1983, blz. 107-124.

9 SAA MA 69555. Briefwisseling L. De Barsée: bouw 1454-1521 en herstellingen 1623-1963.

10 Deze tekeningen bevinden zich in de archieven van het stedelijk museum Vleeshuis (onvolledig), stedelijk Prentenkabinet (volledig), Felixarchief (onvolledig) en van het Vlaams Instituut voor het Kunstpatrimonium (VIOE, volledig).

2.B.4. Aanzet tot een globale restauratie

In een nota aan het stadsbestuur beschreef stadsarchitect Emiel van Averbeke de geschiedenis van de Belforttoren van de stad. Deze nota verwerkt hij in 1931-1935 in een reeks artikels voor het tijdschrift van de K.M.B.A.[11]

In 1906 kreeg stadsbouwmeester Alexis Van Mechelen opdracht het bovendeel van de toren te onderzoeken. Op basis van zijn voorstel van 22 februari 1910 werd op 8 maart 1910 door het College een Commissie opgericht, bestaande uit E. Stordiau , J. Bilmeyer, Cloquet, G. Royers, Van Mechelen, Van den Branden (stadsarchivaris), Henri Blomme, o.l.v. schepen Frans Van Kuyck, verder de 1ste torencommissie genoemd.

Een van de discussies ging over het al dan niet herbouwen van de spits en wijze van opbouw van de stellingen. Uiteindelijk bereikte men een consensus; tekeningen en aanbestedingsstukken waren gereed toen WOI uitbrak. Er werden alleen nog kleine herstellingen uitgevoerd, vooral nazicht voegwerk en regelmatig onderzoek van de torenromp.

Ten gevolge van het overlijden van Alexis Van Mechelen werd Emiel Van Averbeke vanaf 1922 met de studie van de torenherstelling gelast.

Na WOI werd de discussie over de stellingen hernomen. De stelling moest zodanig worden opgebouwd dat ze op geen enkel punt de bekroning belastte. In 1923 werd in een aparte aanneming de houten stelling vanaf de tweede galerij rond de bekroning gebouwd, door aannemer R. De Bruyn te Lier voor 96.600,- BF. Er was geen elektriciteit: alles werd met de hand getakeld. De stelling werd afgebroken in maart en april 1930, na herstelling van de bekroning. Het betrof een 35 m hoge constructie uit 50 m³ naaldhout (RNG). Bovenaan stonden vier waterbakken omwille van brand en voor gipsen mallen.

Na plaatsing van de stellingen werd de torencommissie terug samengeroepen, om een oordeel over de toestand van de torenbekroning en de restauratie ervan te vellen. Maar behalve E. Stordiau waren inmiddels alle leden van de eerste Commissie overleden. Door het gemeentebestuur werd daarom een nieuwe, tweede torencommissie samengesteld: Jos Junes (Schepen van Schone Kunsten en voorzitter), H. Lebon (Schepen OW), Ir. W. Van Kuyck bestuurder, Max Winders, E. Stordiau, Frans Van Dijk, Jos Hertogs, Eug. Geefs, Eug. Dieltiens, A. Van der Gucht, bouwmeesters, P. De Roeck, beeldhouwer, A. Bourgeois bestuurder Dienst Stadsgebouwen, Zech Afd. overste en E. Van Averbeke Hoofdbouwmeester namens de stad Antwerpen.

Op de eerste vergadering van 22 april 1924 werd beslist om alle ijzer door brons te vervangen; tevens zou door een subcommissie de steenkeuze worden bepaald, al dan niet met een volledige herbouw van de torenspits; bij dit laatste moest worden gelet op het verschil in kleur bij gebruik van andere steensoorten en het geheel mocht niet “koud” overkomen. Omwille van verantwoordelijkheden werd E. v. Averbeke belast met het verslag.

Onder leiding van Emiel van Averbeke gebeurde een grondig onderzoek van de torenspits, met volgende vaststellingen:

1. overvloed aan bezette delen, uitgevoerd met cement, soms meer dan 5 cm dik en zware spijkers als wapening, daaronder een verzande steen; honderden bezettingen gebarsten die dreigden af te vallen.

11 Dit deel is een synthese van: van Averbeke, E., *De herstelling van O.L.V.kerk*, IN *Koninklijke Maatschappij der Bouwmeesters van Antwerpen* II (Antwerpen 1931), blz. 45-51, 95-117, 123-129, 133-136, 249-288, IV (Antwerpen 1933), blz. 1-23, 39-50 en VI (Antwerpen 1935), blz. 1-11, 45-50 en 65-74. Anon., *Onze Lieve Vrouwetoren, Restauratiewerken*, IN *Antwerpen bouwt*. (Antwerpen 1952), blz. 40-41.

2. slecht gebruik van ijzeren bewapeningen, vooral vernieling door roesten;
3. aanbrengen van latere versterkingen die niet altijd het gewenste resultaat opleverden en zonder rekening te houden met uitzettingen en spanningen;
4. verkankeren en afvallen van ornamenten, slechte wapening van pinakels en andere alleenstaande versieringen. Fluateren[12] werd met goed resultaat toegepast om steen te verharden. Gebruik van graniet zou kunnen overwogen worden voor de staande loofversieringen op de borstwering van de 2de galerij. Waar mogelijk zijn de onderdelen binnenwaarts te verbinden met bronzen pennen (goujons).
5. vroegere herstellingen zonder goed gevolg: andere steensoorten, met afwijking van kleur en patine; slechte voegverdeling, soms schijnvoegen. Bij de herstelling zijn werkelijke, brede voegen te maken, het onregelmatige ervan zal bijdragen tot het schilderachtige van het geheel.
6. schijnbare vervormingen en gebarsten stenen door overbelasting: van de 2de naar 3de galerij helde de stenen trap 8 cm en boven de 3de galerij nogmaals 7 cm.

Er werd een groot aantal afgietsels gemaakt en opgesteld in de Sint-Niklaaskapel in de Lange Nieuwstraat.

De volgende conclusies werden genomen:

1. de bij de bouw gebruikte steen, sindsdien gedurende honderden jaren beproefd, kon onmogelijk door betere vervangen worden. De keuze van de steen was toen geen proefneming. Ze hadden ondervinding genoeg en de leveranciers, waaronder verscheidene abdijen, stelden ook hun wetenschap en zorg ten dienste van de bouwers.
2. al de nog aanwezige cementbezettingen zijn af te kappen;
3. ijzeren wapeningen zijn waar mogelijk door brons te vervangen;
4. de gebarsten verankeringen zijn weg te nemen;
5. de voegen zijn uit te krabben en zorgvuldig dicht te werken;
6. tijdens bepaalde gevaarlijke werken is het luiden van de klokken te vermijden;
7. pinakels, hogels en bepaalde versieringen zijn in Avesnessteen te vervaardigen;
8. de gehele steenmassa is te fluateren;
9. sommige delen zijn in graniet te maken;
10. hangende versieringen zijn in koper te maken;
11. de traptreden van de torenspits zijn aan de bovenzijde gelijk te kappen en te beleggen met blauwe hardsteen of granieten platen;
12. al de goed bewaarde lijsten en versieringen zijn af te gieten en tot een geheel samen te brengen;
13. voor herstellingen zijn zoveel mogelijk dezelfde steensoorten te gebruiken als de originele;
14. sommige koppen van pinakels zijn af te nemen en hieronder bladlood te leggen om waterindringing te vermijden;
15. het opbeitelen is te bestuderen, met het oog op afwateren en het ophopen van stof;
16. bepaalde verankeringen zijn met lood te bekleden;
17. de openraam verdelingen zijn te vervolledigen;
18. verticale voegen in lood zijn te vermijden en waar mogelijk door mortel te vervangen.

12 Fluateren: het chemisch binden van oplosbare calciumverbindingen in kalkhoudende ondergronden. Het is niet bekend waarmee dit in 1924 gebeurde. Tegenwoordig wordt hiervoor o.a. ethylsilicaat toegepast.

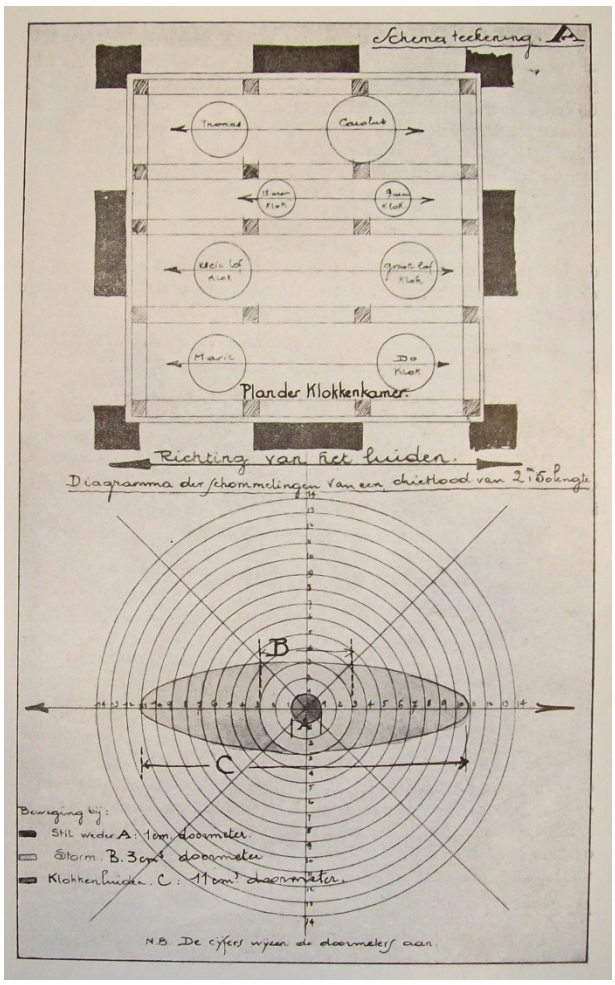

Afb. 19. tekening met beweging van de toren tijdens het luiden van de Karolusklok (E. Van Averbeke, o.c. 1933/1, p. 7)

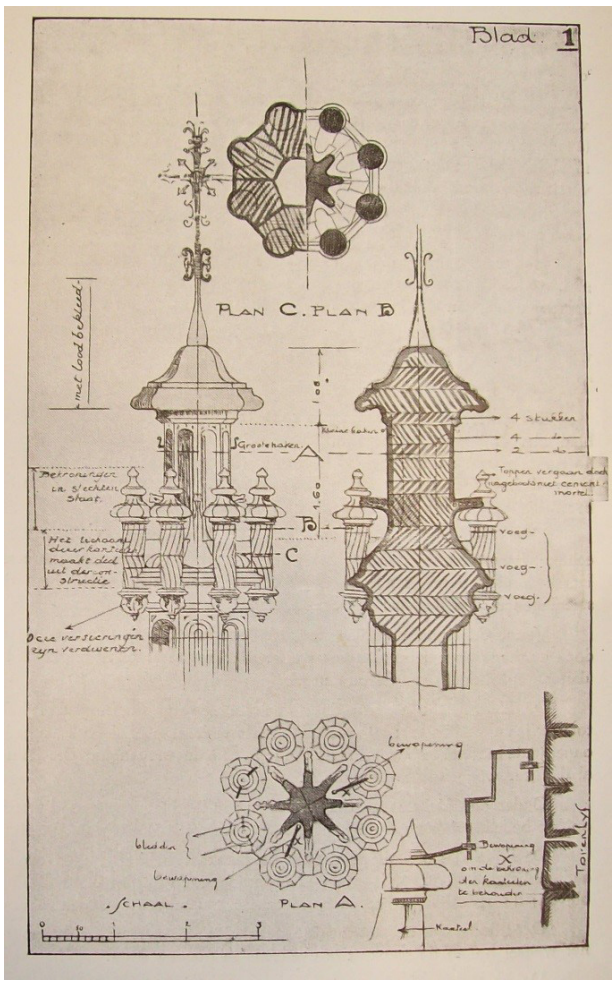

Afb. 20. schets van de bovenste geleding van de torenspits (E Van Averbeke, o.c., 1/1933, p. 9)

Uit het een en ander bleek dat het niet nodig zou zijn om een bepaald deel van de toren af te breken, maar integendeel gedeeltelijk herstellen en vervangen mogelijk was en degelijk werk zou opleveren.

De bestaande torenconstructie was sterk genoeg, afgevallen steen behoorde tot de versiering. Nooit werd een steen losgerukt die tot de constructie behoorde en het evenwicht zou kunnen verstoren.

In de tweede torencommissie tekenden zich twee belangrijke standpunten af: deze voor afbraak van de torenspits en de stenen trapkast en deze voor plaatselijk herstel. Uiteindelijk werd beslist om de trap met stenen trapkast te herbouwen en daarbij de kroon te schoren.

Door het maken van gipsen afgietsels was het mogelijk alle steen in ateliers voor te bereiden en geen bewerkingen op de toren te moeten laten uitvoeren.

Een aanzienlijk probleem was de beweging van de toren. Er werd een schietlood opgehangen aan een koord van 2,50 m lengte, in een gesloten kast. Deze werd geplaatst op de hoogste traptreden boven de 3de galerij. Bij hevige storm maakte het schietlood een cirkel met een straal van 15 mm. Bij klokkengelui van de Karolusklok (8.000 kg) bewoog het schietlood volgens een ellips van 11 cm lengte en 3 cm breedte. Deze beweging werd niet alleen bij de top doch op alle verdiepingen gevoeld.

De kroon, goed beschermd door een loden afdekking, was goed bewaard, evenals de bovenste hogels, de volgende reeks minder. De kantelen, met een ankering aan het torenlichaam verbonden, waren te vervangen en alle ijzer te verwijderen. De trapkast, met een hoogte van ca. 15 m, werd herbouwd met inachtneming van een scheefstand van 8 cm.

I.v.m. de keuze van de steensoorten werd een subcommissie opgericht, bestaande uit Stordiau, Geefs, Winders, De Roeck, Bourgeois en Van Averbeke. Volgens P. Génard, oud-stadsarchivaris, werden in de kerktoren volgende steensoorten verwerkt: steen van Affligem, traptreden, goten, dekstenen en kolommen in blauwe steen van Ecaussines, Munstersteen, steen van Brussel en Doornik, Caense en Normandische steen, steen van Avesnes, dorpels in steen van Feluy, steen van Valenciennes, Bentheimse steen, steen van Dilighem, Rochefort en Gobertange en Roche d'Euville.

De steen van Affligem, Dilligem en Brussel behoren alle tot de "Gres Lédien", of ook steen van Balegem genoemd. De voornaamste groeven van deze steen werden in de middeleeuwen uitgebaat door de abdij van Affligem. Omdat de voorkeur werd gegeven dezelfde steen te verwerken, werd een bezoek gebracht aan groeven te Erpe-Mere, waar een vrij groot aantal blokken met een gemiddelde hoogte van 25 cm werd aangetroffen.

Volgens de archivaris van de Abdij van Affligem was volgens oorkonden de steengroeve van Meldert nabij Affligem volop in uitbating in 1293 en werd ze verlaten rond 1600. Ook in Asbeek tegen Asse werd steen ontgonnen. In 1672 werd de steengroeve van Affligem heropend en werd er ongeveer 4588 voet steen uitgehaald. In 1770 werden nieuwe steengroeven te Hekelgem geopend, zogenaamd omdat deze van Meldert uitgeput was, hetgeen evenwel nooit werd achterhaald. Ook in Laken werd Balegemsteen ontgonnen. Omstreeks 1850 en in 1913-1914 werden in Hekelgem peilingen verricht, waar men wel steen vond, doch te zacht werd bevonden. Het valt te betreuren dat het onderzoek gestaakt werd: pas ontgonnen Balegemsteen is altijd zacht en wordt pas hard na contact met de lucht.

Het rapport vervolgt: *Balegemsteen is dus een steensoort die droog moet geplaatst worden en moet kunnen ademen om zijn volle graad van hardheid te bewaren. Het is jammer dat de uitbating gestaakt werd, want ondanks de goede eigenschappen van de uitheemse steensoorten, is de Balegemsteen afkomstig van gezonde lagen de beste, de*

aangenaamste van tint, het meest gelijkmatig in hardheid en weerstand. Bentheimer is een Duitse zandsteen, die zwart wordt en door zwam wordt aangetast. Deze steen is gevaarlijk om te worden bewerkt: het steenstof hoopt zich op in de longen van de steenkapper. In de toren werd deze steensoort gebruikt voor bepaalde versieringen en bijna uitsluitend voor de monelen van de ramen. De donkere, onherstelde delen van de pinakels boven de tweede galerij zijn eveneens in Bentheimer zandsteen. Sommige van deze stenen zijn zo sterk hygroscopisch en poreus dat ze geheel met water doordrongen worden en het water zich achter de steen ophoopt. Daarom moet het fluateren van deze stenen overwogen worden.

Omdat besloten werd dat de vroeger toegepaste steensoorten niet opnieuw konden worden aangewend, heeft de steencommissie andere nog in uitbating zijnde steengroeven bezocht.

Na een bezoek aan groeven in de streek van Dinant werd besloten om deze niet toe te passen, omwille van de te hoge graad van hardheid, omdat bij zettingen in de toren de steen van grotere hardheid de zachtere zou doen springen of afbrokkelen.

Er werd vervolgens een bezoek gebracht aan steengroeven in de Bourgogne, namelijk Pouillenay en Coutarnoux, beide in de nabijheid van Sémur. Tenslotte werden deze steensoorten en de steen van Souppes en Euville Marbrier weerhouden en aan een wetenschappelijk onderzoek onderworpen. Dit gebeurde op het laboratorium voor materialenonderzoek aan de Krijgsschool te Brussel.

Het volgende werd onderzocht: capillariteit, de porositeit, vorstbestendigheid en breukweerstand. Daarna werd de steen onderworpen aan een beeldhouwproef.

Er werd geconcludeerd dat de Balegemsteen een uitstekende bouwsteen is en zoveel mogelijk moet herbruikt worden. Pouillenay gris-argenté is geschikt voor nieuwe vlakken en lijsten. Euville statuaire en marbrerie komen in aanmerking voor beeldhouwwerk.

Het schommelen van de toren werd nader onderzocht, temeer omdat door de proeven met het schietlood, hoger beschreven, alleen informatie over het bovenste deel van de toren was bekomen.

In de klokkenluiderskamer, op 226 treden hoogte, bevonden zich in de muren grote holten en scheuren. Ook in de klokkenkamer, op niveau 274, waren scheuren zichtbaar. De klokkenstoel bevond zich in een bedenkelijke toestand: bij klokkengelui schommelde deze stoel dermate dat de horizontale bewegingen een aanzienlijke belasting op de muren uitoefenden. Onder de klokkenstoel bevonden zich aanzienlijke scheuren, waarvan sommige 12 meter lang, 1 meter diep en 5 cm breed. Deze werden zeker veroorzaakt door de klokkenstoel, die als een hamer op de muren bonkte. Dit werd nog verergerd door de slechte staat van het houtwerk van de klokkenstoel. Er werd geconcludeerd dat de klokkenstoel volledig moest herbouwd worden, steviger en met hedendaagse materialen.

Om nader onderzoek te kunnen uitvoeren, werd in de gehele toren elektrische leidingen en verlichting aangebracht. Men ontdekte grote holten ter plaatse van de ankers op de hoeken van de torenromp, sommige meer dan 2 meter diep, 60 cm breed en 80 cm hoog. Het ging om holten die door gewetenloze werklieden niet opgevuld werden; alleen aan de voorzijde waren ze met wat natuursteen dichtgemaakt. Ze leverden voor de stabiliteit van de toren een groot gevaar op.

Een eerste belangrijke opdracht was dan ook het uitkappen van de grote scheuren, tot op 1 meter breed en te herstellen met metselwerk in verband. Waar eertijds de toren bij het luiden van de klokken 11 cm heen en weer schommelde, was dit nu reeds tot 3 cm herleid.

Tot de dringende werken behoorde ook het aanbrengen van een waterleiding: de bestaande waterbakken, gevuld met regenwater, waren ontoereikend om bij brand van de houten stelling te kunnen blussen of om over voldoende water voor het vervaardigen van de gipsafgietsels en mor-

tel te beschikken. Vooral de wateraanvoer op een dergelijke aanzienlijke hoogte was een uitdaging. Dit gebeurde met een perspomp van de brandweer en met elektrische pompen.

Het was de bedoeling om de gehele klokkenstoel in gewapend beton te herbouwen, maar dit stuitte op weerstand: dit zou invloed kunnen uitoefenen op de klank, trillingen van de klokken zouden het gewapende beton kunnen loswerken en het zou maanden duren alvorens de klokken opnieuw zouden kunnen geluid worden. Er werd beslist om tussen de bestaande houten stoel een nieuwe betonnen constructie te vervaardigen en alleen het gedeelte, waaraan de klokken hangen, in hout uit te voeren. Om het stompen van de klokkenstoel te beperken, werd ze zodanig opgevat dat alleen de muren gelijklopend met de richting van het luiden de stoel zou dragen. Een reeks vertandingen in de muren ingewerkt zouden weerstand moeten bieden aan de ontwikkelde krachten.

De oude klokkenstoel was in eik vervaardigd. Men wenste balken van voldoende grote sectie om 'buiten hart' te kunnen verzagen: op die manier kan de kern niet wegrotten en uitgehold worden, terwijl de buitenkant intact blijft. Bovendien zocht men een houtsoort die buitengewone weerstand biedt aan weersinvloeden. De keuze viel op karrihout, afkomstig van Australië. Deze houtsoort werd met grote voldoening bij de Antwerpse waterwerken gebruikt. Op bouwkundig vlak was een voorbeeld gekend: de na de brand heropgebouwde houten constructie van de toren aan het gemeentehuis van Schaarbeek.

Naast het aanbrengen van de reeds beschreven watertoevoer en elektrische verlichting, waren er nog andere voorbereidende maatregelen, die een bijzondere aandacht vereisten. Om het vallen van materiaal en gereedschap te vermijden, werd aan de kant waar werd gewerkt, strekmetaal (métal déployé) opgelegd. Voor het takelen van de meestal zware blokken steen en andere materialen werden meestal elektrische hijstoestellen gebruikt. Er werd eveneens veel voorbereidend werk besteed aan de correcte schoring van de te behouden natuurstenen constructies, om o.a. de stenen trapkast vanaf de tweede galerij te kunnen uitbreken en herbouwen.

2.B.5. De eerste fase 1928-1930

Het bestek werd opgemaakt op basis van voorziene hoeveelheden, voornamelijk steen, bronzen versterkingen en voor bekledingen met lood. Naast de eenheidsprijzen moesten de aannemers ook een bedrag opgeven voor werfinfrastructuur. De betalingen gebeurden met afkortingen van 100.000,- BF. De openbare aanbesteding ging door in het stadhuis op 17 april 1928. Er waren 7 offerten, van 1.986.000,- tot 4.157.000,- BF. De werken werden toegewezen aan de laagste bieder, L. Verstraete en Zoon te Wilrijk-Rumbeke en aangevat op 23 juni 1928. De werken werden met grote voldoening en zonder enig ongeval voltooid op 22 mei 1930, een maand eerder dan voorzien. De eindafrekening zag er als volgt uit:

Gipsafnamen:	350.000,-
Modellen en beeldhouwwerken	336.185,-
Bronzen versterkingen: 9.019,80 kg x 50,- BF/kg	450.990,-
Pouillenaysteen (gris argenté): 137 m³ x 6.000,- BF/kg	822.000,-
Euvillesteen: 68 m³ x 6.175,- BF/m³	419.000,-
Herbruik oude Balegemsteen: 10 m³	25.000,-
Middelen van uitvoering:	341.000,-
Klokkenstoel: werken in beton:	264.500,-
Idem, werken in karrihout: 40 m³ x 4.650,- BF/m³	186.000,-

De eindafrekening kwam aldus op ca. 3.300.000,- BF.

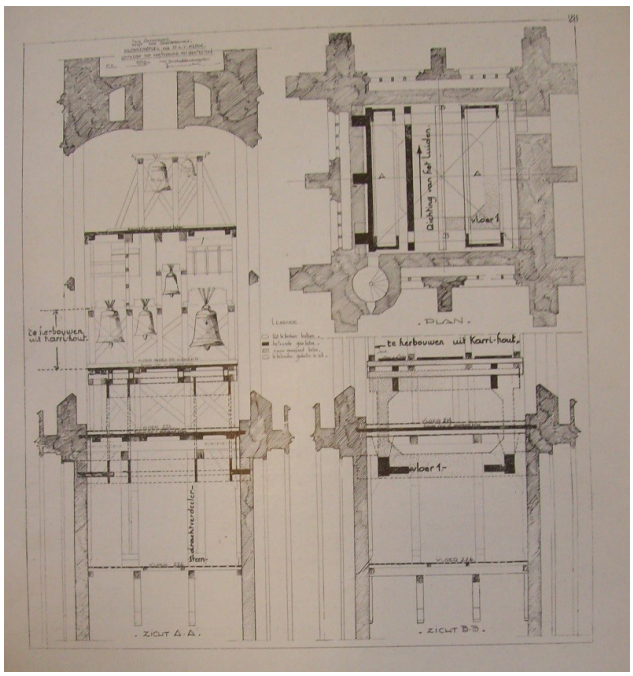

Afb. 21. ontwerp van de betonnen structuur en houten klokkenstoel, gerealiseerd tijdens fase 1 (E. Van Averbeke, o.c., 1/1935, p. 6)

Afb. 22. gipsafgietsel van de torenbekroning, vervaardigd tijdens fase 1

De gipsafgietsels bestonden uit ca. 30.000 onderdelen, die in de Sint-Niklaaskapel in de Lange Nieuwstraat werden samengevoegd. Ze werden vervaardigd door de firma Coremans en De Beuckelaer te Antwerpen. De belangrijkste afnamen zijn nadien herplaatst in de toren.

Het oorspronkelijke beeldhouwwerk was volledig opengewerkt: op het eerste zicht was het onverklaarbaar waarom zoveel aandacht was besteed aan beeldhouwwerk op ca. 110 meter hoogte, totdat de noodzaak ervan bleek om een goede afwatering te kunnen verzekeren en vorstschade te vermijden: daartoe moest de steen volledig doorboord worden. Modellen en beeldhouwwerk werden door de firma Nestor Gerrits te Antwerpen uit Euville marbrier gekapt.

De herbruikbare Balegemsteen werd opgekapt en zoveel mogelijk als parementsteen herbruikt. Voor lijstwerk en meer ingewikkeld profielwerk werd steen van Franse oorsprong toegepast. De firma Vlaminck te Lokeren en Merksem stond voor de steenlevering in.

De opengewerkte trapkast werd op voorhand tot op een bepaalde hoogte in elkaar gezet, om verrassingen bij de definitieve plaatsing te voorkomen. Tijdens het opbouwen van de gipsen afgietsels stelde men vast dat de traptoren minstens 15 cm overhelde. Bij de heropbouw van de traptoren moest deze scheefstand gerespecteerd worden; daartoe werden draden gespannen die de metselaars moesten volgen.

Omdat de oorspronkelijke en later toegevoegde ijzeren verankeringen voor veel problemen hadden gezorgd, werd besloten om bronzen doken en verankeringen toe te passen en de bestaande zoveel mogelijk te vervangen. In de borstwering van de tweede galerij werden twee bronzen ringen onzichtbaar ingewerkt. Deze hebben een totale lengte van 80 meter.

Ten gevolge van corrosie van de ijzeren raambruggen, waren talrijke monelen, uitgevoerd in een Duitse zandsteen, gebarsten, met het risico op neerstorten van grote stukken natuursteen. Omwille van dringendheid en omdat er niet op de levering van nieuwe, gelijkaardige zandsteen kon gewacht worden, werd besloten om de nieuwe monelen in Grès de la Rochette uit te voeren, een steen die sterk gelijkt op de zandsteen.

Ter hoogte van de klokkenkamer bevonden zich 40 galmborden, bekleed met leien. Dit vereiste een voortdurend onderhoud, omdat door de felle wind op deze hoogte de leien regelmatig optilde. De galmborden werden nadien met koper bekleed.[13]

Inmiddels werd alles in gereedheid gebracht voor de herstelling van het tweede deel van de toren, tussen het uurwerk en de tweede galerij. Ook hier waren hoogdringend werken uit te voeren: regelmatig vielen stukken steen naar beneden. Men voorzag om o.a. de vier pinakels van 25 meter hoogte af te breken en herop te bouwen met een kern in gewapend beton i.p.v. baksteen. Deze tweede fase werd geschat op 5 miljoen BEF.

Omwille van de Wereldtentoonstelling in 1930 werden de restauratiewerken stopgezet en de houten stellingen afgebroken.

13 Het is niet bekend wanneer deze galmborden werden verwijderd. In 2013 werden opnieuw galmborden geplaatst en met koper bekleed.

2.B.6. De tweede fase 1950-1958

Ter voorbereiding van de volgende fase, de herstelling van de toren tussen de eerste en tweede galerij, werden tussen 1935 en 1942 een groot aantal tekeningen gemaakt.[14] Tegen twee van de acht zijden werd een houten stelling gebouwd, die na WOII terug werd afgebroken. Er werden ook een aantal dringende werken uitgevoerd, voor een totaal van 370.000,- BF.

In ieder geval zal het tot na WOII duren, alvorens de restauratie aan de grote toren werd hervat. Op de gemeenteraad van 29 september 1949 werd het bestek voor de tweede fase goedgekeurd. Op 20 oktober 1949 werd aan de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen advies gevraagd.[15] De meningsverschillen gingen vooral over harde of zachte aanpak. Ten gevolge van een openbare aanbesteding werd op 7 augustus 1950 de opdracht aan de Algemene Ondernemingen E.G. Verstraete te Wilrijk toegewezen, voor een bedrag van 1.080.700,- BEF.[16]

Deze werkzaamheden, uitgevoerd van 1951 tot 1958 onder leiding van hoofdarchitecten A. Fivez (1951-1953) en F. Peeters (1953-1958) situeerden zich vooral tussen de eerste en tweede galerij en ter hoogte van de wijzerplaten: nieuwe vloeren structuren in gewapend beton, een gemetselde uurwerkkamer, een klokkenstoel voor de beiaard in karrihout en restauratie van de natuursteen aan de buitenzijde van de toren. De werken zullen uiteindelijk 40 miljoen BEF bedragen.

Eigenlijk waren de werken nog niet beëindigd, maar n.a.v. de wereldtentoonstelling in Brussel, in 1958, werden de stellingen grotendeels verwijderd; de schoorstelling rond de eerste galerij bleef behouden.

2.B.7. De laatste fase 1971-1990

In 1971-1972 werd de beiaard hersteld en in 1973 werd gestart met fase 3, onder leiding van stadsarchitect Michel Dierckxsens.[17] Deze omvatte voornamelijk de restauratie van de vierkante torenromp. Toenemende problemen met de steen van hogere geledingen verplichtte evenwel om de stellingen terug op te bouwen tot aan de torenspits. Enorme hoeveelheden materiaal werden in vijftien jaar tijd verwerkt: lood, brons, roestvrij staal en tientallen kubieke meter natuursteen, vooral Massangis en Balegem. Het initiële toewijzingsbedrag van ca. 60 miljoen BF zal uiteindelijk oplopen tot ca. 170 miljoen BF of bijna het drievoudige.

In juli 1990 werden de stellingen verwijderd, na herstelling en vergulding van de wijzerplaten en het torenkruis met haan.

In het kader van dit beheersplan werd voor de beiaard en de luidklokken in de belforttoren door beiaardier Frank Deleu een nota opgemaakt, bestaande uit een historische nota, een diagnosenota met foto's van de huidige toestand, een beknopte bibliografie, een technische fiche van de luidklokken, een klokkenlijst van de stadsbeiaard en een stand van zaken i.v.m. de luidklokken.

Deze nota is integraal opgenomen in bijlage 8.5.2.

---

14 PAA 642, "Kerken en kapellen", 76: Vervaardigen van gips afnamen nodig bij de restauratie van de O.-L.-Vrouwetoren tussen de 1e en 2e gaanderij, 1935-1938, 149 st., 6 pl. Tekeningen (dienst der stadsgebouwen) nr. 737-742; 77: Herstellingswerken aan de toren tussen de 1e en de 2e gaanderij 1935-1942, 164 st., 7 pl.. Tekeningen (dienst der stadsgebouwen) nr. 743-749.
VIOE archief: tekeningen A0041/M (1936), A0043/M (1949), A0045/M (1949), A0046/M (1949), A0047/M (1949), A58 (s.d.), A70-79 (s.d.).

15 SAA MA 69589: vraag om advies KCML 20.10.1949.

16 SAA MA 69589: gemeenteraadsbeslissing van 7.08.1950.; SAA MA 85534: toewijzing aan E.G. Verstraete te Wilrijk.

17 Van Leemputten R., *De restauratie van de noordertoren*, IN Aerts, W. (ed.), *De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen*, Antwerpen, 1983, blz. 347-356.

2.B.8. De luidklokken, beiaard en torenuurwerk

In het kader van dit beheersplan werd voor de beiaard en de luidklokken in de belforttoren door beiaardier Frank Deleu een nota opgemaakt, met onder andere een historische nota. Deze wordt hieronder weergegeven. De volledige nota wordt weergegeven in bijlage 8.5.2.

De kerkbeiaard – de luidklokken

In de loop van de 16de eeuw was het aantal klokken al systematisch uitgebreid maar, in 1654 kwam de grote vernieuwing. De vermaarde klokkengieters François en Pieter Hemony uit Zutphen kregen de opdracht om een nieuwe kerkbeiaard te gieten van 32 klokken. De toen aanwezige luidklokken werden in deze beiaard geïntegreerd. In de 18de eeuw werd deze beiaard door Joris Dumery uitgebreid tot een beiaard van 40 klokken. Dit instrument raakte echter, mede door het speelverbod tijdens de Franse Revolutie, in verval. Na de Eerste Wereldoorlog werden negen klokken geschonken aan verschillende parochies die op zoek waren naar vervanging van opgeeiste of vernielde klokken tijdens de oorlog. In 1925 werden nog eens 23 klokken naar beneden gehaald en opgesteld in de tuin van de Dekenij. Enkel de luidklokken bleven nog over. Het oude speelklavier werd overgebracht naar het Museum Vleeshuis. Uiteindelijk werd het restant van deze beiaardklokken (met uitzondering van de zware luidklokken) in bruikleen afgestaan aan de Sint-Catharinakerk van Hoogstraten. Deze klokken vormden daar de basis van een nieuwe beiaard die in 1960 werd ingespeeld. (De beiaard van Hoogstraten telt 24 Hemony klokken (18 van 1654, 6 van 1655) afkomstig van de kerkbeiaard van de O.-L.-Vrouwkathedraal van Antwerpen en 26 klokken van Marcel Michiels (1959). Een restauratie van deze beiaard is gepland in 2017).

Van de kerkbeiaard bleven dus enkel zes zware luidklokken over. Deze klokken hangen op een hoogte van ca. 50 meter en zijn niet verbonden met de stadsbeiaard. In 1957 werden er twee kleinere luidklokken toegevoegd (Marcel Michiels, Doornik). Het totaal gewicht van de acht luidklokken bedraagt ca. 18.850 kg. De luidklokken zijn eigendom van de kathedraal met uitzondering van Karolus, de derde stadsklok na Orida (thans bewaard in het museum Vleeshuis) en Gabriël, de huidige uurklok en basklok van de beiaard.

Het torenuurwerk

In 1786 werd een nieuw torenuurwerk geplaatst door Pieter Van Hoof. Dit bediende de gigantische wijzerplaten en stuurde de speeltrommel voor het automatisch spel aan tot in 1990. Vanaf dat jaar werkt het uurwerk via een computer.

Het losgekoppelde mechanische uurwerk is in perfecte staat en kan bij bezoek wel eens in werking gesteld worden door de torenwachter of de gids.

Het automatisch spel

Het gotische frame waar de speeltrommel is in gemonteerd dateert uit de 16de eeuw en deed dienst voor een vroeger torenuurwerk of automatisch speelwerk. Jan De Hond leverde een nieuw automatisch spel in 1730 waarbij hij onderdelen van de vroegere installatie opnieuw gebuikte. Grondige aanpassingen gebeurden in 1786 door Pieter Van Hoof. Deze speeltrommel is voorzien van 8.160 vierkante gaten om de “noten” te programmeren. Er zijn 120 trommelmaten voorzien en 68 lichters voor evenveel buitenhamers bij de beiaardklokken. De trommel werd in 1972 gerestaureerd. Merkwaardig bij deze installatie is de veelheid aan verschillende soorten pinnen die beschikbaar zijn: 24 enkele, 70 dubbele en 18 driedubbele; of in totaal ca. 3.000 pinnen. Hierdoor

zijn de muzikale mogelijkheden van de trommel bijzonder groot en veel uitgebreider dan bij de meeste vergelijkbare trommels.

Na de restauratie van 1972 volgde in 2016 een nieuwe restauratie waarbij de speeltrommel niet meer direct via een elektrische motor wordt aangedreven maar via het oorspronkelijke valgewicht. Deze laatste restauratie werd opgevolgd door Arie Abbenes, beiaardier en campanoloog.

De stadsbeiaard

Het automatisch spel bij de tijdsaanduiding maakte gebruik van een reeks klokjes die in de 16de eeuw werd uitgebreid (Cornelius Waghevens, 12 klokken, 1540). In 1655 kregen François en Pieter Hemony nu ook de opdracht om 32 klokken te leveren voor een nieuwe stadsbeiaard. Drie jaar later voegden ze er vijf zware basklokken aan toe om de toonreeks aan te vullen en zo de zware stormklok Gabriël in de beiaard in te schakelen als basklok. Aan deze klokkenreeks voegde Joris Dumery nog drie kleine klokjes toe (1751).

In de 19de eeuw werd het speelklavier tijdelijk vervangen door een pneumatisch klavier van Smulders (1877). Dit experiment werd in 1904 opnieuw vervangen door een traditioneel stokkenklavier.

Het aantal klokken werd in 1912 uitgebreid met zeven klokjes (Felix Van Aerschodt) en Marcel Michiels verving in 1951/1955 twee van de Du Mery klokjes en de zeven Van Aerschodt klokjes. Maar, ook deze sloten in klank en toon niet aan bij de historische Hemony klokken. Daarom werden de tien kleinste klokken bij de restauratie van 1972 vervangen door Eijsbouts.

In 1990 werd de beiaard uitgebreid met twee zware klokken: een G klok Ani (als Bes in het klavier, één toon lager dan de vroegere basklok Gabriël) en een C klok Line (Es in het klavier). Beide klokken werden geschonken door BASF. Op deze wijze kreeg de Antwerpse beiaard een standaardambitus van 4 octaven of 49 klokken.

In 2014 werd het speelklavier vervangen en alle verbindingen van het manuele spel geoptimaliseerd.

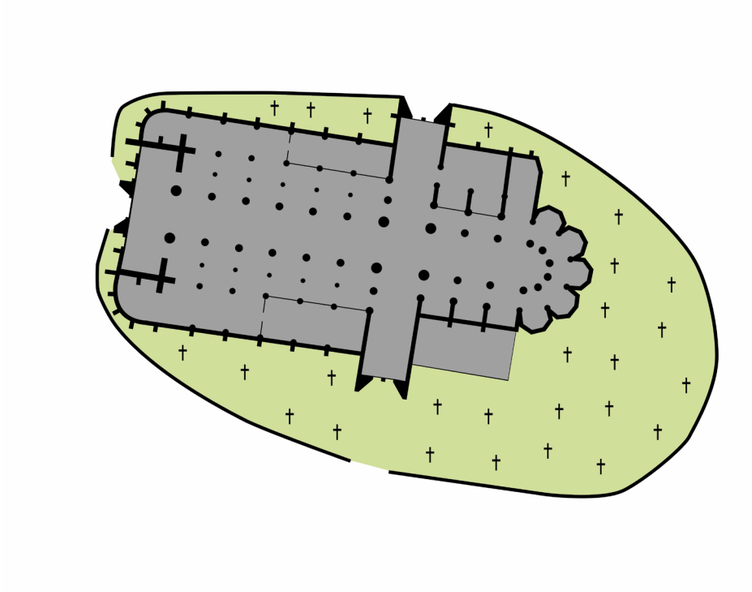

Afb. 23. reconstructietekening van het ommuurde kerkhof rond de Onze-Lieve-Vrouwekerk, begin 15de eeuw

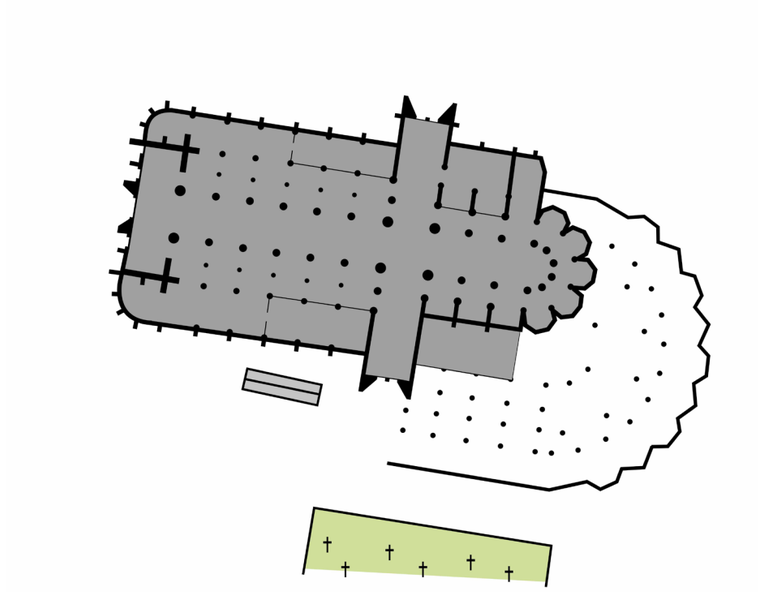

Afb. 24. de reconstructietekening toont het verplaatste kerkhof (1533). Van 1521 tot de kerkbrand in 1533 wordt gebouwd aan het Nieuwerck

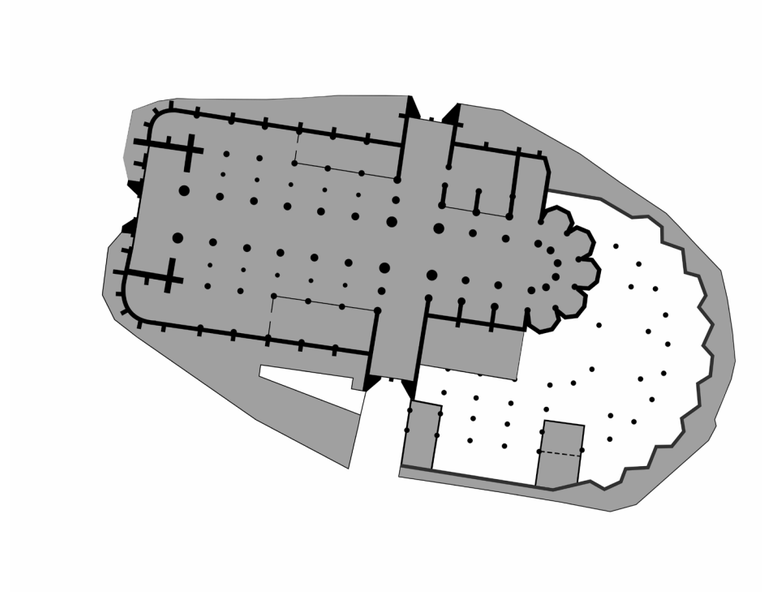

Afb. 25. reconstructietekening. Met de bouw van 'den Palmboom' vormt zich een omsloten hof, het Papenhof. Binnen deze verharde renaissancekoer wordt op een verhoogd maaiveld het kapittelhuis met tuin gebouwd. Winkels van één bouwlaag omgeven het Nieuwerck

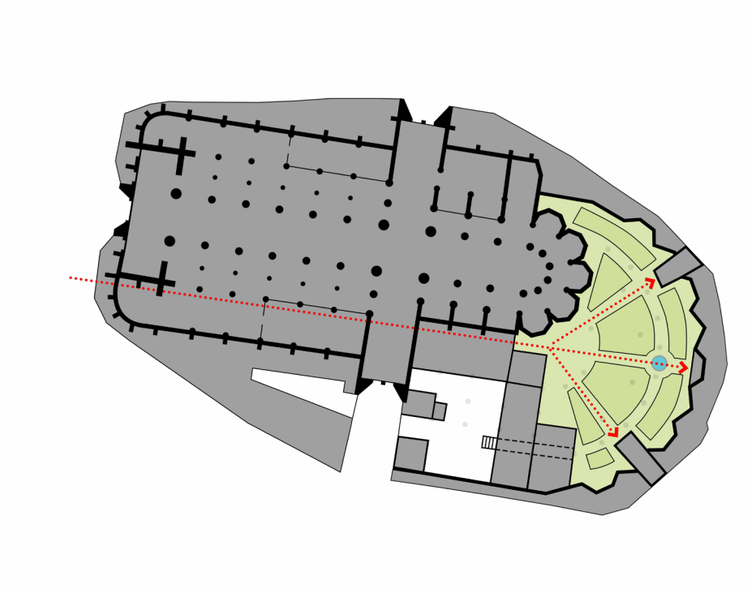

Afb. 26. hypothetische reconstructietekening van de midden 17de-eeuwse baroktuin met parterres

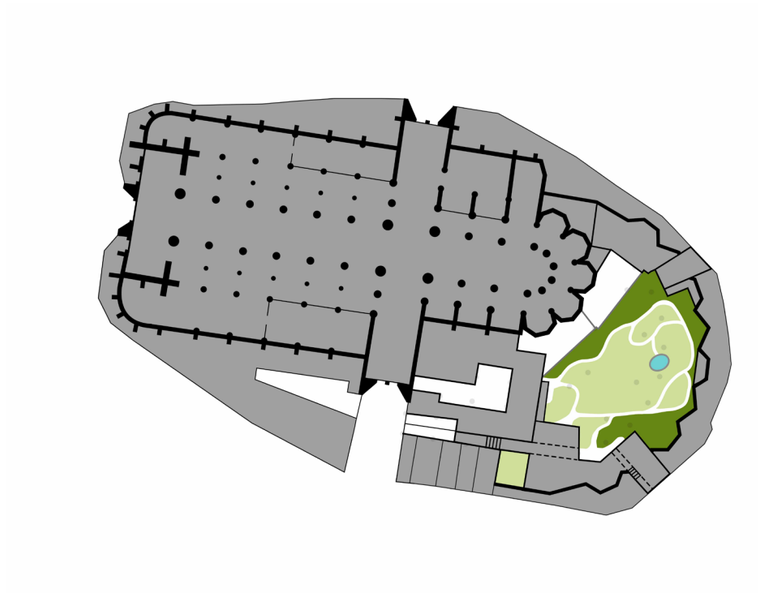

Afb. 28. reconstructietekening op basis van het prekadastraal plan Vreven (1820). Op de fundering van het kapittelhuis bouwt Verly tussen 1801 en 1812 een nieuwe woning met belvédère. De baroktuin wordt daarbij omgevormd tot een 19de-eeuwse, vroeg lanschappelijke tuin

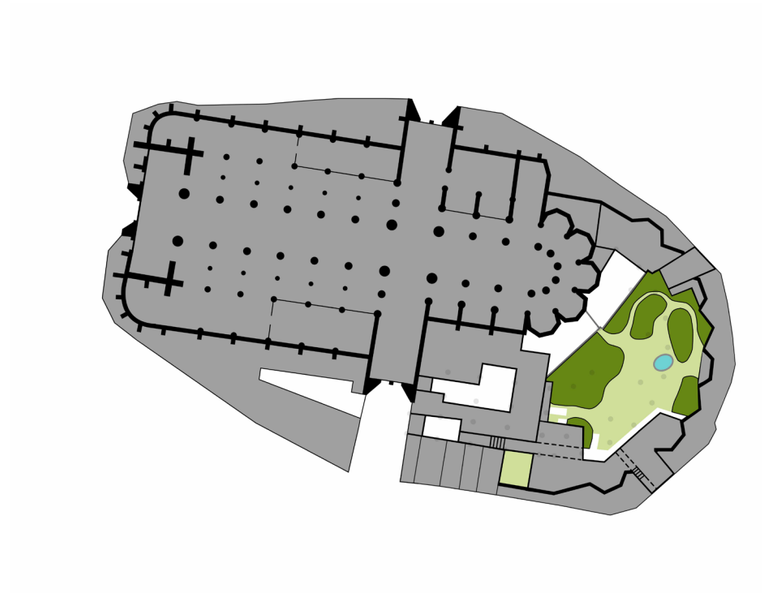

Afb. 27. grondplan van de huidige situatie (2017)

2.C. De tuin en het paviljoen

De tuin van de dekenij kent een unieke levensloop: van middeleeuws kerkhof tot besloten hof. In de bodem van deze tuin steken, behalve geruimde graven,[18] ook de pijlers van het 16de-eeuwse Nieuwerck. Na de Franse Revolutie komt dit kerkelijk goed in private handen. Tijdelijk weliswaar, want in 1850 wordt het opnieuw eigendom van de kerkfabriek. Hierdoor vormt de onvoltooide kooruitbreiding van het Nieuwerck tot op vandaag zowel het straatgabarit als de ommuring van de kathedraaltuin.[19]

2.C.1. Kerkelijke eigendom

De gotische kerk in de 15de eeuw

Onder leiding van Herman de Waghemakere worden tussen 1482-1487 naast de zuidelijke kooromgang dienstgebouwen opgetrokken, waaronder een nieuwe kapittelsacristie tegenover het hoogkoor. Een anonieme pentekening uit 1514 van de Antwerpse hoofdkerk of '*Die Groß Kirch zu Antwerff*',[20] toont deze sacristie als het meest oostelijke van drie hogere volumes onder zadeldak, gebouwd tegen middeleeuws traptorentje. Dezelfde prent toont ook de Onze-Lieve-Vrouwekerk en een deel van het ommuurde kerkhof met de zuidelijke toegang. Het boomloze kerkhof wordt doorsneden door wegen die de kerk en de huizen op het kerkhof ontsluiten. Er is een vrijstaand dwarshuis en tegen de gevel van de zuidbeuk is een rij annexen gebouwd van één bouwlaag onder zadeldak.

De 16de-eeuwse bouwwerf van het Nieuwerck

Ter voorbereiding van een kerkuitbreiding wordt vanaf 1514 de bebouwing rondom de kerk herschikt.[21] In 1519 krijgen bouwmeesters Rombout Keldermans en Domien de Waghemakere de

18 De knoken werden verplaatst naar het Groen kerkhof.

19 In opdracht van Architecten Architect Steenmeijer verrichtten Jan Bleys (landschapsarchitect, gegradueerde in monumenten- en landschapszorg, stedenbouwkundige) en Jasper Bijnen (ingenieur bouwkunde, master in monumenten- en landschapszorg) van Studiebureau Ars Horti in nauwe samenwerking met Katrien Hebbelinck (doctor in de kunstwetenschappen, master in de monumenten- en landschapszorgzorg, docent aan de Master Erfgoedstudies van de Universiteit Antwerpen en de Bachelor Landschapsarchitectuur van de Erasmushogeschool Brussel), het historisch vooronderzoek van de kathedraaltuin in onderlinge relatie tot het bouwkundig erfgoed van het Papenhof, onuitgegeven studie, Rumst, 2017.

20 Wenen Graphische Sammlung, Albertina, uit Van Damme J., *Bouwen aan bouwgeschiedenis. Recent onderzoek naar de bouwchronologie van de Antwerpse Onze-Lieve-Vrouwkathedraal*, Antwerpen, 1994.

21 Huizen van de kerkfabriek. KAA, Huizen en Kramen, KF.4/2, 1430-1601. 'Item is gecocht een huys aen Sr en Mr Richaert voor 40 pond./ Item computa anni 1514 fit specificatio van de logies/ beginnende naest de paijcamer vande sijde west waert tot onder den thoren / Hodie specificatio fit in parvo libello vande kerckdueren vande suydtsijde omgaende naer den westen tot thien logie cotineren (?) computus anni 1521. Item de thineste logie heeft dat loff van onser L. V. loff tot eeder camer. Item alle de andere logies heeft de kercke naer haer genomen aen de suyduere./ Item

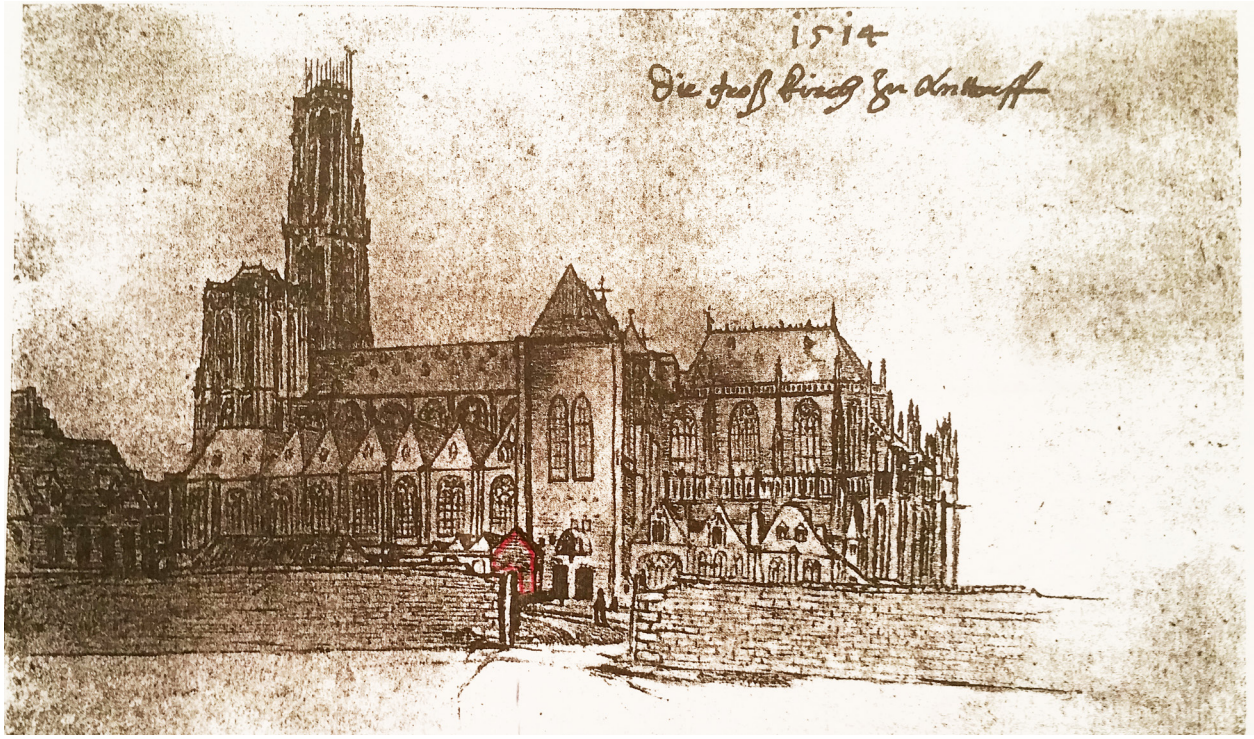

Afb. 29. anoniem, *Die Groß Kirch zu Anttorff*, pentekening, 1514

Afb. 30. anoniem, *Aedes, D. Mariae Antverpiae*, paneel, 17de eeuw

opdracht om een nog grotere kerk te bouwen. De belangrijkste reden voor deze uitbreiding was de stijgende vraag vanuit talrijke ambachten en gilden naar afzonderlijke altaarruimten, bij voorkeur gesitueerd in de hoofdkerk.[22] Vanaf 1521 worden alle huisjes die tegen het oude koor waren gebouwd, niet meer verhuurd.[23] De centrale as van het middenschip wordt zo'n 17 meter naar het zuiden verplaatst zodat de straal van het koor 24 meter kan verlengen.[24] De omvang van dit hoogkoor wordt bijna het zevenvoudige.[25] Op 15 juli van dat jaar wordt op het voormalige kerkhof de eerste steen gelegd[26] van het Nieuwerck, en dit door niemand minder dan Keizer Karel V en zijn schoonbroer Christiaen II, koning van Denemarken.[27] Tegen 1526 reiken de buitenmuren van het nieuwe koor tot onder de glasramen.[28] Na de dood van Rombout Keldermans in 1531 neemt zijn neef Laureijs Keldermans zijn taak over. Maar na de kerkbrand in 1533 wordt de bouw van het Nieuwerck gestaakt.

Een anonieme, gekleurde tekening 'aedes. d. Mariae Antverpiae exvsta ano dni 1533' in de 'Chronijke der Stadt Antwerpen' van Loys van Caukercken brengt de vuur gevatte kerk in beeld.[29] Dit nachtbeeld toont een aanbouw van drie volumes, respectievelijk kapelaanssacristie; kapittelbibliotheek en kapittelsacristie tegen het zuidportaal, evenals de toenmalige koorgevel van het Nieuwerck eromheen. De hele bouwplaats staat nog in verbinding met de Groenplaats. De kerkfabriek heeft de intentie om het Nieuwerck verder te zetten volgens nieuwe plannen die in 1535

---

van 1 logie naest de suytduere Item van Matthys Willems van eender logie daernaesten / Item de naeste heeft de kercke steenhouwers logie affgemaeckt totter aelmoesseniers capelle tore./ [in de marge:] Anno 1521 bet. den vors pen aen keijserlijck maiesteyt./ Anno 1523, nota de camer vande loffmeesters./ Anno 1523 sijn de logie suydwaert gebesigt vande kercke wegen./ Anno 1523, den prochiaen heeft huer betaelt (…).

22 Mannaerts, R., *Het 'nieuwerck' van de O.-L.-Vrouwekerk, de megadroom van de Antwerpenaren*, onuitgegeven studie, Toerismepastoraal, Antwerpen, 2010, blz. 8.

23 Mannaerts, R., *Het 'nieuwerck' van de O.-L.-Vrouwekerk, de megadroom van de Antwerpenaren*, onuitgegeven studie, Toerismepastoraal, Antwerpen, 2010, blz. 19.

24 De straal verlengt van 15,4 tot 39,6 meter.

25 De oppervlakte neemt van 372 m² naar 2462 m² toe.

26 Diercxsens, J.C., *Antverpia Christo nascens et crescens*, III, Antwerpen, 1773, blz. 336; Mertens, F.H. en Torfs, K.L., *Geschiedenis van Antwerpen*, III, Antwerpen, 1847, blz. 96-97; *Chronijck der Stadt Antwerpen toegeschreven aan den Notaris Geeraard Bertrijn*, uitg. door Gustave van Havre, Antwerpen, 1879, blz. 71; Génard, P., *L'église Notre-Dame d'Anvers et le projet d'argrandissement de ce temple en 1521*, Antwerpen, 1881, blz. 8; Marcus, F., *Sint-Bernards-aan-de-Schelde te Hemiksem*, *Sint-Bernards-aan-de-Schelde, De Brabantse abdij in Hemiksem, De Kleinbrabantse abdij in Bornem*, Jaarboek Vereniging voor Heemkunde in Klein-Brabant, 1995, blz. 27. Aan deze steenlegging ging een hele ceremonie vooraf: tijdens de Hoogmis in de O.-L.-Vrouwekerk werd de steen gewijd door de abt van de St.-Bernardusabdij van Hemiksem, Marcus Cruyt (+ 1536) en nadien plechtig naar buiten gebracht.

27 KAA, 12, Kerkrekeningen (Kerstmis 1520-1521), fol. 20 ro; Georges Goffin, *De Nieuwen Choor van de Antwerpse Onze- Lieve-Vrouwekerk anno 1521-1533*, Antwerpen, onuitgegeven studie, 1978, blz. 11. Op deze bewuste eerste steen stond gegraveerd: 'Imperator Cesar Karolus quintus augustus lapidem posuit a MDXXI idibus Iulij'.

28 Mannaerts, R., *De Onze-Lieve-Vrouwkathedraal van Antwerpen: een openbaring*, VZW Maria-Elisabeth Belpaire, 2016, blz. 19; zie ook Donnet, F., *Les abords de l'Eglise Notre-Dame à Anvers*, IN Annales de l'Académie Royale de l'Archéologie, jg. 58 (1907), blz. 20.

29 Album van Caukercken (1693-1698), *De brand van de O.-L.-Vrouwekerk in 1533*, gekleurde tekening (Bibliotheek Albert I, Brussel); zie ook een tweede voorstelling op paneel in Mannaerts, R., *De Onze-Lieve-Vrouwkathedraal van Antwerpen: een openbaring*, VZW Maria-Elisabeth Belpaire, 2016, blz. 28.

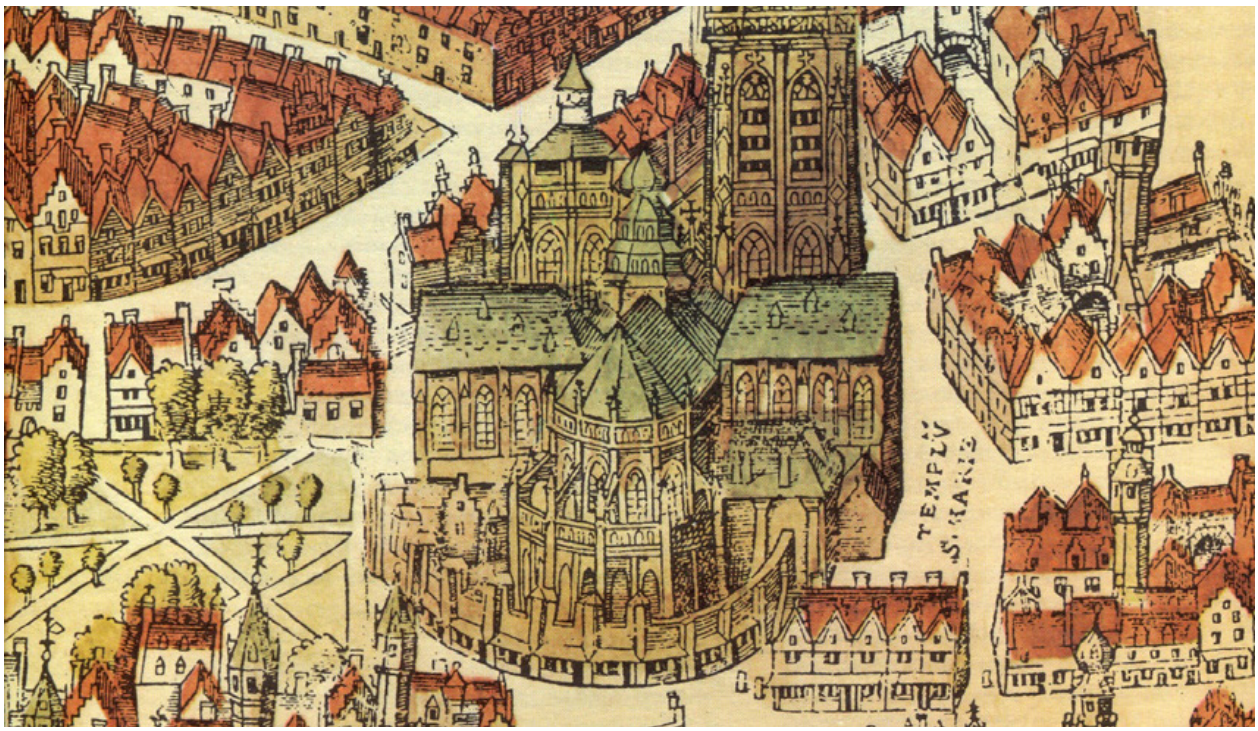

Afb. 31. Virgilus Bononiensis, *Gezicht in vogelvlucht op Antwerpen* (detail), geaquarelleerde houtsnede, 1565

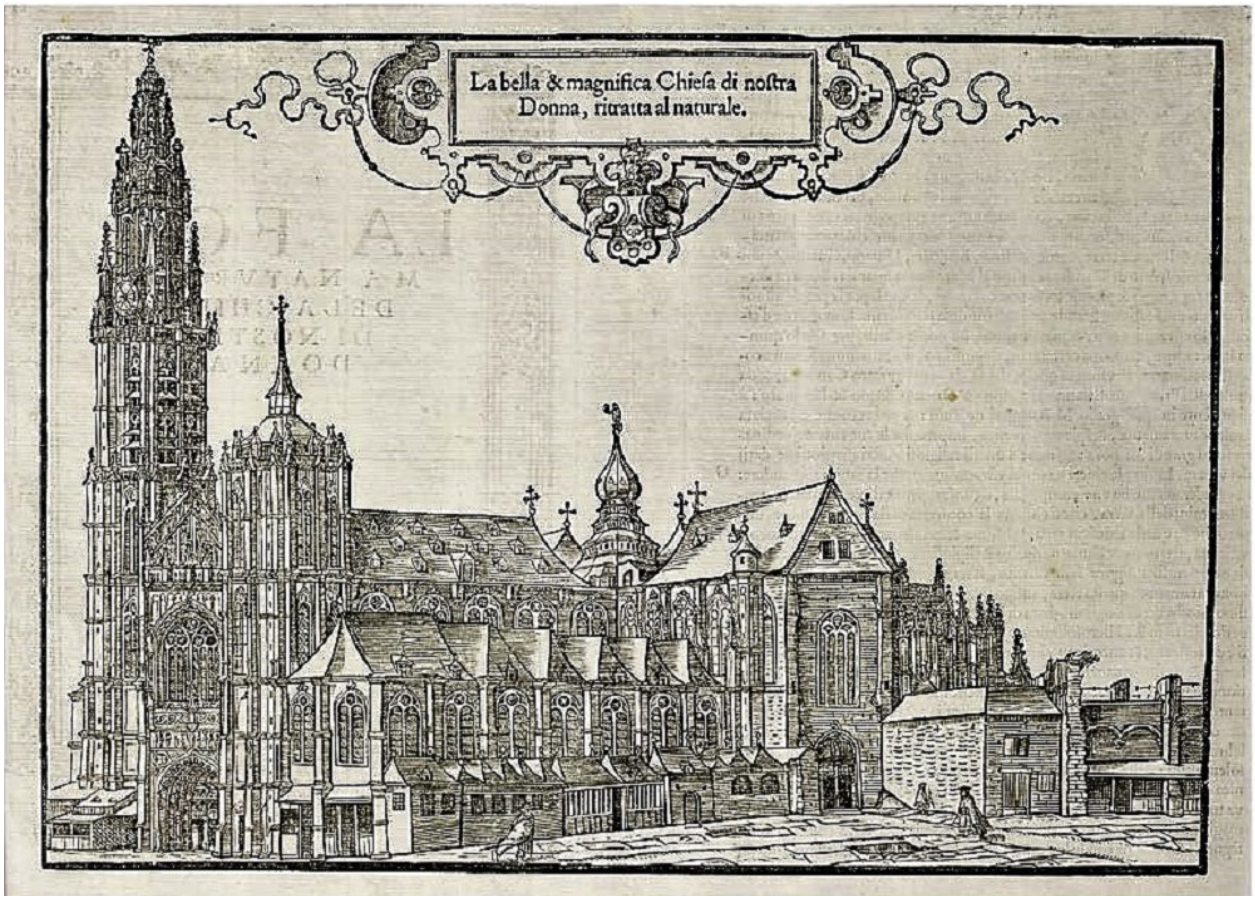

Afb. 32. anoniem, *La belle et magnifique Eglise de Nostre Dame, contrefaicte selon le naturel*, houtsnede, 1568. Illustratie uit L. Guicciardini, *La description de tout le Païs Bas*, Antwerpen, 1568

werden geïnspecteerd door Lodewijk van Boghem en Hendrik van Pede.[30] Het kostenslopend herstel van de brandschade en de vermindering van inkomsten uit devoties hebben echter tot gevolg dat het plan voor het Nieuwerck in 1537 definitief verlaten wordt.

Het 16de-eeuwse papenhof

Eens in 1537 beslist wordt om het Nieuwerck niet verder te zetten, kan er nagedacht worden over de invullig van het inpandig terrein dat 3095m² tussen beide koormuren beslaat. Een 16de-eeuwse huizenlijst van de Kerkfabriek situeert het Papenhof als volgt: "*Item een huys daer naest gestaen genaemt den Palmboom verhuert wordende aen costers / Item eene … daernaest, daer den huys wirt aftgebroken wesende opgestaen heeft / Item d'erve van t' Papenhof mette huyse [kapittelhuis] daerop staende / Item de acht huysen [winkels] daertegenover getimmert tentyde vande voorgaende eegernige [?], achter het heylichen Sacra nieuwen choor, mette erve daer achter gelegen*".[31]

Het plan van Virgilius Bononiensis uit 1565 geeft het veilig omsloten Papenhof weer.[32] Een L-vormig gebouw van twee bouwlagen onder leien zadeldak aan het zuidportaal van de kerk sluit het Nieuwerck van de Groenplaats af. De bouw van dit pand moet gesitueerd worden tussen 1537 en 1557, datum ante quem aangezien Hieronymus Cock het in dat jaar weergeeft op zijn stadsgezicht.

De gravure van Guicciardini uit 1568 toont dit huis naast het zuidportaal, het eerste van alle panden rond de buitenmuur van het Nieuwerck dat door de kerkfabriek werd opgetrokken. Het huis 'den Palmboom verhuert wordende aen costers', diende immers als kosterswoonst. Met een gelijkvloers en één verdieping reikt het net even hoog als het Nieuwerck. In de gevel aan de Groenplaats is een toegang voorzien, de westelijke zijgevel blijft blind. De oostelijke zijgevel blijkt een gerecupereerd deel van het Nieuwerck of de onvoltooide aanzet van het nieuwe zuidportaal. Mogelijk houdt volgende zinsnede hiermee verband: "*In computu anni 1549 habetur de kerckmeesters doen maecken eenen nieuwe logie om het nieu werck ende de choor te bevrijden, en om die oude logie tegen de welfers te ruymen van hout ende steenen*".[33]

Na 1579, getuige Braun en Hogenberg (1572-1579), wordt op een hoogte binnen het omsloten Papenhof een huis voor het kapittel gebouwd, en dit op de plaats van de huidige dekenij.[34] Dit huis dat in volle godsdienstoorlog (1568-1648) werd gebouwd had uitzicht over het Nieuwerk want de kelderpas varieert van 1,84 tot 3,70 m boven het niveau van de Groenplaats.[35] Zitten hieronder onbekende diepere (kelder)structuren verborgen? Later wordt het kapittelhuis noordwaarts uit-

30 Aerts, W. (ed.), *De Onze-Lieve-Kathedraal van Antwerpen*, Antwerpen, 1993, blz. 113. Voor deze bouwmeester zie blz. 117. Ook Cornelis Yemans uit Mechelen en de verder onbekende Thomas Zammele worden vermeld.

31 KAA, Eigendommen, KF.3/3, Lijst van de 163 huizen van de kerkfabriek, 16de eeuw, ongedateerd; zie ook Mannaerts R., *Het 'nieuwerck' van de O.-L.-Vrouwekerk, de megadroom van de Antwerpenaren*, onuitgegeven studie, Toerismepastoraal, Antwerpen, 2010, blz. 26.

32 Van 20 tot 27 augustus 1566 vernielden beeldenstormers het kerkelijk goed.

33 KAA, Huizen en Kramen, KF.4/2. Huizen van de kerkfabriek. 1430-1601.

34 De zware keldergewelven ervan bevinden zich onder de westkant van huidige dekenij.

35 De vloerpas van de kelder bevindt zich 185 cm boven de Groenplaats. Het niveau van de gelijkvloerse verdieping van de huidige dekenij stemt logischer wijze overeen met de historische vloerpas die zich 630 cm boven de Groenplaats bevindt. De muur van het Nieuwerck reikt ca. 10,3m boven de Groenplaats uit.

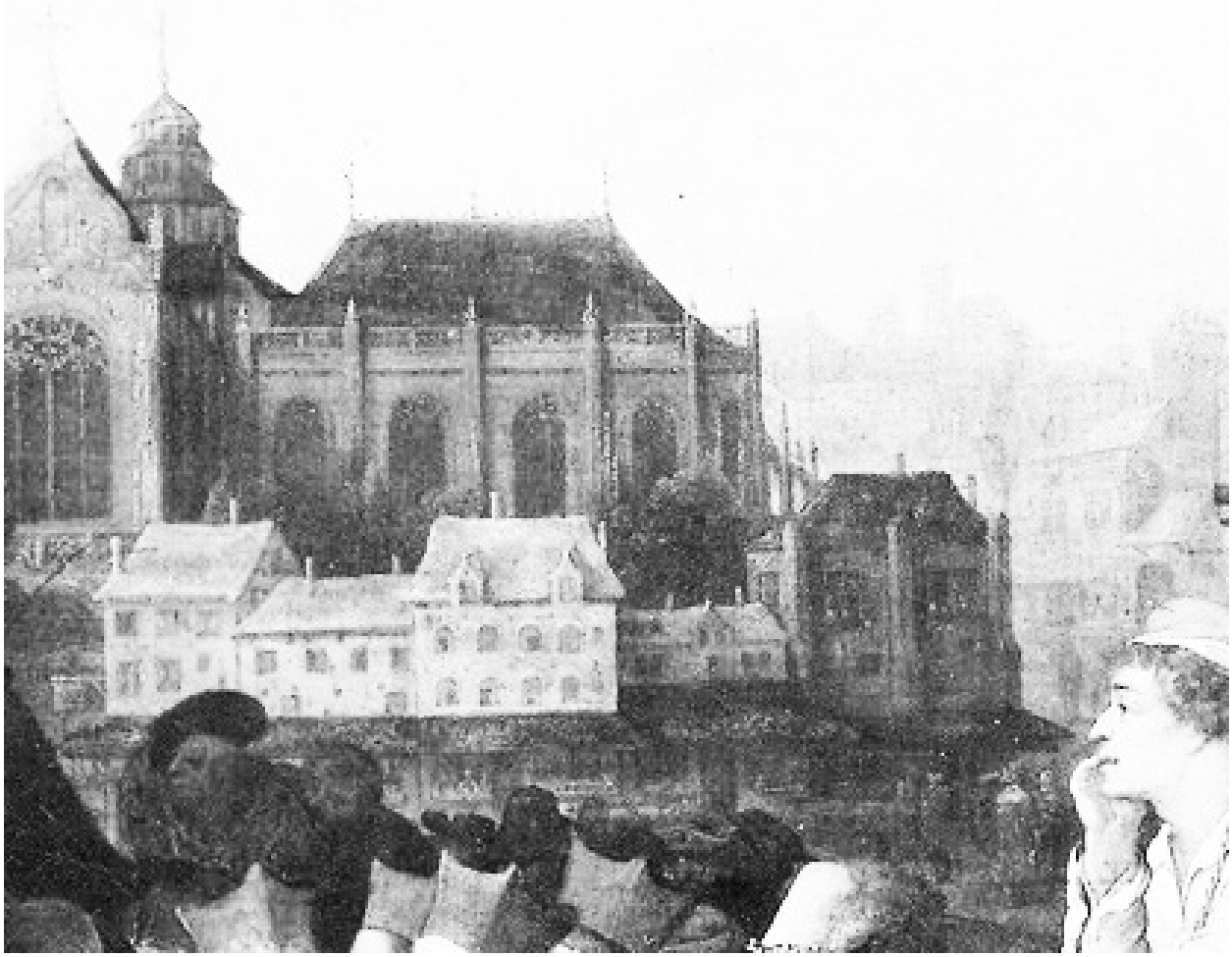

Afb. 33. Zuidnederlandse School, *De prediking van de Heilige Norbertus tegen de ketterij van Tanchelm*, paneel, 17de eeuw (Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België, objectnummer 20025201)

Afb. 34. Georg Braun en Frans Hogenberg, *Stedenatlas Civitates Orbis Terrarum*, Liber Primus, 1572-1579

gebreid tot een L-vorm.[36] Slechts de kruisribgewelven-met klezoren in de koppenlaag, ten laatste te dateren in het begin van de 17de eeuw- bleven bewaard als terrasondersteuning.[37] Eén beuk vormt de lange kapittelgang en de andere doet dienst als bergruimte. De Prediking van de H. Norbertus, een 17de-eeuws tafereel dat zich op de Groenplaats afspeelt, toont zowel de zuidgevel achter het Nieuwerck als deze uitbreiding.

Er zijn slechts enkele gegevens over de inrichting van het Papenhof bekend. Het ligt voor de hand dat de kapittelkoer de werfvloer van het Nieuwerck ten volle benut. Tegen het koor van de kathedraal bevindt zich 65 cm onder het huidige maaiveld een bakstenen vloer.[38] Op de koer staan ook barakken en een loods.[39] Een ondergrondse crypte wordt verhuurd.[40] Een lijst van eigenaars en huurders (1584) op '*t groot kerckhof*' vermeldt het Papenhof '*achter de kercke in den steenhof*'.[41] Op het stadsgezicht van Bononiensis (1565) vertoont dit omsloten hof op vloerpas van de kerk geen ophoging; een situatie die ook door de kaart van Hogenberg (1572) wordt bevestigd. Tegen de nieuwe koormuur verschijnen aan straatkant de eerste '*logien*' of winkels van één bouwlaag

36 De kruisgewelven liggen in het verlengde van het 16de-eeuws keldergewelf van de huidige dekenij. De vloerpas van de nieuwe kruisgewelven bevindt zich nu 157 cm hoger dan de 16de eeuwse keldervloer. Werd deze opgetrokken om het later gebouwde dubbelhuis een volwaardige benedenverdieping te geven? Zonder ophoging zou deze verdieping slechts een hoogte van 184 cm hebben maar de kamers zijn nu 341 cm hoog.

37 Van Brabant J., *Rampspoed en restauratie*, Antwerpen, 1974, blz. 86. In het tweede kwart van de 18de eeuw is er in de kroniek van een kanunnik sprake over een 'nieuwe loge tegen de papenhove opgetrokken, met den bovensten nieuwen trap in zijn muragieën en vensters'.

38 Smeets M., 'Het archeologisch onderzoek in de Onze-Lieve-Vrouwkathedraal te Antwerpen', Studiebureau Archeologie, 2013, blz. 43.

39 Donnet F., *Les abords de l'église Notre-Dame à Anvers*, Antwerpen, 1907, blz. 31-33. De barakken die waren opgetrokken op het terrein van het Nieuwe Choor werden zeker vanaf 1534 verhuurd aan particulieren, evenals de huisjes tegen de muren van het oude koor. Het resultaat was dat er achter de O.-L.-Vrouwekerk twee rijen huizen waren met tussenin bewoonde barakken.

40 van Cauwenberghs C., *La corporation des Quatre Couronnés d'Anvers ou les architectes anversois du Moyen Age (1324-1542)*, Antwerpen, 1889, blz. 47. Dat er een crypte was voorzien onder het Nieuwe Choor blijkt uit enkel rekeningen van de kerkfabriek. Deze crypte is in 1534 als kelder verhuurd aan één van de huurders rond het Nieuwe Choor. De ingang van deze kelder zou te situeren zijn ter hoogte van de hoek Groenplaats – St.-Pietersstraat, namelijk tussen het 21ste en 22ste huis beginnende aan de grote toren. Vanaf 1548 werd een einde gebracht aan een jarenlang huurcontract om de kelder toe te vertrouwen aan de aalmoezeniers. Hun vorige kelder was onder water geraakt, terwijl de kelder onder het Nieuwe Choor steeds droog bleef, wat ideaal was om de reserves van de armenkamer te stockeren; Donnet F., *Les abords de l'église Notre-Dame à Anvers*, Antwerpen, 1907, blz. 34-36. In 1547 waren de huisjes tegen het oude koor verdwenen en de barakken vervangen door een groot en een klein gebouw. Het jaar daarop liet de kerkfabriek een magazijn bouwen om het ongebruikte bouwmateriaal te bergen. Vanaf dan staan er bijna jaarlijks verbouwingen geboekt in de kerkrekeningen.

41 SAA nr 4833: register inhoudende huysen, proprietarisen ende huurders anno 1584. "in 't Lijck": proprietaris: de gecommiteerden van geestelijcke goederen; huurder August Hallewijn, nachtlijkdrager; daarnaast 11 poorten, Jeremias Bastinguis minister inwoner, vrij per officie; "de Drij Coningen", een leege poort, een poortken een poortkenshoeck. Achter de kercke in den steenhof achter d'aelmoesenierscamer: eigenaar: de gecommiteerden van geestelijcke goederen. huurder: de weduwe Johan Cribins minister was noch in den hof: Jooris Capenberch, kercksluijter. West onder de kerk: de nieuwe huysen "den Mol", "den Haek", "de Sterre" … . achter het heylichen Sacra nieuwen choor,": achter het nieuwe koor van het Heilig-Sacramentsaltaar (vernield tijdens de beeldenstorm)".

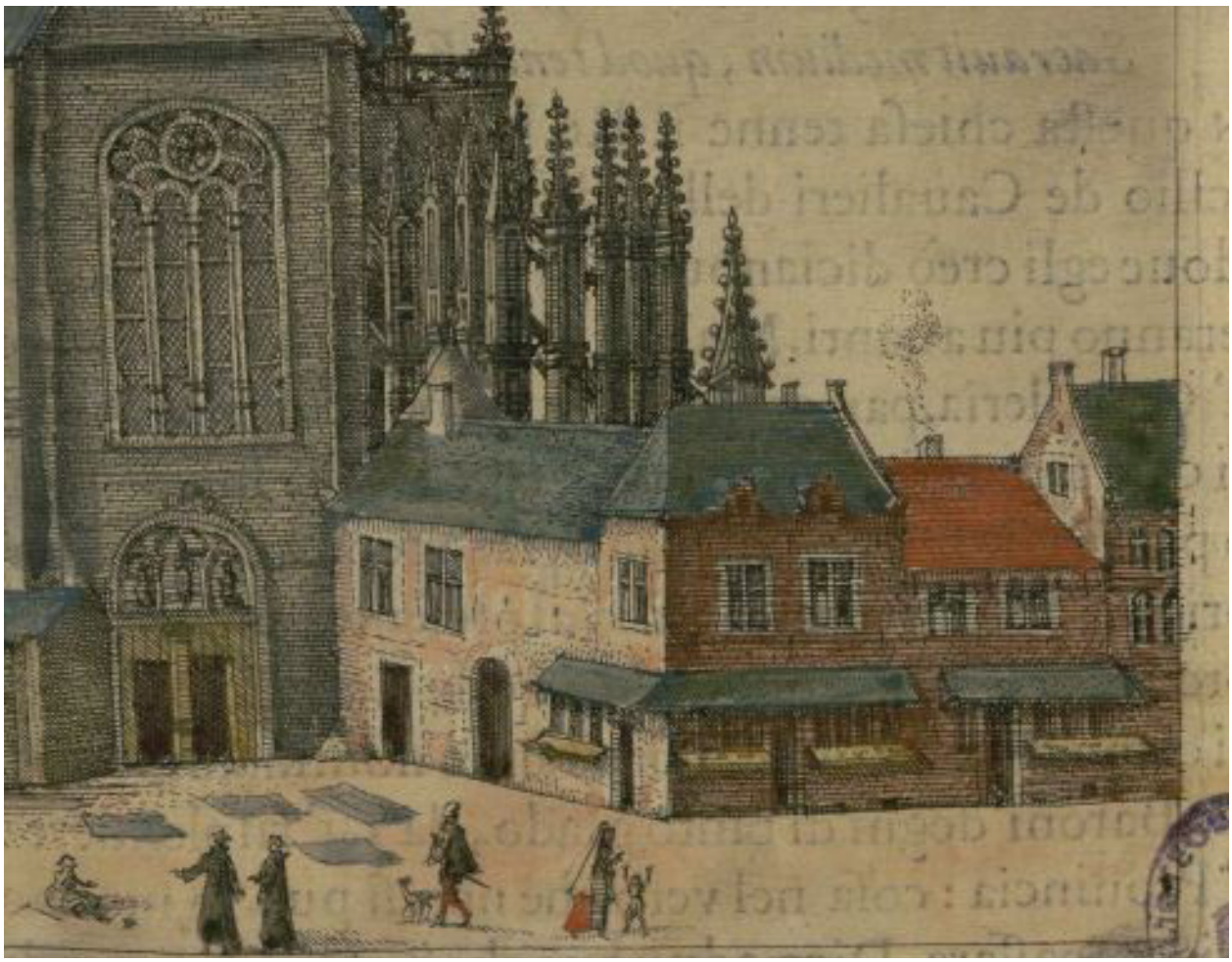

Afb. 35. opsplitsing '*den Palmboom*', houtsnede, 1581. Illustratie uit L. Guicciardini, *La description de tout le Païs Bas (*detail), Antwerpen, 1581.

hoog.[42] De penanten van de geplande koorvensters steken hoog boven de winkels en de muren van het Nieuwerck uit.

De tweede gravure in Guicciardini's *Beschrijving* uit 1581 toont de opsplitsing van '*den Palmboom*' in twee volumes gescheiden door een gang. Een rondboogdeur in de straatgevel markeert de toegang naar het omsloten Papenhof. Omstreeks 1585 wordt de '*librije*' of kapittelbibliotheek ondergebracht in het kapittelhuis. Vanaf dan doet de vrijgekomen ruimte aan de noordkant van de kathedraal dienst als kapittelkamer.[43] In 1608 stelt het kapittel in overleg met de Magistraat een plaats beschikbaar op het Papenhof voor de openbare bibliotheek, onder leiding van Aubertus Miraeus. Maar de ondertresorier die daar woont, tekent bezwaar aan.[44]

De 17de-eeuwse baroktuin

Vóór 1640 wordt het kapittelhuis uitgebreid met een noord-zuid georiënteerd dubbelhuis.[45] Het dubbelhuis tussen de kerkpijlers paalt aan de sacristie en het Nieuwerck, en wordt op het hoogkoor van de kathedraal gericht.[46] Hierdoor wordt een vierkante kapittelkoer gevormd tussen het Nieuwerck, '*den Palmboom*', de sacristie en het dubbelhuis. Een buitentrap op deze kapittelkoer leidt naar een centrale deur op de eerste verdieping, die achteraan uitzicht biedt op een baroktuin. Tevens wordt in 1640 '*den Palmboom*' verbouwd tot vergaderzaal en wordt er een vierkante '*paeykamer*' of betaalkamer tegenaan gebouwd.[47]

Vanuit het Papenhof (en op hoogte van het doksaal in de huidige Sint-Janskapel) hadden de kanunniken toegang tot een terrasvormige tuin die -rekening houdend met de pijlers van het Nieuwerck- naar alle waarschijnlijkheid drie terrasniveaus met segmentvormige perken bevatte.[48] Archeologisch onderzoek situeert een ouder en concaaf maaiveld, dat opliep tot het hoogste punt op de oostzijde. Op deze plek 550 cm boven de vloerpas van de kathedraal werd in het midden van de 17de eeuw een tuinpaviljoen met kruisvensters opgetrokken en in ossenbloedrood geka-

42 Donnet F., *Les abords de l'église Notre-Dame à Anvers*, Antwerpen, 1907, blz. 17-20. In 1547 is de situatie als volgt: vanaf de grote toren tot het noorderportaal 8 winkels; naast het noorderportaal 2 winkels; 12 winkels achter het Nieuwerck; 6 winkels tot aan het zuiderportaal; 1 klein winkeltje tegen de aalmoezenierskamer; 4 winkels tussen de Venerabelkapel en de kleine toren, wat een totaal oplevert van 33 huizen, waarvan 20 van transept tot transept.

43 Mannaerts R., *De Onze-Lieve-Vrouwkathedraal van Antwerpen: een openbaring*, VZW Maria-Elisabeth Belpaire, 2016, blz. 112.

44 Van Brabant J., *Rampspoed en restauratie*, Antwerpen, 1974, blz. 60; Mannaerts R., Veeckman J. & Van Castere E., 'Het Nieuwerck', onuitgegeven onderzoek, 2000.

45 De samengestelde balkenlaag van de verdiepingsvloer is intact aanwezig evenals het doorgaand metselwerk. Dergelijke vloeren dateren ten laatste uit het midden van de 17de eeuw.

46 De renaissance zandsteenlijsten met diamantkoppen rond de rondboogdeur van de kapittel-vergaderzaal en die van de centrale gang van het kanunnikenhuis zijn identiek, wat hun bouwdatum in een zelfde stijlperiode plaatst.

47 Mannaerts R., *De Onze-Lieve-Vrouwkathedraal van Antwerpen: een openbaring*, VZW Maria-Elisabeth Belpaire, 2016, blz. 112.

48 Génard P., *L'église Notre-Dame d'Anvers et le projet d'argrandissement de ce temple en 1521*, Antwerpen, 1881; De Smaele B., Imbo Y., Baert R., Krug C., *Archeorapport 35, geofysische onderzoek binnen het nieuwerck van de kathedraal van Antwerpen*, provincie Antwerpen, 2013, blz. 18. figuur 14, drie pijlers bevinden zich 80 cm onder maaiveld en drie op 210 cm diepte.

Afb. 36. Prekadastraal plan van Vreven, 1820, Stefanie Reyskens, *proeve tot beheer en ontsluiting van de papenhof, gekaderd binnen het bouwblok van de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal te Antwerpen*, Antwerpen, blz. 33.

Afb. 37. Joris Hoefnagel, *Civitates Orbis Terrarum*, 1572-1616, uitgegeven door Braun en Hogenberg, Plantin Willem Silvius, Antwerpen; *Descripción de los Estados de Flandes, dichos Tierra Baja o Germania Inferior, sujetos al gran Rey Católico*, blz. 54, Biblioteca Nacional de Espana.

leid.[49] Op de centrale as vóór dit paviljoen verschijnt een rond waterbassin.[50]

Het paviljoen zelf wordt pas voor het eerst gekarteerd door Vreven in 1820. Ingeplant als een koorkapel markeert het de middenteen van een ganzenvoet met perspectieven op het Papenhof, de centrale as van het Nieuwerck en de kathedraaltoren. In de koormuur van het Nieuwerck zijn op dit barokke patroon twee toegangen aangebracht: één doorgang met een mooi geprofileerde zandstenen deuromlijsting ter hoogte van Groenplaats 30,[51] en één ter hoogte van Lijnwaadmarkt 28. Via deze laatste hadden de koorknapen een korte verbinding tussen het Koraalhuis en de kerk.[52] Via Groenplaats 30 had de aalmoezenier toegang tot een voorraadkamer, die later als gevangenis voor onder meer illegale bedelaars werd gebruikt. De winkels aan straatzijde zijn opgetrokken tot twee bouwlagen zoals Hoefnagel in 1598 reeds weergeeft.[53] Dit maakt de bouw van twee laterale toegangen naar de tuin mogelijk.

2.C.2. Particuliere eigendom

Bij de openbare verkoop op 23 april 1798 wordt het Papenhof opgedeeld in vier loten: ten eerste behoudt de kerkfabriek een perceel bij het koor samen met een deel van 'den Palmboom'; ten tweede breiden de winkelpanden van de Groenplaats uit tot aan de kapittelgang; ten derde verwerft de stad Antwerpen het deel van de sacristie met de noordelijke helft van het kapittelhuis en ten vierde koopt een zekere Corthals de andere zuidelijke helft van het kapittelhuis met de tuin.

In de verkoopadvertentie wordt het goed van Corthals omschreven als '*maison avec jardin, non occupée*' met Frans huisnummer 441 en toegang via het zuidportaal bij de Groenplaats. Ondanks de gewijzigde straatnaam en huisnummers handelt het hier wel degelijk om de huidige dekenij (Sint-Pieterstraat 1).

Al in 1801 staat de Franse architect François Verly (1760-1822) met vrouw en kinderen ingeschreven op dit adres (met Frans huisnummer 441). In december van datzelfde jaar wordt Verly tot stadsarchitect benoemd. Met uitzondering van een korte ontslagperiode in 1806 zal hij deze

49 De speklagen en negblokken zijn doorbroken bij de plaatsing van neogotische spitsboogramen. Jasper Bijnen heeft in mei 2017 op de voegen en de bakstenen duidelijke sporen van ossenbloedrood waargenomen.

50 Een direct bewijs voor een barok bassin ontbreekt, maar de positie van het waterbekken op de centrale barok-as, kortbij het tuinpaviljoen laat vermoeden dat een bestaand rond waterbekken werd aangepast tot ovaal. Hierbij werd de as op het terras gericht.

51 Mannaerts R., *Het 'nieuwerck' van de O.-L.-Vrouwekerk, de megadroom van de Antwerpenaren*, onuitgegeven studie, Toerismepastoraal, Antwerpen, 2010, blz. 30. Groenplaats 30 (gelegen in de St.-Pietersstraat), Koffiehuis Mocka More (2012), Koffiehuis Jacqmotte (2000), restaurant Castellino (tot 2000), boekhandel (jaren 1970-1980). In het jaar 2000 werd dit pand opnieuw gescheiden van Groenplaats 28, waarmee het tot dan het Italiaans restaurant Castellino vormde. Sinds de verbouwingswerken werd de deuromlijsting door een valse wand achter de toog aan het oog onttrokken. Is dit de toegang tot de stockageruimte die de aalmoezeniers vanaf 1548 van de kerkfabriek huurden? Mogelijk was die stockageruimte gevestigd in de gelijkvloerse verdieping van het Papenhof dat er zich vlak boven bevond. Die ruimte was dan te midden van de opgehoogde tuin uitgespaard tussen de binnenkant van de buitenmuur en enkele pijlers, wat misschien aanleiding gaf om van een 'crypte' te spreken.

52 Naar inzicht van pastoor R. Mannaerts.

53 Donnet F., *Les abords de l'église Notre-Dame à Anvers*, Antwerpen, 1907, blz. 31-33. In 1539 zijn alle huisjes tegen het Nieuwe Choor - gaande van het zuiderportaal tot aan het uiteinde van het koor- vervangen door grotere winkels.

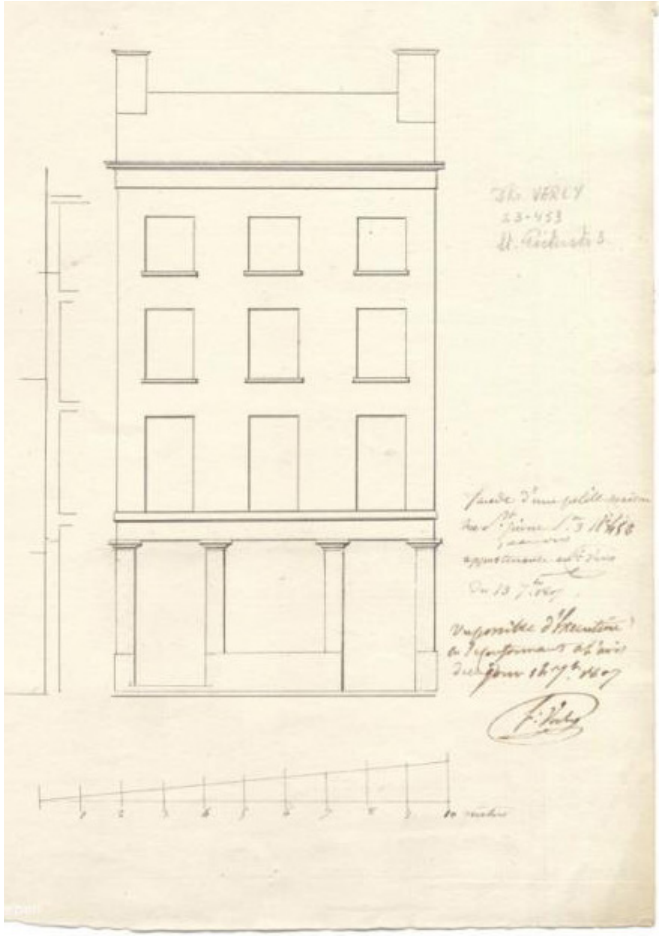

Afb. 38. Bouwaanvraag, ‘façade d’ une petite maison rue St. Pierre S(on) 3 n° 453 appartenante arch(te)’ F. Verly, 1807, SAA, 838, 133, Elke Van Severen i.o.v. Steenmeijer Architecten bvba, *Cultuur-, Historisch en Esthetisch rapport van de panden Sint-Pieterstraat 1-3 te Antwerpen*, 2016, blz. 19.

Afb. 39. Primitief Kadasterplan, 3de wijk, 17e blad) © SAA, 12#3922, 1823-24, Van Severen E. i.o.v. Steenmeijer Architecten bvba, *Cultuur-, Historisch en Esthetisch rapport van de panden Sint-Pieterstraat 1-3 te Antwerpen*, 2016, blz. 15.

functie bekleden tot 1814.[54] In 1807 dient Verly als eigenaar een bouwaanvraag in voor het wijzigen van de voorgevel van een '*petite maison*' met Frans huisnummer 453 (Sint-Pieterstraat 3). Vijf jaar later in 1812 verhuist hij evenwel naar het Frans huisnummer 488 op de Handschoenmarkt ten westen van de kathedraal.[55]

Nog vóór 1820 krijgt het oude Papenhof een vroeg landschappelijke tuin die geregistreerd wordt op het prekadastraal plan van Vreven en het Primitief Kadasterplan van 1823/24. Maar documenten om deze tuinaanleg nader te dateren, ontbreken. Kan de heraanleg van de tuin verband houden met de verwerving van de toegangshal via de Sint-Pietersstraat nr 1? Want, tussen 1800 (Gevelplan[56]) en 1820 (prekadastraal plan Vreven) verwerft nummer 441 een extra toegang via de Sint-Pieterstraat. Huisnummer 452 (Groenplaats 30) staat hiervoor de rechter travee af van haar 16,4 meter lange straatgevel. Deze nieuwe toegang krijgt het Franse huisnummer 452/2, later gekend als Sint-Pietersstraat nr 1. Het opgetekende tuinpad verbindt de tuingevels van Sint-Pietersstraat 1 en 3, waaruit kan worden afgeleid dat deze tuin werd aangelegd toen beide woningen één eigenaar toebehoorden. Het initiatief kan dus op naam van Verly staan. Maar dan stelt zich de vraag waarom hij in 1807 een bouwaanvraag indient om in Sint-Pietersstraat nr 3 twee toegangsdeuren te plaatsen, één tot de winkel en één tot de woning. Waarom benutte hij de aanpalende toegang (Sint-Pietersstraat nr 1) niet wat een ruimere winkelpui zou opleveren. Mag hieruit geconcludeerd worden dat hij huurder was van Sint-Pietersstraat nr 1 en eigenaar van nr 3? Pas in 1964 worden beide toegangen (tot winkel en woning) van Sint-Pietersstraat nr 3 gesupprimeerd en via Sint-Pietersstraat nr 1 ontsloten.[57]

Zonder bewijs van het tegendeel blijft het Verly die tussen 1801 en 1812 zowel het kanunnikenverblijf als de zuidelijke helft van het dubbelhuis sloopt tot op de kelderniveaus, om er een nieuw huis te bouwen met een belvédère geaxeerd op de Groenplaats. De open kruisribgewelven ervan bieden toegang tot de tuin. Is de hergebruikte samengestelde balkenlaag van de zoldervloer van de Verly-woning afkomstig van het 16de-eeuwse gebouw?[58] De zuidelijke helft van het dubbelhuis wordt omgevormd tot een kleine binnentuin.

Het profiel en de vormgeving van de tuin evolueert van een regelmatige terrasbouw met ganzevoet tot een opgeworpen heuvel, 630 cm boven de Groenplaats. Hiervoor werd een grondkerende scheidingsmuur opgetrokken op de eigendomsgrens.[59] De ophoging bestaat uit een homogeen mengsel van organisch materiaal, zeefzand en breekpuingranulaat zoals een recent bodemprofiel aantoont. Het reliëf, een kwartslag gedraaid en nu 180 cm oplopend in noordelijke richting, is gericht op Verly's nieuwbouw met bijbehorende oranjerie. Verly vervangt de 17de-eeuwse kruisvensters van het tuinpaviljoen door neogotische spitsboogramen, kaderend binnen de setting van een vroeg 19de-eeuwse landschappelijke tuin. Het waterbekken voor het tuinpaviljoen krijgt een ovale vorm. Een circulair pad kronkelt door de tuin en laat twee perken ontstaan, die het waterbekken flankeren.

---

54 Van Severen, E. i.o.v. Steenmeijer Architecten bvba, *Cultuur-, Historisch en Esthetisch rapport van de panden Sint-Pieterstraat 1-3 te Antwerpen*, 2016, blz. 13.

55 Van Severen, E. i.o.v. Steenmeijer Architecten bvba, *Cultuur-, Historisch en Esthetisch rapport van de panden Sint-Pieterstraat 1-3 te Antwerpen*, 2016, blz. 14.

56 SAA, 12#4264, CHER Sint-Pietersstraat 1-3, blz. 12.

57 SAA, MA, BA 18#30205, Bouwaanvraag door ar. G. Derks en ar. H. Smits van 27 oktober 1964; Van Severen, E. i.o.v. Steenmeijer Architecten bvba, *Cultuur-, Historisch en Esthetisch rapport van de panden Sint-Pieterstraat 1-3 te Antwerpen*, 2016, blz. 25.

58 Dit ligt voor de hand want de sloop gaat de bouw onmiddellijk vooraf.

59 Deze muur, geregisteerd op het prekadastrale plan van Vreven en zichtbaar op een foto van Gustave Hermans, is gebouwd tussen 1798 en 1812.

In 1830 wordt de noordelijke helft van het dubbelhuis, in eigendom van de stad, ingericht als kapel en zogenaamde zondagschool.[60] Op zondag kunnen werkende kinderen in de kapel onderwijs genieten zonder loonverlies.[61] De kapel krijgt een afzonderlijke toegang parallel aan de centrale gang van het kapittelhuis. Wegens succes werd de kapel uitgebreid met een doksaal. Na de schoolplicht verviel deze functie en werd de kapel in 1960 aan Sint-Jan gewijd, waardoor ze nu als Sint-Janskapel gekend is.

In 1828 verwerft advocaat Petrus Martin Louis Jacobs het pand Sint-Pietersstraat 1 (met Frans huisnummer nr 441 / 452/2). Tussen 1834 en 1847 koopt deze nieuwe eigenaar ook het aanpalende '*huys en plaets*' of het winkelwoonhuis met Frans huisnummer 453 (Sint-Pietersstraat 3). Zodoende worden de panden Sint-Pietersstraat 1 en Sint-Pietersstraat 3 herenigd.

Jarenlang leeft de familie Jacobs in geschil met de kerkfabriek. De bomen in hun tuin zouden namelijk schade toebrengen aan de grondkerende scheidingsmuur, de aanliggende gebouwen en de zondagschool.[62] Een verslag uit 1845 geeft het volgende relaas:

> "Ce jourd'hui 27 août 1800 quarante cinq, nous soussignés Adrien de Wolf et François Durlet, architectes domiciliés à Anvers, à la requête du Bureau des Marguilliers de l'église de Notre Dame à Anvers, nous nous sommes réunnis dans la cour située à l'est de la dite église, ainsique dans les batiments y attenants, tous dépendant de la même églises, où étant, nous avons constaté:
>
> 1. que grand nombre d'arbres du jardin de Monsieur l'avocat Jacobs sont placés à une distance moindre que celle déterminée par les lois et reglements, de la ligne séparative entre le dit jardin et les dépendances de l'église susdite.
> 2. que plusieurs arbres de ce jardin étendent leurs branches audessus de cette ligne de séparation et poussent leurs racines dans le sol et même dans des murs dépendant de la dite église.
> 3. que les racines de ces arbres, ainsique la masse de terre appuiée illegalement du côté de Monsieur Jacobs, contre les murs séparatifs des deux propriétés font tellement surplomber certaine partie de ces murs qu'elle ménace de s'écrouler avec la terre et les arbres qui s'y appuient.
> 4. que spécialement la partie de ces murs qui longe la chapelle de l'école dominicale présente une inclinaison de huit et demi centimètres, et réagit même sur le mur en face qui cède également et incline déjà de neuf centimètres; qu'il en résulte encore pour la chapelle le grave inconvénient que par l'humidité, produite par cette amas de terres les poutres pourront pourir et le batiment s'écrouler.
> 5. que le mur de la cour à l'est de l'église incline déjà de trente cinq centimètres et demi, et qu'il est tellement lézardé du bas, qu'il n'a plus la moindre consistance, et que sans les étançons placés du côté de l'église pour le soutenir, il serait déjà indubitablement renversé dans la dite cour. Cet écroulement pourrait avoir pour résultat que la chute des arbres, qui seraient nécessairement entrainés par l'éboulement des terres et jetés dans les fénêtres de l'église pourrait occasionner de grands malheurs même dans l'intérieur du temple. Cette partie du mur ne saurait plus être restaurée, mais doit être entièrement reconstruite.

60 Van Brabant J., *Rampspoed en restauratie*, Antwerpen, 1974, blz. 155-156. In de jaren 1833-34 wordt door de Broederschap van het H. Hart en de Zondagsschool een kapel gebouwd.

61 Verzameling R. Mannaerts, fotokopij van het kadastraal Extrakt van 10 mei 1850 geeft met een kruissymbool deze kapel weer.

62 Van Brabant J., *Rampspoed en restauratie*, Antwerpen, 1974, blz. 155-156.

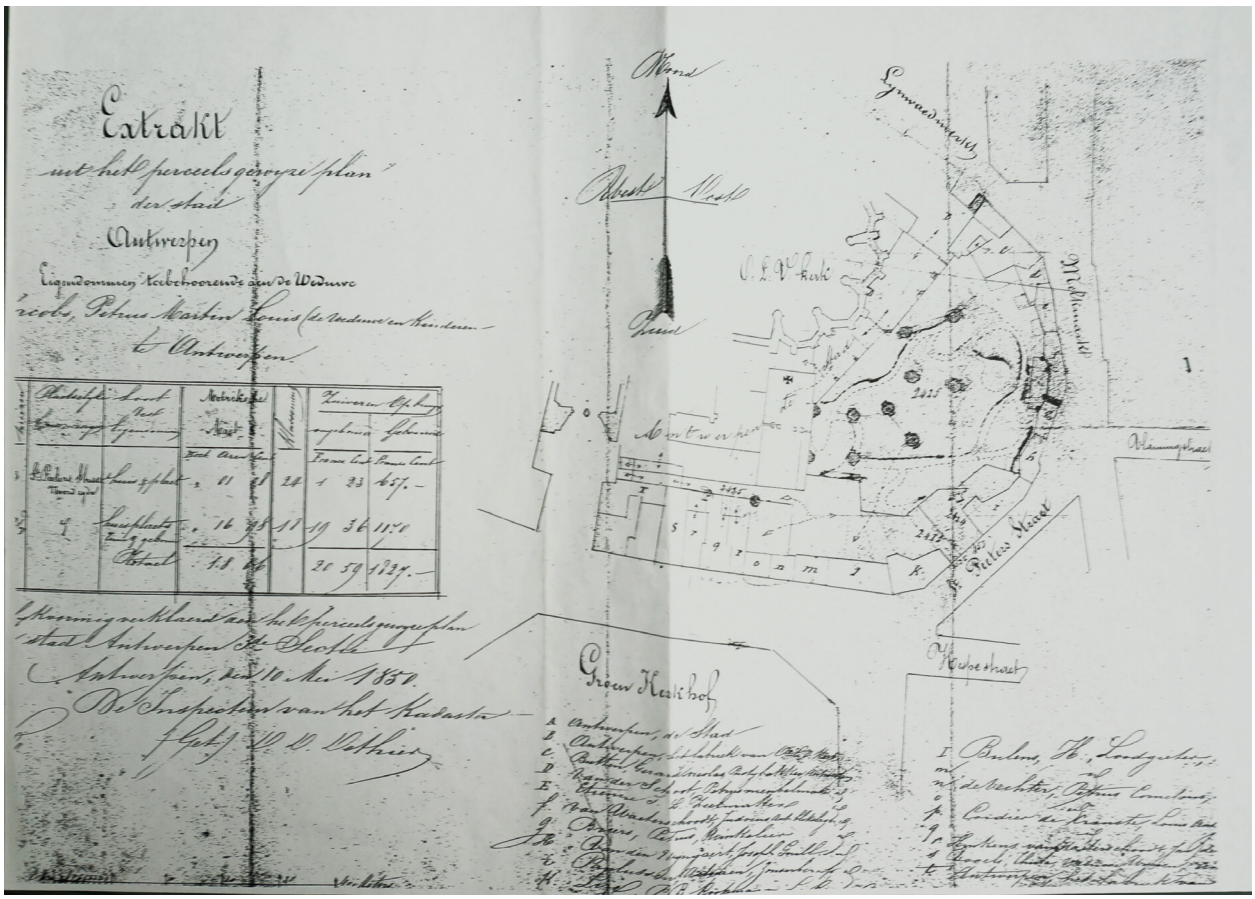

Afb. 40. Kadastraal ‘Extrakt uit het perceelsgewijze plan der stad Antwerpen, eigendom toebehorende aen de weduwe en kinderen Jacobs, Petrus, Martin, Louis te Antwerpen, 10 mei, 1850’., KAA.

> En foi de quoi nous avons dressé le présent procès verbal de l’état des lieux, pour servir au besoin. Fait à Anvers en date que dessus”.[63]

Op 2 juli 1847 wordt een schattingsverslag van de panden Sint-Pieterstraat 1 en 3 opgemaakt. De architecten A. De Wolf, E. Van Cuyck en F. Berckmans komen respectievelijk op een totaal van 70.000, 80.000 en 90.000 frank.[64] Volgens een kadastraal *extrakt* van 10 mei 1850 behoort de volledige site nog toe aan de weduwe Jacobs en kinderen. Sint-Pieterstraat 1 (met Frans huisnummer 452/2) is kadastraal gekend onder sectie 3, nr. 2425 en bestaat uit een ‘*huis, plaets, tuin & gebouw*’ samen goed voor 16 aren en 98 centiaren. Sint-Pietersstraat 3 (met Frans huisnummer 453) is kadastraal gekend onder sectie 3, nr. 2424 en bestaat uit een ‘*huis & plaets*’ van 1 are en 8 centiaren. Op 20 november 1850 koopt de kerkfabriek het geheel van de familie Jacobs met het oog op een ambtswoning voor de pastoor-deken.

63 KAA, Proces advocaat Pierre Jacobs, 1845-1850. Dossiers betreffende de aankoop van en werken aan eigendommen, thans nog in het bezit van de kerkfabriek, 4.F.5.

64 KAA, Proces advocaat Pierre Jacobs, 1845-1850. Dossiers betreffende de aankoop van en werken aan eigendommen, thans nog in het bezit van de kerkfabriek, 4.F.5.

2.C.3. Kerkfabriek van Onze-Lieve-Vrouwekerk

Vanaf 1850 en tot vandaag betrekken pastoor-dekens het dekenijhuis. In 1851 vinden onder leiding van architect François Durlet werken plaats in de tuin. Zo wordt onder meer gezocht naar de verdwenen pijlers van het Nieuwerck en wordt de keermuur, die reeds weergegeven werd op het prekadastraal plan van Vreven uit 1820, hersteld en van een datumsteen voorzien.[65] Tien jaar later dient dezelfde keermuur nogmaals te worden aangepakt. "*Nr. 8. Reconstruction du mur extérieur des bas-côtés du chœur et de l'abside avec des contre forts et accessoires … pour quelques parties inférieures du mur une des causes principales de dégradations a été un ancien égout, découvert et déjà reconstruit depuis 1851, ainsi qu'un mur soutenant une poussée des terres à une hauteur de 4,00 d'une propriété avoisinnante et lequel menaçait de s'écrouler contre l'abside*".[66] Tussen 1865 en 1875 wordt ook de helft van Verly's oranjerie verbouwd tot rechtstreekse verbinding tussen de dekenij en de kathedraal (via de zondagsschool en sacristie).[67]

De pastoor-deken wil niet achterblijven in de vrome traditie en geeft de tuin een religieuze sfeer door het reliëf van de Verly tuin als Olijfberg of Tempelberg te benutten. Eerdere paden verdwijnen voor een brevierpad en rozenkransgebed. De immens populaire Mariadevotie tot O.-L.-Vrouw van Lourdes, met verschijningen in 1858, laat ook in deze tuin zijn sporen na. Tegen de kruisribgewelven worden, verwijzend naar de Lourdesgrot, rotsen aangebracht onder een gewapende betonfundering.[68] Het Mariabeeld wordt later achteraan in de tuin geplaatst samen met een laatromaans doopvont.

In 1908 worden in het tuinpaviljoen nieuwe ramen en goten aangebracht.[69] Een prentbriefkaart, opgenomen door fotograaf Gustave Hermans en verzonden in het hetzelfde jaar 1908, toont een gemengde nutstuin met sterk gesnoeide (fruit)bomen en struiken in een nieuwe, gewijzigde constellatie.[70] Er groeit leifruit tegen twee meter hoge spalieren, die bevestigd zijn aan de keermuur. De tuin lijkt nog sterker omsloten dan ooit te voren. Als sierboom krijgt een bondbladige esdoorn of Acer pseudoplatanus 'Leopoldii' een markante plaats bij het tuinpaviljoen. De in 1864 naar koning Leopold I benoemde cultivar van de Gentse kweker Domien Vervaene kan een hoogte bereiken van 14 tot 20 m en valt op door zijn aparte bladkleur.[71] Jonge bladeren die roze ontluiken,

65 Génard, P., *De herstelling van de buitenportalen der hoofdkerk van Antwerpen*, Gent.

66 PAA, Kerken. Antwerpen, O.-L.-Vrouw, 23/109: Prijsopgave en verklaring door architect François Durlet van de overblijvende restauratiewerken aan de O.-L.-Vrouwekerk, 'Devis estimatif et descriptif des travaux de restauration qui restent à exécuter au vaisseau (parties extérieures) de l'église de Notre-Dame à Anvers", 9 februari 1861.

67 Agentschap Onroerend Erfgoed, Antwerpen: Het Nieuwerck van de Onze-Lieve-Vrouwkathedraal, dossiernummer 4.001/11002/112.1, 2014, blz.1

68 Op 11 februari 1858 wordt de grot in Lourdes opgericht. Gewapend beton verschijnt in België vanaf ca. 1880. Het devotiebeeld O.-L.-Vrouw van Lourdes in de kathedraal werd gewijd in 1873. Ook het betreffende glasraam in de Mariakapel, dat dateert van 1885; afgebeeld o.m. in Mannaerts R., *De Onze-Lieve-Vrouwkathedraal van Antwerpen: een openbaring*, 2016, blz. 140-141. De Lourdesgrot bij de St.-Pauluskerk dateert van 1908.

69 Agentschap Onroerend Erfgoed, Antwerpen: Het Nieuwerck van de Onze-Lieve-Vrouwkathedraal, Dossiernummer 4.001/11002/112.1, 2014, blz.1.

70 Van deze prentkaart bestaan meerdere uitgaven, de oudst gekende dateert van 1908; Delcampe Begium Postcard publiceert deze afbeelding ook. Hierop is het waterbekken weergegeven, helaas in zeer lage resolutie. Zie ook de publicatie van deze prentkaart in Hymans en Donnet, *Les Villes d'Art célèbres, Anvers*, Parijs, 1927.

71 Agentschap Onroerend Erfgoed 2017: Kasteeldomein Gellenberg, Inventaris Onroerend Erfgoed [online], https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/206861 (geraadpleegd op 8 mei 2017).

verkleuren donkergroen met witte strepen en roze spikkels. Hij heeft nu een stamdiameter van 80 cm. De valse acacia of Robinia pseudoacacia - eveneens daterend uit deze periode- werd recent van zijn kruin ontdaan, maar krijgt toch opnieuw takken.

In 1951 wordt de vijver in de tuin vernieuwd. Drie jaar later, in 1954, vinden onder leiding van architect Derks opnieuw grondige verbouwingen aan de dekenij plaats. Daarbij wordt ook het niveau van de tuin verlaagd.[72] In 1964 vindt het huis Sint-Pietersstraat 3 uitbreiding in de tuin, waardoor een nis van het Nieuwerck aan het zicht onttrokken wordt. Pas op het eind van de 20ste eeuw[73] wordt de keermuur afgebroken tot op het maaiveld van de tuin en vervangen door een Ligusterhaag en een Bekaert draadnet van 1,20 meter hoog. Dan worden ook de meeste bomen gerooid en wordt een nieuwe aanplanting ingebracht, die het huidige tuinbeeld bepaalt (zie inventarislijst Ars Horti, mei 2017). De oppervlakte van de huidige kathedraaltuin bedraagt nu 1089 m² ofwel 35,2% van het oorspronkelijke Papenhof.

---

72 Agentschap Onroerend Erfgoed, Antwerpen: Het Nieuwerck van de Onze-Lieve-Vrouwkathedraal, Dossiernummer 4.001/11002/112.1, 2014, blz.1.

73 www.geopunt.be, geraadpleegd op 16 mei 2017. De orthofoto van 1979-1990 toont een uitgegroeid bomenbestand en deze van 2000-2003 geeft de uitgevoerde dunningskap weer.

2.D. De dekenij

Recent werd in het kader van een studie tot herbestemming en renovatie van de dekenij een CHE-rapport opgesteld. Dit rapport werd opgemaakt door Elke Van Severen in opdracht van de Kathedrale kerkfabriek en bevindt zich in bijlage 3. Zij kwam tot onderstaande conclusie.

De dekenij aan de Sint-Pieterstraat 1 is een vroeg-19de-eeuwse constructie opgetrokken op de sterk verhoogde gronden tussen het huidige koor van de kathedraal en de onvoltooide, zeven meter hoog opgetrokken muren van een veel grootser opgezette kerk, een project dat na de brand van de kathedraal in 1533 definitief verlaten werd. Op de locatie van deze bebouwing wordt door verschillende auteurs het 'Papenhof' gesitueerd. Uit de opmetingsplannen en de lay-out van de kelderverdieping blijkt ontegensprekelijk dat deze bebouwing ingepast werd in pre-19de-eeuwse structuren die mogelijk terug te brengen zijn tot het Nieuwerck en/of het Papenhof. De identificatie en aard van deze bebouwing kan slechts achterhaald worden door voortgezet destructief onderzoek, dat de archivalische gegevens toetst aan materiële sporen in situ.

De onvolledige archiefgegevens voor de vroeg-19de-eeuwse fase gekoppeld aan de bewaarde interieurelementen uit die periode in situ schrijven het ontwerp van de bovengelegen bebouwing onmiskenbaar toe aan de uit Rijsel afkomstige revolutionaire bouwmeester François Verly (1760-1828), Antwerpens eerste stadsarchitect (1801 – 1815), die het pand tussen 1801 tot in 1812 samen met zijn familie betrok.

Het pand Sint-Pieterstraat 3 is een tegen de onvoltooide vroeg-16de-eeuwse koormuren aangebouwde 'logie' of winkel, die in de 17de eeuw versteende tot winkelwoonhuis met twee kamers op de begane grond en de verdiepingen en één op zolder. Omstreeks 1807 ontwerpt François Verly voor zijn eigendom een nieuwe lijstgevel, wanneer hij ook zijn woonhuis op het Papenhof verbouwt. Het pand is daarbij uitgebreid tot achter de 16de-eeuwse koormuren, waarbij een bestaande gewelfde structuur op het oude Papenhof geïntegreerd is, die te oordelen aan de vaststellingen in de kelder vermoedelijk reeds eerder bij het pand als opslagruimte aangewend werd. De opbrengstwoning werd in 1807 met deze tegen de vroeg-16de-eeuwse koormuren aangelegen gewelfde ruimte verbonden middels een ellipsvormige trappenhal, met tussen de uitbreiding en de nieuwe trappenhal een open koer. Aan straatzijde werd deze voorzien van zowel een toegang tot de winkel als één tot de achter- en bovengelegen woonvertrekken. De winkelpui werd herhaaldelijk aangepast en vervangen, maar een ingrijpende verbouwing in 1964 tot dekenij heeft de 19de-eeuwse binnenverdeling grotendeels teniet gedaan.

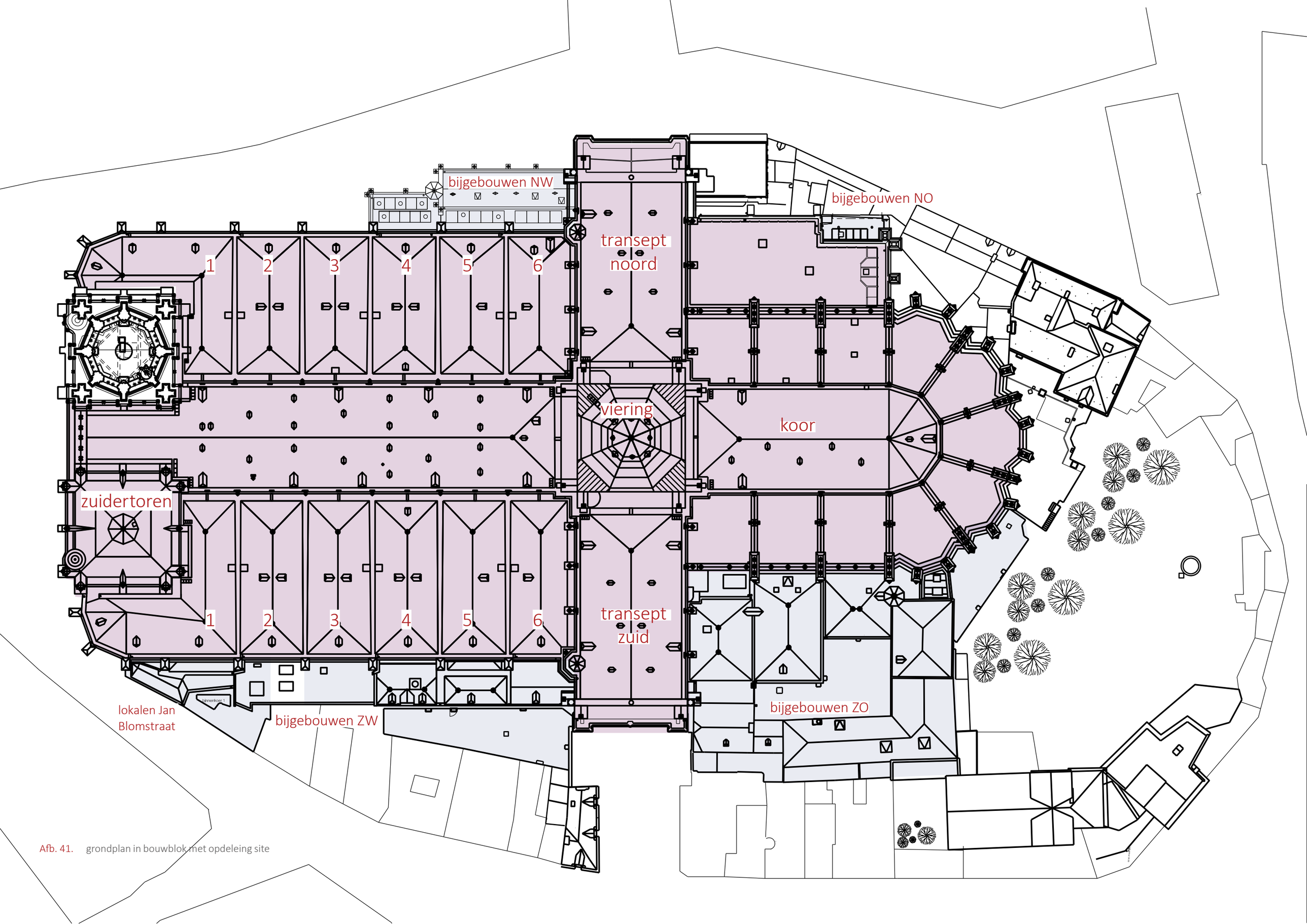

Afb. 41. grondplan in bouwblok met opdeleing site

3. Beschrijving en inventaris van de erfgoedelementen

A. De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal met bijgebouwen

A.1. Exterieur

Bij de beschrijving van het exterieur van de kathedraal en haar bijgebouwen wordt een onderscheid gemaakt tussen de gevels en de daken. Beide worden beschreven in functie van de opgestelde beheersmaatregelen voor de komende 20 jaar, die in mindere mate betrekking zullen hebben op het exterieur. Op de bliksemafleiding wordt niet ingegaan in dit hoofdstuk gezien dit niet kan gezien worden als een erfgoedelement. Een toelichting hierover kan teruggevonden worden in bijlage 8.5.4. van dit beheersplan.

A.1.1. Gevels

Alle gevels van de kathedraal zijn uitgevoerd in natuursteen, ook de meeste gevels van de bijgebouwen, met uitzondering van de voorgevels van de Jan Blomstraat 1-3 en van de gevels van de overige bijgebouwen aan de zuidelijke zijbeuk, die in witte natuursteen en baksteen zijn opgebouwd.

Ter voorbereiding van de restauratie van de gevels (2005-2015) werd in 2005 door het Laboratorium Mineralogie en Petrologie van de Universiteit Gent een petrografisch onderzoek uitgevoerd.[74] Op basis van een visuele inspectie werden 30 monsters geselecteerd waarna volgende steensoorten werden gedetermineerd:

- kalkzandsteen uit de Ledeformatie: deze steen werd vooral tijdens de oprichting van het kerkgebouw gebruikt. Deze steen is nog zeer beperkt aanwezig en vrijwel uitsluitend als parementsteen, o.a. net onder de gootlijsten van de oostgevel van het zuidtransept en in de hoek van de oostgevel van het noordtransept en de noordgevel van het hoogkoor;
- Diegemse kalkzandsteen: vooral Formatie van Brussel; deze steen bevindt zich vooral in de gevels van de koorkapellen en het hoogkoor, vermoedelijk herstellingen uit de 19de eeuw;
- Franse oölitische kalksteen (mogelijk Savonnières), gebruikt in de 19de eeuw;
- Morley, bij een deel van de dorpel van een raam in de oostgevel van het zuidtransept (monster 4);
- Euville: crinoïde kalksteen, veel toegepast voor vrijwel alle toevoegingen in de periode 1890-1912 en voornamelijk decoratief (neogotisch) beeldhouwwerk. Deze steen bleek meestal van bedenkelijke kwaliteit en werd vanaf 1970 verwijderd, waar de veiligheid in het gedrang kwam. Tijdens de restauratiecampagne 2005-2015 werd deze steen merendeels vervangen. Hiervoor werd een Juragesteente van de Portlandontginning toegepast;
- Lérouville: crinoïde kalksteen, verkrijgbaar onder de handelsbenamingen Lavaux, Munot,

74 Prof. dr. Van den haute, P. en Ir. Govaerts, J-M., *Petrografische beschrijving en identificatie van een aantal natuursteensoorten verwerkt in de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen*, UGent, Laboratorium voor mineralogie en petrologie, Gent, 16 januari 2006.

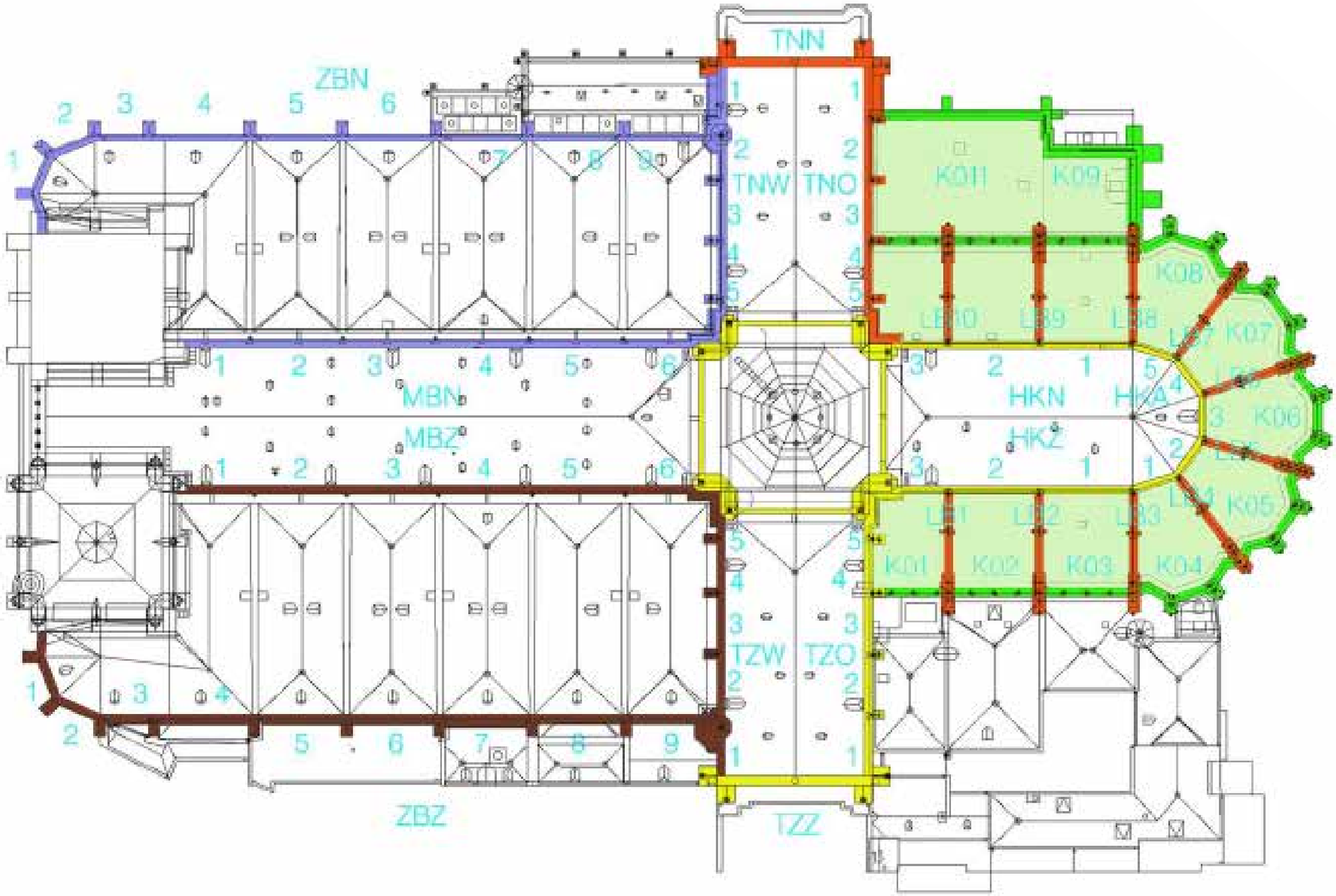

FASERING

fase 1: vooronderzoek e.a.

fase 2: dringende werken

fase 3: restauratie van de gevels van het koor en de viering (2006- 2007)

fase (4) en fase 5:
restauratie van luchtbogen, gevels en daken van de kooromgang en koorkapellen en een deel van de noordtranseptgevels (2010- 2011)

fase 6: restauratie interieur: koorkapellen K05 - K08

fase 7: restauratie van de zuidgevels van middenbeuk en zijbeuk en westgevel van zuidelijke dwarsbeuk (2010- 2012)

fase 8: restauratie van de noordgevels van middenbeuk en zijbeuk en westgevel van noordelijke dwarsbeuk (2011- 2013)

Afb. 41. fasering restauratie gevels

Maillemont, Commanderie of Madeleine. Deze steensoort werd door elkaar gebruikt met de Euvillesteen;
- Massangis en Anstrude: vooral gebruikt vanaf 1970;
- Reffroy: tezelfdertijd met Savonnières gebruikt (monster 8 verwerkt in steunbeer TZO);
- Zandige kalksteen van Luxemburg: bij raamomlijstingen aan de zuidkant van de middenbeuk (monster aan raam MBZ4);
- Bentheimer zandsteen: deze steen is zeer kenmerkend door haar vrijwel zwarte patina, in contrast met alle hoger vermelde Franse kalksteensoorten. Deze steen werd in Antwerpen vanaf ca. 1730 aangevoerd. In de kathedraal is een deel van de borstweringen op de gevels van de middenbeuk en dwarsbeuken ermee uitgevoerd, dit vanaf omstreeks 1850 (monster borstweringen TZW en MBZ);
- Crazannes, ook wel Rochefort: dit is een zachte krijtsteen, meestal gebruikt voor beeldhouwwerk. De balustrade op de zuidgevel van het hoogkoor is ermee uitgevoerd.

Aan de hand van de 19de-eeuwse tekeningen en oudste foto's van de kathedraal (Desplanques, 1852 en Bisson, 1857) kunnen we afleiden dat het gebouw oorspronkelijk eerder sober was opgevat, met weinig decoratieve elementen en beeldhouwwerk. De grote toren vormde daarop een uitzondering. Vanaf omstreeks 1845 worden er veel elementen toegevoegd en verkrijgt het gebouw steeds meer een neogotisch uitzicht. Met de restauratiecampagne 2005-2015 werd beslist om deze opties te respecteren, ondanks de minderwaardige kwaliteit van het 19de-eeuwse beeldhouwwerk in Euvillesteen waarbij vervanging zich opdrong.

In de lijn van de algemene principes en de in 2002 weerhouden opties werd beslist om bij de vervanging van de nokstenen en de balustrades de originele vormgeving te respecteren. Deze waren in het begin van de 20ste eeuw moeizaam tot stand gekomen na meer dan 30 jaar overleg en talrijke tekeningen en besprekingen met o.a. de KCML. Gezien de grote mate van repetitie[75] werd beslist om hierbij kunststeen te gebruiken. Van de nokken werd eerst een model in natuursteen gekapt en ter goedkeuring voorgesteld. Vervolgens werden hiervan een groot aantal mallen gemaakt om het productieproces van de gegoten onderdelen snel genoeg te laten verlopen.[76] Het product was samengesteld op basis van een minerale mortel, opgebouwd uit vermalen natuursteen en een mineraal bindmiddel. Het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium testte dit product vooraf en schreef haar bevindingen neer in een rapport.[77] Na uitharding heeft deze kunststeen dezelfde porositeit, water- en vorstbestendigheid, hardheid en textuur en neemt het dezelfde patine aan als natuursteen. De kleur werd op maat gemaakt en stemt overeen met die van nieuw gekapte Euville. Na het gietwerk werden de onderdelen manueel bijgewerkt.

Beknopt schadebeeld

Aangezien alle gevels de laatste vijftig jaar werden gerestaureerd en de meeste zelfs de laatste vijftien jaar (2001-2015), is te verwachten dat er de volgende twintig jaar weinig aan de gevels zal

75 Voor de nokken herhalen zich vier elementen over een lengte van ca. 160 meter, voor de balustrades zijn dat 12 onderdelen over 140 meter.

76 De mallen werden vervaardigd uit een siliconen reproductiemassa, eveneens door deze fabrikant geleverd. Dit is een tweecomponentig materiaal dat uithardt bij kamertemperatuur door een condensatiereactie na menging van de siliconenbasis en de verharder. Door het sneldrogende karakter van de gietmortel kunnen kleinere ornamenten al na een half uur uit de mal. Voor grotere vormen is dit maximum twee uur. Silicone laat ook toe heel gedetailleerde motieven op de gietvorm over te brengen. Met één mal kunnen zo'n 40 à 50 stuks gegoten worden.

77 KIK testrapport 97/6228.

Afb. 44. zuidgevel O.-L.-Vrouwekathedraal (Desplanques, 1852)

Afb. 42. fragment zuidgevel voor de restauratiewerken (2005)

Afb. 43. fragment zuidgevel na de restauratiewerken (2009)

moeten hersteld worden. De aandacht zal vooral moeten gaan naar de toestand van het maas- en profielwerk, de met restauratiespecie bijgewerkte onderdelen en het voegwerk. Daarbij is het vooral van belang er op toe te zien dat er geen water in de gevels kan indringen en geen algen- en mosvorming ontstaat en daardoor gevolgschade kan optreden.

De onderdelen in kunststeen vereisen geen onderhoud. Er moet wel toegezien worden dat er geen algen- en mosvorming optreedt en het voegwerk tijdig wordt hersteld. Dit geldt ook voor natuursteen.

De achtergevel van de Jan Blomstraat is in slechte staat; een nader onderzoek met het oog op herstelling dringt zich op.

De gevel van de kerkmeesterskamer is eveneens in slechte staat. Voor deze werken loopt momenteel een aanbesteding.

LEGENDE

- verankeringspunt
- ladderhaak
- klimhaak

torenspitsen: muurladder tegen verticale wand
klimhaken op spitsen worden geschrankt geplaatst
max. 0.30m hor. afstand tussen 2 rijen
max. 0.50m vert. afstand tussen de haken

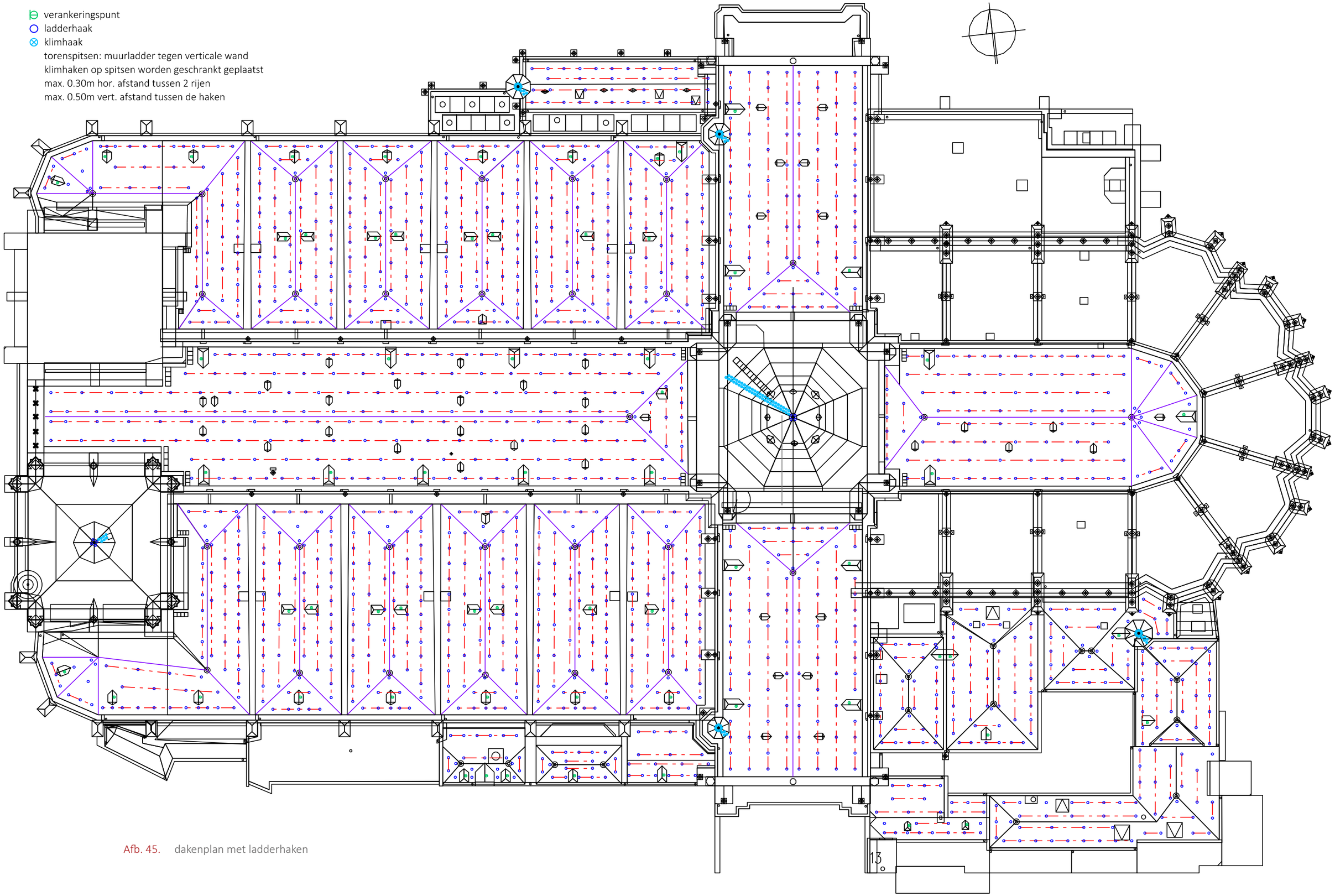

Afb. 45. dakenplan met ladderhaken

A.1.2. Daken

Er wordt een onderscheid gemaakt tussen de torendaken en daken met natuurleien of met lood bedekt.

Alle daken van kerkgebouw en bijgebouwen m.u.v. het dak van de zuidertoren werden recent voorzien van ladder- en klimhaken t.b.v. inspectie en onderhoudswerken.

Het kerkgebouw is voorzien van een bliksemafleidingsinstallatie zoals weergegeven op de volgende pagina. Eén daalleider van de belforttoren wordt verder via de daken van de zijbeuk van de kathedraal afgeleid.

Torendaken

A. Zuidertoren

Het dak van de zuidertoren heeft een zeer specifieke bekroning, volledig afgewerkt met natuurleien. De dakconstructie ervan is volledig uitgevoerd in eik, met uitzondering van het schalieberd in naaldhout. Op de reconstructietekeningen van de kathedraal, weergegeven in hoofdstuk 2, is op de zuidertoren een dubbel schilddak getekend. Deze situatie stemt overeen met de anonieme pentekening uit 1514 "Die grosz Kirch zu Anttorff".[78] Rekening houdend met houtverbindingen, secties en houtsoort dateert de huidige constructie vermoedelijk nog van de 16de eeuw, toen de zuidertoren van de huidige bekroning werd voorzien en weergegeven door Bononiensis in 1565 en Guicciardini in 1568.[79]

Beknopt schadebeeld

De leibedekking is in zeer slechte staat. De toestand is ten gevolge van de hagelstorm van juni 2014 nog verergerd. De vervanging van de leibedekking is voorzien in 2018.

B. Vieringtoren

De bekroning van de vieringtoren in de vorm van een ajuin wordt in de 16de eeuw eveneens door Bononiensis en Guiccardini weergegeven. Vermoedelijk kwam ze kort na de brand van 1533 tot stand. In 1647 kwam het ronde schilderij van Cornelis Schut, Hemelvaart van Maria, met een doormeter van 580 cm, tot stand, opgehangen in de vieringtoren. Er is weinig twijfel dat de volledig eiken constructie van de vieringtoren nog dateert uit de 16de eeuw.

De volledige bedekking ervan bestaat uit natuurleien. De basis werd hersteld in 2003. In de jaren 1960 werden aan de basis van de vieringtoren, ter hoogte van de zolders van middenbeuk en transept, aan de noord-, zuid- en westkant ter versteviging stalen liggers op betonnen consoles aangebracht.[80]

78 Aerts, W. (ed.), *De Kathedraal van Antwerpen*. Antwerpen, Mercatorfonds, 1993, blz. 108-112.

79 Aerts, W. (ed.), *De Kathedraal van Antwerpen*. Antwerpen, Mercatorfonds, 1993, blz. 115-116.

80 Opmetingstekeningen 2006. Archief Steenmeijer Architecten BVBA.

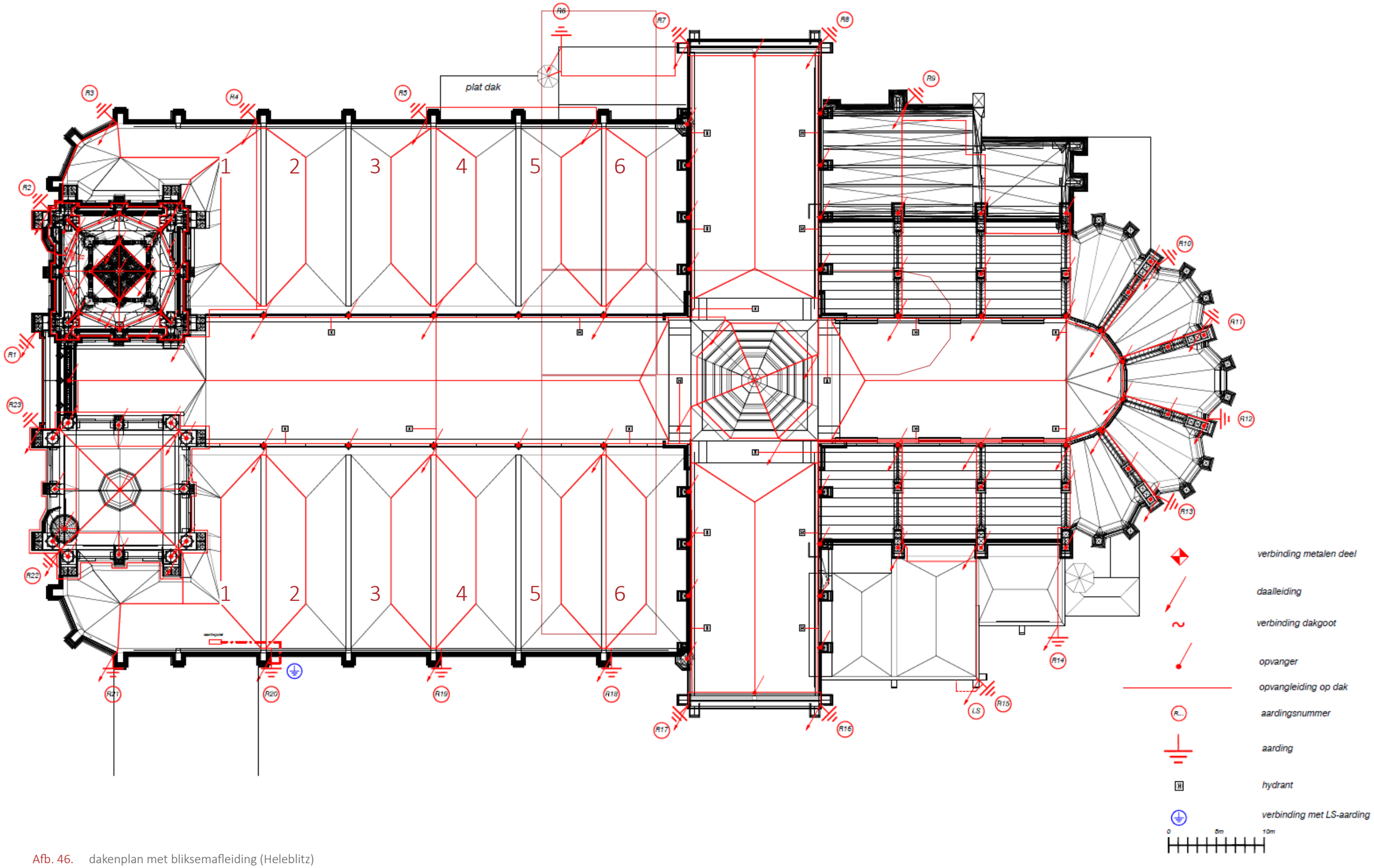

Afb. 46. dakenplan met bliksemafleiding (Heleblitz)

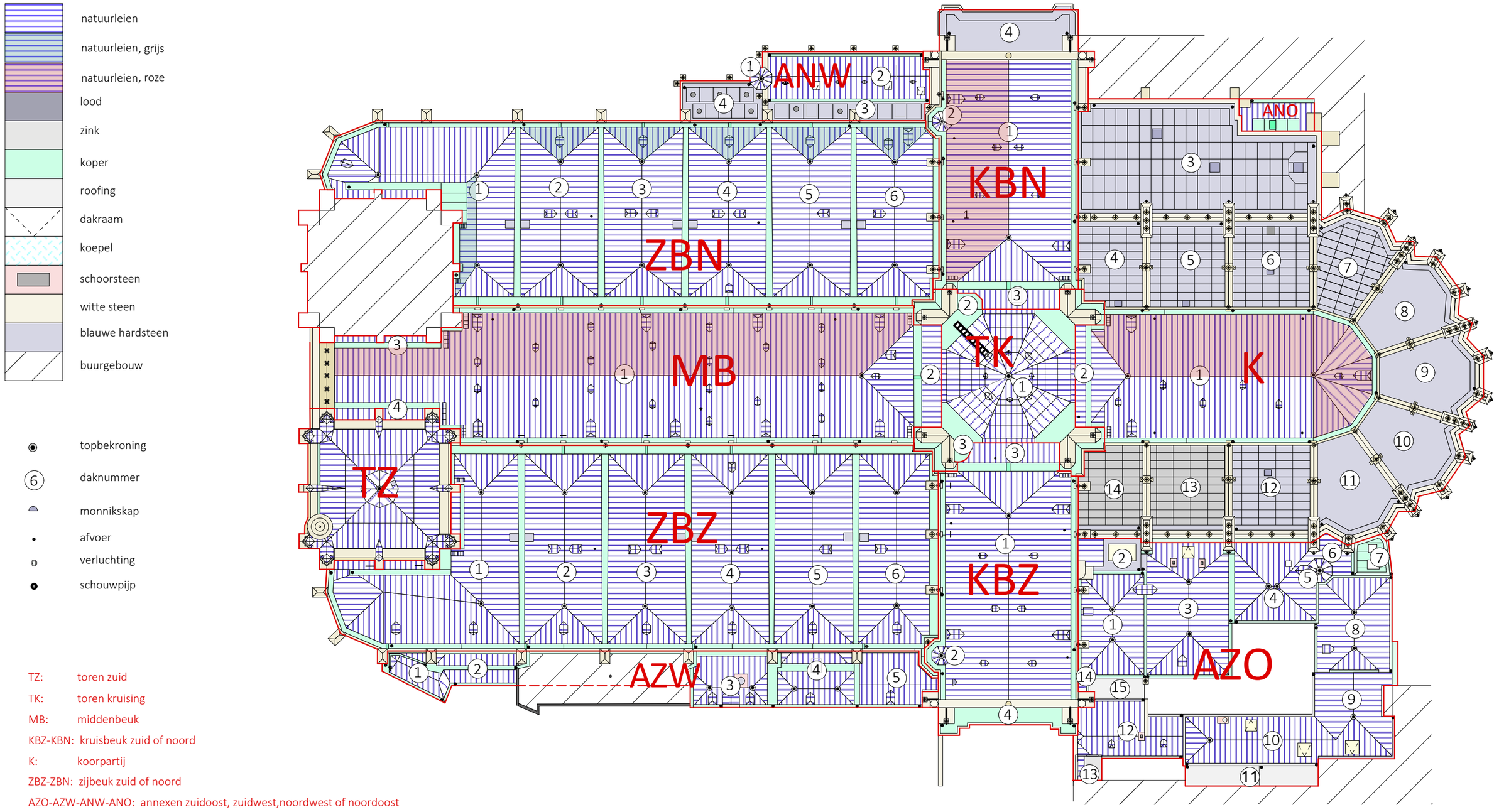

TZ: toren zuid
TK: toren kruising
MB: middenbeuk
KBZ-KBN: kruisbeuk zuid of noord
K: koorpartij
ZBZ-ZBN: zijbeuk zuid of noord
AZO-AZW-ANW-ANO: annexen zuidoost, zuidwest,noordwest of noordoost

Afb. 47. dakbekleding van volledig herstelde daken na hagelstorm in juni 2014

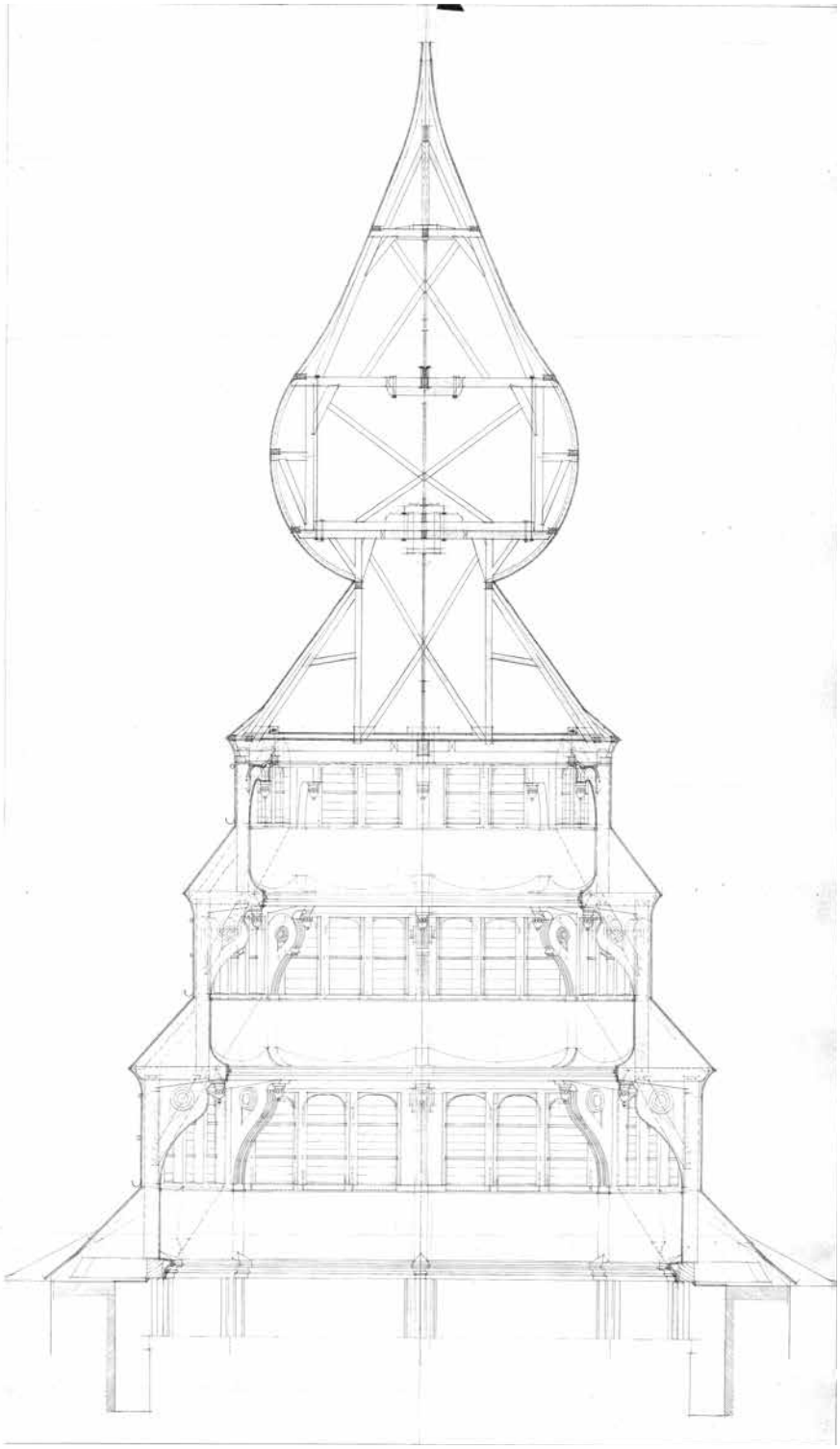

Afb. 48. snede vieringtoren (tekening Stynen en Derks)

Beknopt schadebeeld

Dit dak werd tijdens de herstelwerken van 2013-2015 (zie verder) plaatselijk hersteld. In de toekomst zal de leibedekking van de ajuin volledig vervangen moeten worden. Omdat het verwijderen van de niet-genormeerde ladderhaken veel schade met zich mee zou brengen, werden deze tijdens voormelde herstelwerken niet uitgehaald t.h.v. de basis van de ajuin. De ajuin zelf werd van nieuwe klimhaken voorzien. De toestand van het schrijnwerk is in detail te onderzoeken om waterinfiltraties te voorkomen. De aanwezige ladders zijn permanent te onderhouden ifv een vlotte toegankelijkheid.

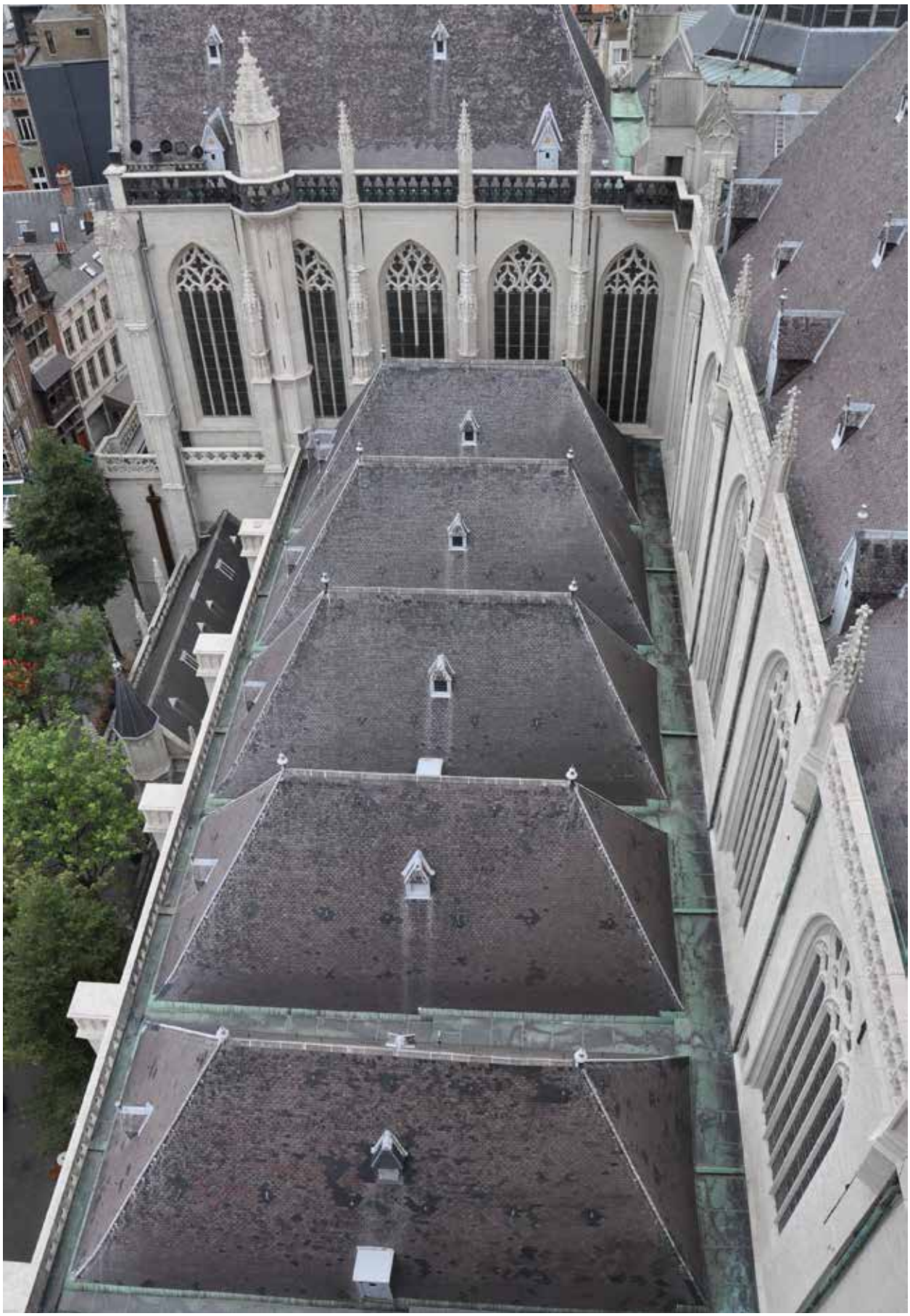

Afb. 49. zadeldaken zijbeuk noord

Zadeldaken

Alle zadeldaken zijn met natuurleien bekleed en zijn volledig in eik opgebouwd, met een schalieberd in naaldhout. Het gaat steeds om dakconstructies met schaargebinten, met een trekbalk en drie boven elkaar geplaatste jukken.
Ten gevolge van de brand van 1533 werden de kappen van middenbeuk, transept en zijbeuken herbouwd. Ze zijn zeer homogeen van houtbewerking en constructiewijze en in een korte bouwtijd gerealiseerd. Dendrochronologisch onderzoek van een proefboring uit de kap van het transept dateert het hout van vlak na de brand, 1533-1539.[81] De dakconstructie van het hoogkoor heeft een enigszins afwijkende opbouw, met twee jukken, de houtsecties zijn meestal zwaarder en de dakkepers dichter bij elkaar geplaatst. Dendrochronologisch onderzoek heeft hier geen resultaat opgeleverd, maar deze kapconstructie is zeker ouder, waarschijnlijk nog daterend uit de 14de eeuw.

Tijdens fase 11d, uitgevoerd in 2013-2015, was plaatselijk herstel van de bedaking en de goten voorzien, met implementatie van ladder- en klimhaken van alle daken met uitzondering van het dak van de zuidertoren.

De hagelstorm van juni 2014- net vóór de voorlopige oplevering van voormelde fase- doorboorde een groot deel van de leien, waardoor herstel zich in grote mate terug opdrong. Aan de noordelijke en noordwestelijke zijde bleef het herstel niet beperkt tot lokaal herstel, maar waren bijna volledige dakvlakken te herstellen. In overleg met het Agentschap Onroerend Erfgoed werd bepaald dat de roze Fumay-leien een belangrijk erfgoedelement en-kenmerk van de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal vormen en om deze reden maximaal te behouden en te herstellen zijn, rekening houdend met de bouwfysische staat waarin ze verkeren, alsook de zichtbaarheid van de betreffende dakvlakken vanaf het openbaar domein.

Het herstel na de hagelstorm omvatte volgende noordelijke en noordwestelijke daken:

- Daken die 100% hersteld werden:
    - Middenbeuk Noord: roze leien
    - Kruisbeuk Noord westelijk dakvlak: roze leien
    - Hoogkoor: de drie meest noordoostelijke dakdelen (a, b, c) – driehoeken: grijze leien.
    - Zijbeuk Noord 2: alle noordelijke dakvlakken en de dakvlakken grenzend aan de belforttoren: grijze leien
- Alle andere daken werden plaatselijk hersteld.

In de toekomst wordt een grote restauratiecampagne gepland voor het herstel van de daken (zie hoofdstuk 6). Daarbij zal worden afgewogen of er in de toekomst gebruik zal gemaakt worden van roze dan niet grijze leien, rekening houdende met de erfgoedwaarde van de leien en de beschikbaarheid ervan.

Beknopt schadebeeld

Van alle fragmentair herstelde daken zal in de toekomst een volledige vervanging van de leibedekking zich opdringen. De koperen goten bevinden zich in het algemeen in een goede staat, doch de soldeernaden blijven de zwakke punten.

81 Nuytten, D., *Middeleeuwse dakkappen in het voormalige hertogdom Brabant.* IN Monumenten & Landschappen, jrg. 24 (2005) nr. 4, blz. 22-36.

Afb. 50. dak kooromgang

Daken met lood bekleed

Alle daken van de kooromgang en koorkapellen zijn met lood bekleed. De eerste twee traveeën aan de zuidkant waren sinds een ingreep door architect Jules Bilmeyer in het begin van de 20ste eeuw met platen in blauwe hardsteen belegd (Kapellen H.-Hart en O.-L.-Vrouw van de Vrede en aangrenzend deel van de kooromgang). Ten gevolge van de slechte staat ervan en een stabiliteitsprobleem in dit vak werd in 2012 terug lood op een houten bebording aangebracht.[82] Deze opbouw stemt overeen met deze boven de Sint-Antoniuskapel. Boven de overige kapellen en de kooromgang bestaat de opbouw uit stenen gewelven, aan de bovenzijde horizontaal uitgemetseld en met een mortel afgestreken, waarop de loodbekleding werd gelegd. Deze bekleding werd in 2008-2011 (fase 5) volledig afgenomen en herlegd, met toevoeging van RVS-staven om het afglijden van de platen te vermijden. Deze latten zijn met RVS-schroeven tegen de opkanten bevestigd. Aan de achterzijde van het lood zijn nylon afstandsringen met doormeter 50 mm en dikte 5 mm bevestigd. Dit moet verluchting en bewegen van lood onder invloed van temperatuurschommelingen toelaten. Onder de halfronde dekstukken werden halfronde latten aangebracht, om plat trappen en doorzakken te vermijden. Een deel van de platen werd toen vervangen. Ook in de goten onderaan deze bedaking werd de loden bekleding vervangen.

Beknopt schadebeeld

Deze daken bevinden zich in een goede staat. De loden goot van de eerste travee van de kooromgang (zuidzijde) vertoont t.h.v. de doorgang doorheen de muur (tap) een probleem. Op enkele plaatsen zijn de halfronde dekstukken geblutst doordat er op getrapt werd. Dit vormt echter geen probleem.

82 Campagne 2005-2015, fase 10A.

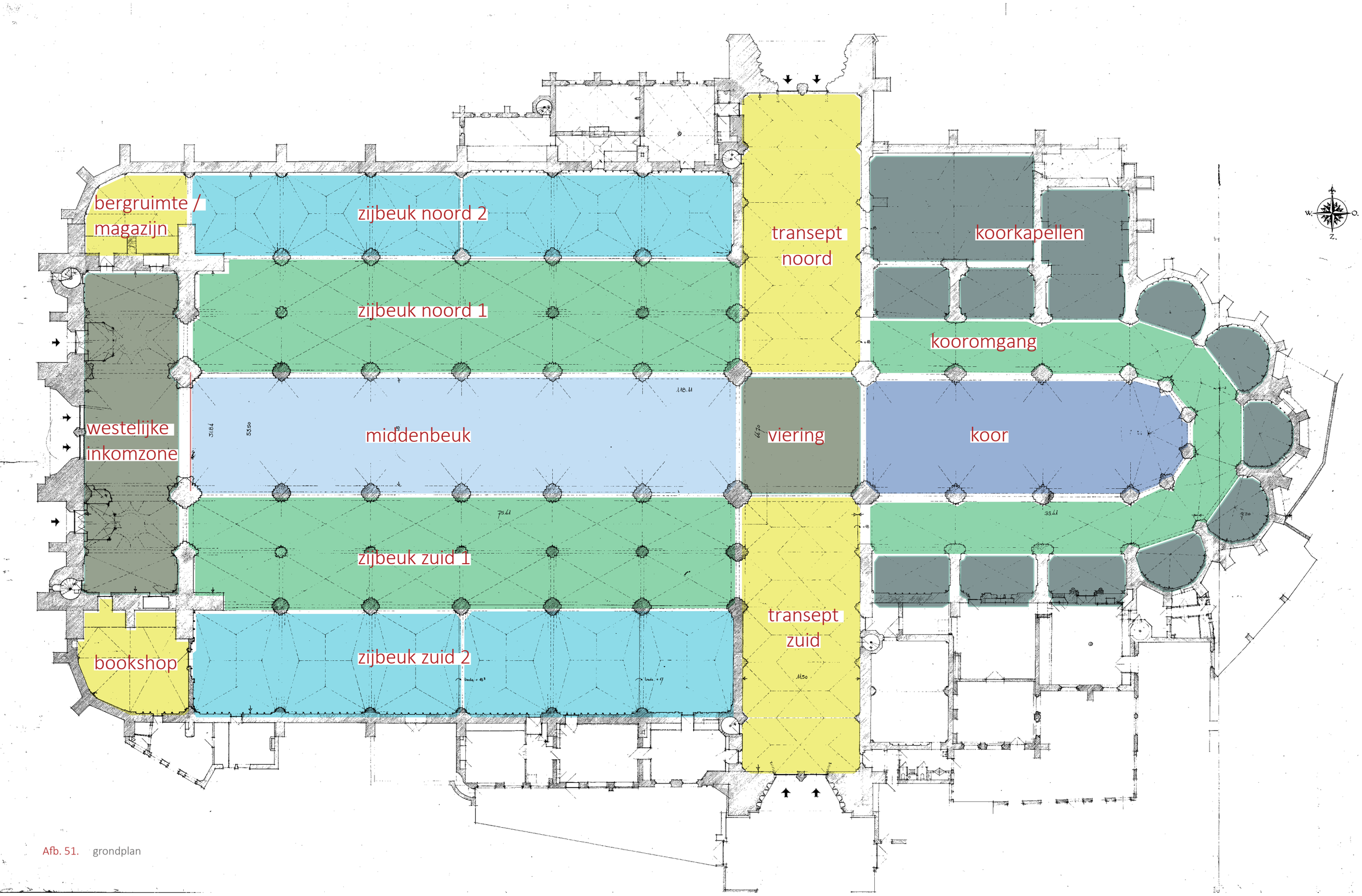

Afb. 51. grondplan

A.2. Interieur

Bij de beschrijving van het interieur van de kathedraal wordt een onderscheid gemaakt tussen het kerkgebouw en de bijgebouwen. Op de elektrische installatie, de inbraak-en brandbeveiliging, de brandbestendigheid en de klimaatbeheersingsinstallatie wordt niet ingegaan in dit hoofdstuk gezien deze zaken geen erfgoedelementen zijn en aldus geen erfgoedwaarde bezitten. Een toelichting hierover kan teruggevonden worden in bijlage 8.5.4. van dit beheersplan.

A.2.1. Het kerkgebouw

Bij de beschrijving van het interieur wordt ingegaan op de vloeren, muren, kolommen, gewelven/plafonds en de interieuraankleding met kunstwerken en andere interieurelementen. Verschillende ruimtes werden op dezelfde wijze afgewerkt. Dit wordt eerst toegelicht in een algemeen deel, waarna elke ruimte apart wordt besproken te beginnen met het hoogkoor. Indien de afwerking reeds in het algemeen deel ter sprake kwam, wordt hiernaar verwezen.

Algemeen

A. Muren, kolommen en gewelven

Voor de muren, kolommen en gewelven kan er een onderscheid gemaakt worden tussen de midden- en zijbeuken en het overige deel van de kathedraal. In de jaren 1970 werd de beslissing genomen om de natuursteen van bundelpijlers, kruisribben, raamomlijstingen en-monelen, triforium en andere bouwkundige delen in het zicht te brengen. Dit had voor gevolg dat alle afwerkingslagen door zandstralen werden verwijderd. De bepleistering en afwerkingslagen werden, op enkele muur- en gewelfvlakken na, meestal wel behouden. Op die plaatsen bestaat de drager immers uit baksteen.

Kort na het archiefonderzoek van 1988 werd bewezen dat er onder de ruim twintig lagen witselkalk, nog talrijke muur- en gewelfschilderingen aanwezig waren. In 1989-1990 volgde een onderzoek van de afwerkingslagen in het nog niet gerestaureerde deel van de kathedraal, hetgeen geleid heeft tot het volledige behoud ervan en het opnieuw overschilderen ervan met een kalkwitsellaag. In 1993 waren op die wijze hoogkoor, transept en viering behandeld. In de periode 1996-2015 volgden kooromgang en alle koorkapellen.

Nieuwe inzichten en technische mogelijkheden lieten toe om de belangrijkste muur- en gewelfschilderingen in hun context vrij te leggen en te consolideren. De oudste, in het hoogkoor, dateren van 1391, maar de meeste overige schilderingen dateren van de 15de en 16de eeuw.[83] In de koorkapellen werden de neogotische schilderingen geconserveerd en waar nodig delen gereconstrueerd, zodat ze nu een ensemble vormen met de eveneens 19de- begin 20ste-eeuwse inrichting. Verspreid in de kerk bevinden zich talrijke gebeeldhouwde kraagstenen en sluitstenen, die dateren uit de periode dat de kerk werd overwelfd (14de- 16de eeuw).[84]

83 Er werden geen decoratieve of figuratieve schilderingen van na de 16de eeuw aangetroffen.

84 Ze worden gedetailleerd beschreven in de inventaris van het kunstpatrimonium van de kathedraal ten tijde van het ancien régime. Op een deel ervan werd de originele polychromie teruggevonden.

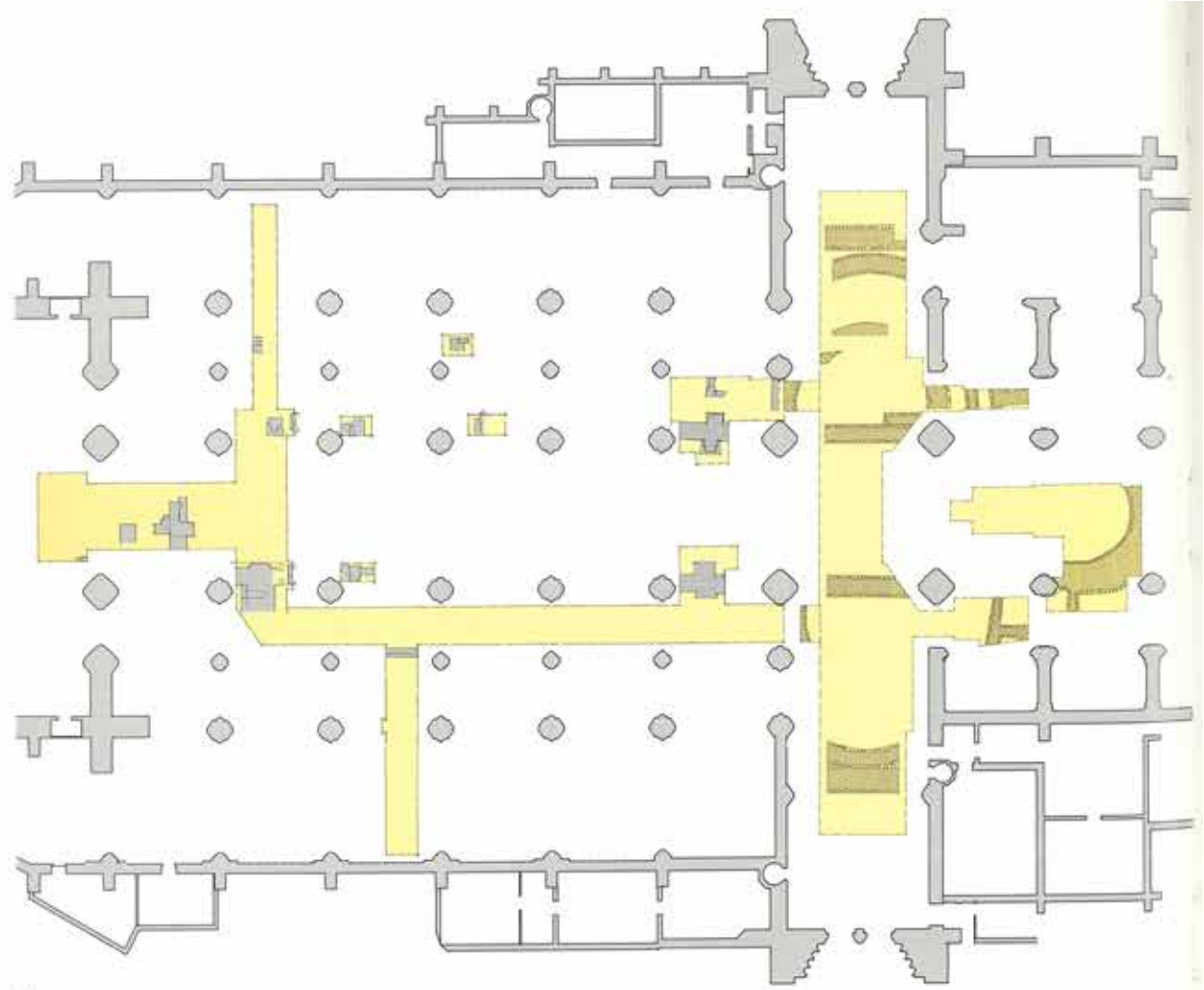

Afb. 52. plattegrond van de kathedraal met aanduiding van alle delen die opengelegd werden (bron: Veeckman, J. e.a., *Archeologisch bodemonderzoek tijdens de restauratiewerken*, hoofdstuk 5: Onder de Kathedraal, De kathedraal van Antwerpen, Mercatorfonds, Antwerpen, 1993, blz. 320)

B. Vloeren

Alle vloeren in de kathedraal zijn uitgevoerd in blauwe hardsteen, zowel (herbruikte) grafzerken als tegels in kleiner formaat, m.u.v. de vloeren in de koorkapellen. Een kleinere hoeveelheid is in zwarte kalksteen. Banden in witte carrara marmer vormen visuele aflijningen. Teksten en motieven in grafzerken zijn met carrara ingelegd.[85] In de vloeren van de middenbeuk, het grootste deel van de zijbeuken, het transept en de kooromgang zijn grafplaten verwerkt. In de jaren 1970-1980 (t.b.v. de aanleg van de verwarming in de eerste fase) en tijdens de scharnierfase in 1989-1990 (t.b.v. archeologische opgravingen en de uitvoering van het laatste deel van de verwarming) werden verschillende delen van de vloeren opengelegd. Het plan (Afb. 52) geeft deze zones weer.

C. Glas-in-loodramen

De glas-in-loodramen bevinden zich op de volgende locaties: (tussen haakjes worden de gebrandschilderde geduid):

- Middenbeuk: 13 (3), inclusief voorgevel
- Dwarsbeuk noord: 9 (5)
- Dwarsbeuk zuid: 9 (1)
- Hoogkoor: 11 (3)
- Zijbeuk noord: 10 (7), inclusief voorgevel
- Zijbeuk zuid: 10 (8), inclusief voorgevel
- Koorkapellen: 23 (23)

Samengevat zijn er 85 glas-in-loodramen, waarvan 50 gebrandschilderde ramen. De gebrandschilderde ramen werden reeds verschillende keren gerestaureerd. In 2011-2012 vond de laatste restauratie plaats (fase 9 van de campagne 2005-2015). Daarbij werden de gebrandschilderde ramen- met uitzondering van die in de voorgevel, de koorkapellen en de ramen 'Del Rio' en Albrecht en Isabella' in het noordelijk transept - gerestaureerd en van beschermbeglazing voorzien. De ramen in de koorkapellen en de twee in het transept[86] werden vóór 1996 reeds gerestaureerd en van enkelvoudige beschermbeglazing voorzien maar dit werd tijdens de laatste restauratiecampagne vervangen. De toegepaste beschermbeglazing bestaat uit gelaagd veiligheidsglas, "44.2", bestaande uit twee bladen glas die samengevoegd zijn d.m.v. van twee lagen polyvinylbutyral (PVB) van 0,76 mm dikte. Het buitenglas bestaat uit ca. 4,2 mm hoogtransparant kleurloos glas met een licht onregelmatig oppervlak, vergelijkbaar met oud vensterglas met welgolven. Door de welgolven wordt storende reflectie aan de buitenkant vermeden. Het binnenblad bestaat uit 4 mm helder floatglas dat beantwoordt aan de norm EN 572-I, lichttoetredingsfactor TL 90%, U-waarde 5,8 W/m².K. Dankzij de PVB-folie is de UV-straling in het kerkinterieur vrijwel nihil. Aan de binnenkant van de niet-gebrandschilderde ramen werd voor ditzelfde doel een heldere, UV-werende folie opgehangen en werd er bewust niet voor beschermbeglazing gekozen.

---

85 De grafzerken in de kerk werden geïnventariseerd en op tekening aangeduid. De oudste dateert van 29 juni 1307 en werd in de muur van de kapittelzaal ingemetseld. Bron: Grieten, S., Bungeneers, J. *Inventaris van het kunstpatrimonium van de provincie Antwerpen. De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen (deel 3) - kunstpatrimonium van het ancien régime*. Antwerpen, Provincie Antwerpen, 1996. Tekening blz. 114. Inventaris blz. 127-178.

86 Tijdens het onderzoek ter voorbereiding van de restauratie van de gebrandschilderde ramen van drie ramen aan de oostzijde van het noordtransept, uitgevoerd door Geert Van der Snickt in 2005-2006, gebeurde eveneens een datering van de kalibers. Daarbij is gebleken dat nog een groot aantal 17de-eeuws gebrandschilderd glas aanwezig is.

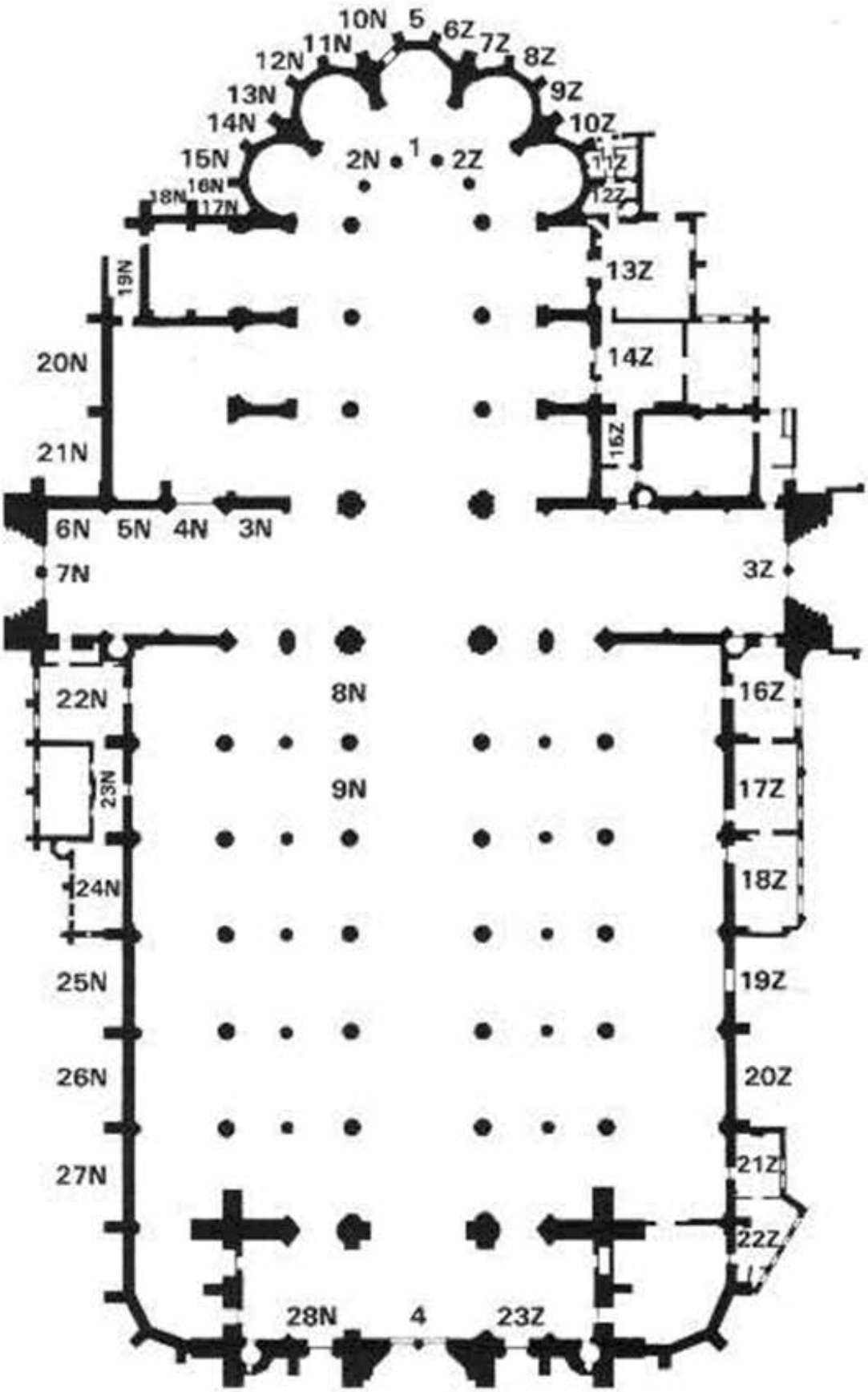

Afb. 53. nummering gebrandschilderde ramen (volgens het Corpus Vitrearum)

De gebrandschilderde ramen worden uitvoerig beschreven in “Een venster op de hemel”.[87] In de verdere fichematige beschrijving van de kathedraal wordt enkel ingegaan op de gebrandschilderde ramen en wordt in voetnoten verwezen naar de nummering van de ramen in publicatie “Een venster op de hemel”, de inventaris Jos Van den Nieuwenhuizen (JVDN) en de nummering volgens het Corpus Vitrearum (CV). Van deze laatste wordt de nummering op bijgaande tekening aangeduid.

87 Grieten, S., Mees, M. (e.a.), *Een venster op de hemel. De glasramen van de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen*, Antwerpen, 1996, 176 blz.

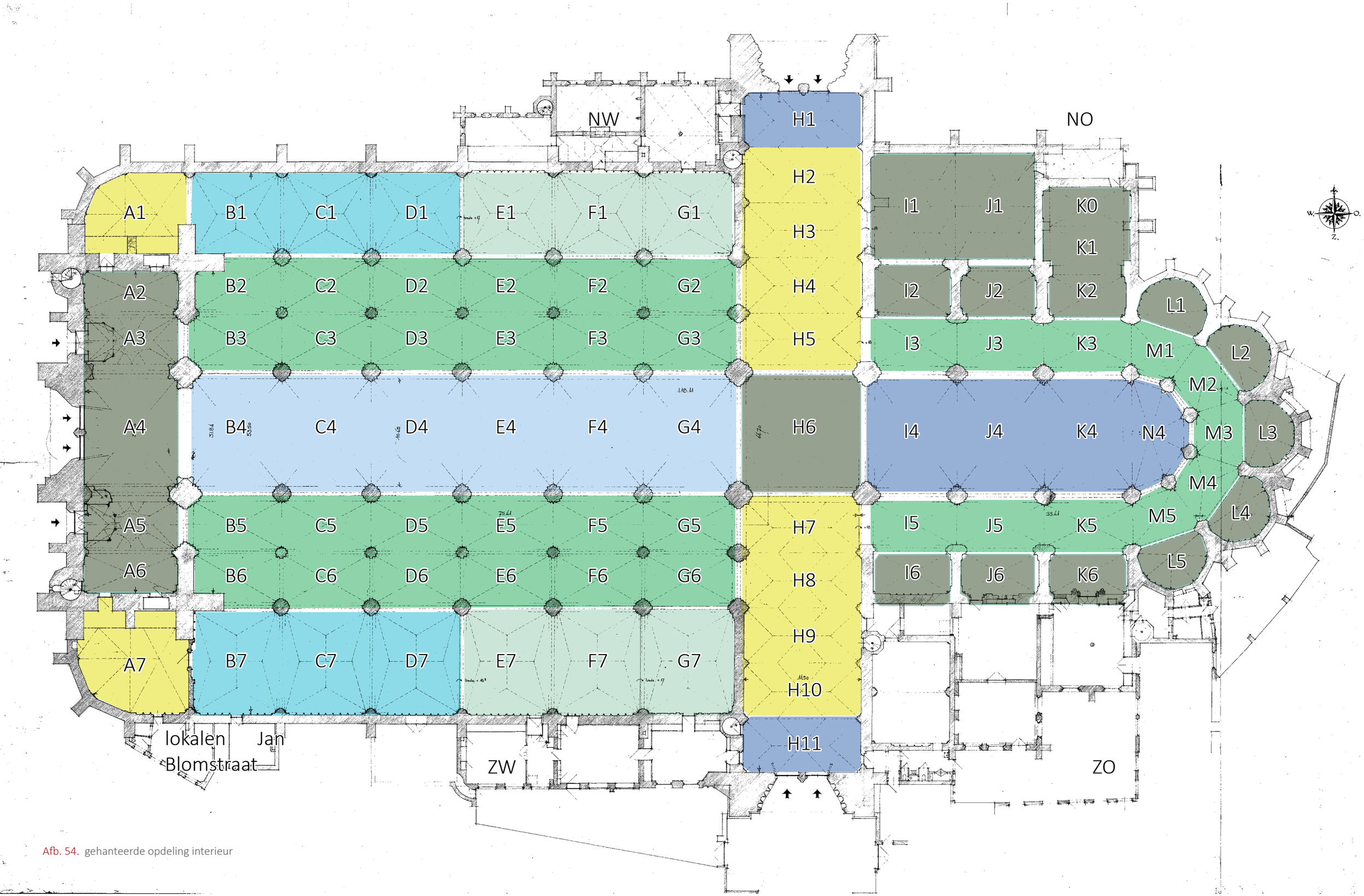

Afb. 54. gehanteerde opdeling interieur

Hoogkoor (I4+J4+K4+N4)

Vloer

In het hoogkoor zijn tegels in zwarte kalksteen en witte carrara in dambordpatroon gelegd. In het verhoogde deel van het hoogkoor, juist voor het hoogaltaar, worden decoratieve motieven in witte marmer en zwarte kalksteen afgewisseld met rode marmer (Rouge Royal). Vijf treden in blauwe hardsteen aan de noordelijke en zuidelijke zijde van de kooromgang geven uit op het hoogaltaar.

Ramen

In de apsis achter het hoofdaltaar zijn drie gebrandschilderde glasramen aanwezig van de hand van Cornelis Van Dale 1556-1557, later gerestaureerd door Stalins-Janssens in 1875 en Jean-Marc Gdalewitch in 1992-1993.

- Centraal glasraam van Heilige Paulus en Heilige Andreas
- Glasraam Filips II met de Heilige Filippus
- Glasraam Maria Tudor met Maria en kind[88]

Interieurafwerking en plafond/gewelf

Geschilderd met aandacht voor vier decoratieve gewelfschilderingen rond sluitstenen, inclusief manchetten. De oudste sluitstenen en schilderingen dateren van 1391, ten tijde van de overwelving (zie hoger). Eén ontbrekende sluitsteen werd in 1991 na een ontwerpwedstrijd door een nieuwe vervangen. Goudgeschilderde gewelfsterren.

Kunstwerken en interieurelementen

- Altaar van de Heilige Drievuldigheid dateert uit 1824 met hergebruik van zuilen die afkomstig zijn uit de afgebroken abdijkerk van Tongerlo, reliëfs van het hoofdaltaar de Sint-Walburgiskerk en het kuipersaltaar in de kathedraal; reliëfs vooraan van 1734 van Guillaume Ignace Kerricx en achteraan van einde 17de eeuw. Verschillende beeldhouwers leverden bijdragen voor het altaar: Robert De Nole tussen 1621 en 1626, Jan Frans Van Geel tussen 1676 en 1700, Guillaume Ignace Kerricx in 1734, Jan Blom in 1824, maar ook Artus I Quellinus (Predella van het voormalige kuipersaltaar) en Lodewijk Willemsens (basreliëf). De grisaille in het altaar met 'Huwelijk van Jozef en Maria, Annunciatie en Visitatie' is van Mattheus Ignatius van Bree (1773-1839). Het altaarschilderij 'De tenhemelopneming van Maria' is van de hand van Peter Paul Rubens (1577-1640) (vast erfgoedelement).
- Eikenhouten koorgestoelte van Franciscus Andreas Durlet, uitgevoerd door K. H. Geerts, J.J. Ducaju, J. B. De Boeck en J.B. De Wint[89] (vast erfgoedelement).

Beknopt schadebeeld

- Lokale verkleuring van de vloer;
- Lokale vervuiling van kalkwitsellaag op gewelfvlakken en pijlers.

88 Venster op de hemel: 6 ; inventaris Jos Van den Nieuwenhuizen: d7-8-9; Corpus Vitrearum: 1-2N-2Z

89 Aerts, W., *Neogotiek in de Antwerpse Onze-Lieve-Vrouwekerk (1830-1850),* IN *Neogotiek in België*, Gent, 1994, blz. 84-89.

Afb. 55. altaar hoogkoor

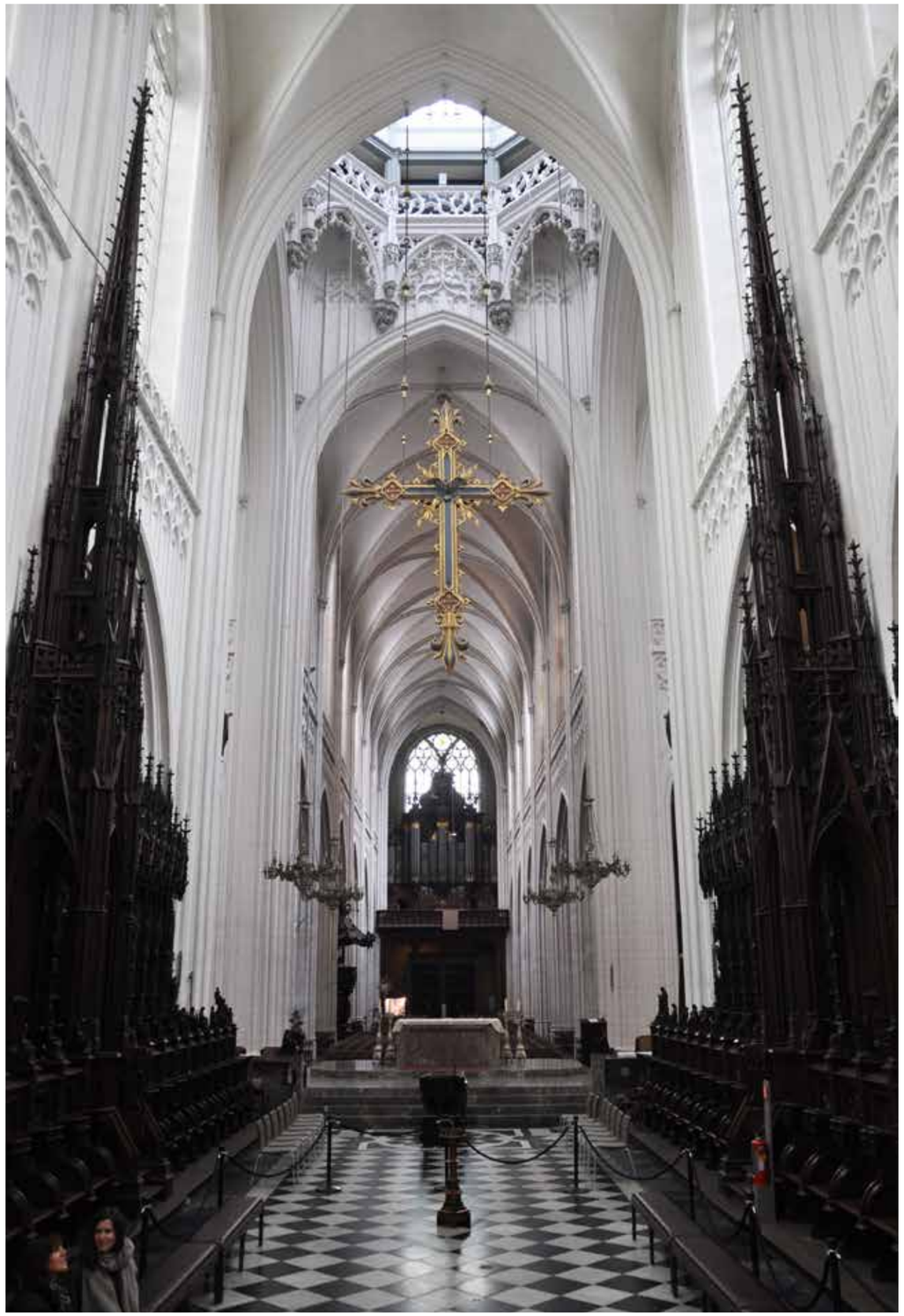

Afb. 56. hoogkoor, zicht op viering

Afb. 57. kooromgang

Afb. 58. gebeeldhouwde sluitstenen kruisribgewelf kooromgang

Kooromgang (I3+J3+K3+M1+M2+M3+M4+M5+K5+J5+I5)

Vloer

Grafplaten en tegels in blauwe hardsteen. Zowel noord als zuid bevindt zich een vloerrooster in het begin van de kooromgang (inblaas verse lucht).

Interieurafwerking en plafond/gewelf

Kalkwitsellagen met restauratief schilderwerk (zie hoger). De bundelpijlers zijn aan weerzijden voorzien van een grijze plintschildering. T.h.v. de Sint-Jozefkapel zijn de bundelpijlers onderaan voorzien van tapijtschilderingen met bloemen en vergelijkbare vegetale motieven op dezelfde grijze achtergrond als de muurschildering in laatst genoemde kapel. Kruisribgewelven met gebeeldhouwde sluitstenen.

Kunstwerken

- Biechtstoelen: zowel in de noordelijke als in de zuidelijke kooromgang zijn er twee barokke biechtstoelen aanwezig (o.a. met Heilige Hiëronymus en de verloren zoon) vervaardigd door Willem Ignatius Kerricx (1682-1745), Hendrik Frans Verbruggen (1654-1724), Michiel van der Voort (1667-1737), afkomstig van de Sint-Michiels- en/of de Sint- Bernardusabdij (vast erfgoedelement);
- Epitaaftriptiek met Kruisdood van Christus, ca. 1593; Middenpaneel met de voorstelling van de gekruisigde Christus tussen Maria en Johannes en met Maria Magdalena aan de voet van het kruis op Golgotha op het moment van Zijn dood. Op de zijluiken kanunnik Gaspar van der Cruyce (links) en de H. Ursula (rechts). (zie bijlage 8.4. cultuurgoederen)

Beknopt schadebeeld

- Vloer toont sporen van slijtage;
- Lokale verkleuring onderaan de zuilen.

Afb. 59. altaar voor Sint-Antonius van Padua

Sint-Antonius van Paduakapel (I1+J1)

Vloer

Centraal in kapel bloemfiguur in blauwe hardsteen met daarrond witte marmeren tegels, afgeboord met blauwe hardstenen platen. Daarrond liggen kleinere marmeren tegels met geometrische figuren, opnieuw afgeboord met blauwe hardstenen platen. Aan de zijkanten van de kapel is een eiken parketvloer voorzien met visgraatmotief. Drie houten treden geven uit op het altaar. Rechts van het Sint-Antoniusaltaar ligt, op de scheiding met de Sint-Vincentius a Paulokapel, de gedenksteen van Charlotte de Bourbon, echtgenote van Willem van Oranje. Deze werd in 2014 ingewerkt naar ontwerp van beeldhouwer Jef van Leeuw.

Ramen

Engels en Bourgondisch glasraam uit 1503 geschonken door Hendrik VII en Filips de Goede.[90] Restauratie door Glaswerken Mortelmans in 1992-1993, panelen maaswerk van Bourgondisch raam werden in 1996 herplaatst.

Interieurafwerking

Schilderwerk in beige tint, onderaan plint in een bordeaux kleur. Ter voorbereiding van de restauratie van deze kapel in 1995 werd beslist om de imitatie natuursteenschildering op de muren niet terug aan te brengen, maar alleen de kleuren te hernemen. Alvorens deze werken aan te vatten werd de bestaande situatie gefotografeerd en het imitatievoegwerk overgetekend.[91]

Plafond/gewelf

Gewelf met gewelfvlakken in baksteen en ribben in natuursteen die rond en op de hangende sluitstenen voorzien zijn van decoratieve schilderingen. De bakstenen gewelfvlakken werden in de 19de eeuw met een imitatie baksteenschildering overschilderd. De schade werd in 1996 hersteld. In gewelfvlakken zijn goudkleurige sterren te zien.

Kunstwerken en interieurelementen

- Barokke biechtstoel met de hermefiguren van Willem Ignatius Kerricx (1682-1745), Hendrik Frans Verbruggen (1654-1724) en Michiel van der Voort (1667-1737), afkomstig van de Sint-Michiels- en/of de Sint- Bernardusabdij (vast erfgoedelement);
- Beeld 'Zegevierende Maria' op muursokkel. Stilistisch tussen hoog barok en rococo te situeren en wordt algemeen aan Artus II Quellinus (1625-1700) toegeschreven. Het wordt, naargelang de bron, omstreeks 1675 of omstreeks 1700 gedateerd. Maria staat, wordt ondersteund door twee cherubijnenkopjes. Oorspronkelijk rustte de wereldbol op twee voluutconsoles, uitlopend op cherubijnenkopjes, waarvan er één in 1980 gestolen werd. Het is niet zeker dat dit beeld het Mariabeeld is dat Quellinus in 1669-1670 voor het Gilde van Onze Lieve Vrouw Lof maakte (vast erfgoedelement);
- Beeld 'Heilige Jozef met het Jezuskind' van Jan Frans van Geel (1756-1830) naar het origineel van Willem Kerrickx. Dit beeld is opgevat als pendant van het Madonnabeeld van Artus II Quellinus. De heilige Jozef, met lang kleed en gedrapeerde mantel, houdt in zijn linkerhand een afgebroken lelietak en in rechterhand het handje van het Jezuskind. De kleine Jezus heeft als voorteken van zijn passie een doornenkroon en drie nagels in de hand. Beide figuren staan

90 Venster op de hemel: 1-2 ; inventaris Jos Van den Nieuwenhuizen: d1-d2; Corpus Vitrearum: 21N-20N

91 Archief Steenmeijer Architecten BVBA

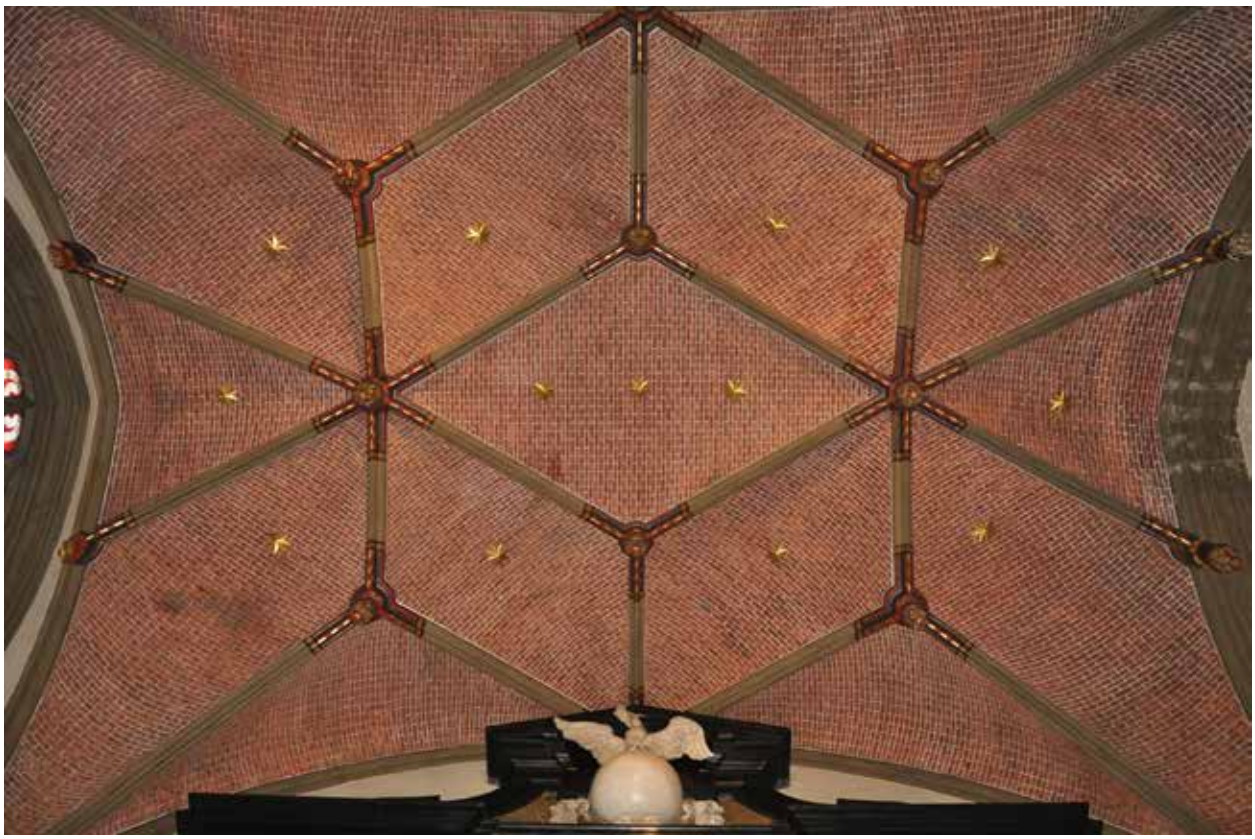

Afb. 60. gewelf Sint-Antonius van Paduakapel

op een sokkel gevormd uit twee cherubijnenhoofdjes op een zwarte sfeer (vast erfgoedelement);
- Altaar voor Sint-Antonius van Padua, afkomstig uit de voormalige Sint-Michielsabdij (als Sacramentsaltaar), van Lodewijk Willemsens uit 1667 met altaarbeeld 'Heilige Antonius van Padua met het Kind Jezus', naar ontwerp van Artus I Quellinus en uitvoering door Artus II Quellinus (vast erfgoedelement);
- Schilderij 'Het hostiewonder van Bolsena';
- Schilderij 'Heilige Franciscus van Assisi in gebed' door kerkmeester J.B. van Lancker aan de kerk geschonken; de herkomst is onbekend. Aanvankelijk gold het als een werk van Murillo, terwijl later Gerard Seghers als auteur genoemd werd. Angelo Iñiguez heeft echter aangetoond dat, indien het al geen eigenhandig werk van de Spaanse meester zou zijn, het toch om de beste versie gaat van een authentieke compositie van Murillo, waarvan meerdere replica's bekend zijn;
- Marmeren credenstafel (vast erfgoedelement);
- Reliekkasten: zowel aan de noordelijke als zuidelijke kant van de kapel hangt een reliekkast met vergulde deuren (vast erfgoedelement);
- Communiebank uit 1680 door Ludovicus Willemsens (vast erfgoedelement).

De Sint-Antoniuskapel kent een grote ensemblewaarde. In de nabije toekomst worden twee monumentale marmeren engelen van het lapidarium, die oorspronkelijk afkomstig waren van het Sint-Antoniusaltaar, gerestaureerd en tegenover het altaar in de kapel herplaatst.

Beknopt schadebeeld

- Opschrifttafel van noordelijke reliekkast is verdwenen;
- Vloer toont sporen van slijtage, verkleuring en barsten en is aan de noordzijde lokaal verzakt;
- Lokaal zijn er fijne barsten of kleine lacunes te zien in het pleisterwerk;
- Zoutuitbloeiingen op gewelfribben, verkleuring in gewelfvlakken;
- Zoutuitbloeiingen en waterschade op de muren;
- Op de verflaag onder de vensters zijn sporen van afdruipend water te zien.

Afb. 61. retabel, De Boeck en Van Wint, 1888

Kapel Maria Heilig Hart (I2)

Vloer

Grafplaten en tegels in blauwe hardsteen. Een blauwe hardstenen trede, ingevuld met een plankenvloer, geeft uit op het altaar.

Interieurafwerking en plafond/gewelf

Kalkwitsellagen met restauratief schilderwerk (zie hoger). Kruisribgewelf met polychroom geschilderde sluitsteen en met manchetten. Aan één van de gewelfvlakken hangt een touw met kwast.

Kunstwerken en interieurelementen

- Altaar Heilig Hart van Maria (O.-L.-Vrouw Toevlucht der zondaars) met retabel van De Boeck en Van Wint, uit 1888 (vast erfgoedelement);
- Houten afsluiting met neogotische motieven als afsluiting tussen kapel en kooromgang (vast erfgoedelement).

Beknopt schadebeeld

Lokale verkleuring/vervuiling van kalklaag.

Afb. 62. kapel Sint-Vincentius a Paulo

Kapel Sint-Vincentius a Paulo (J2)

Vloer

Parketvloer met visgraatmotief. Een trede in wit marmer, met ingelegd parket in ruitvorm, geeft uit op het altaar.

Interieurafwerking en plafond/gewelf

Kruisribgewelven en neogotische polychromie. Gewelfschildering met het wapen en de emblemen van het Oude Voetbooggilde. De ribben van de gewelven zijn net zoals de sluitsteen gepolychromeerd.

Kunstwerken en interieurelementen

- Altaar (De zeven werken van Barmhartigheid) met retabel, met centraal het beeld van de Heilige Vincentius a Paulo van De Boeck en Van Wint uit 1897 (vast erfgoedelement);
- Biechtstoel van Berouw en Penitentie van Willem Ignatius Kerricx, Hendrik Frans Verbruggen, en Michiel van der Voort;
- Houten afsluiting met neogotische motieven als afsluiting tussen kapel en kooromgang (vast erfgoedelement).

De neogotische muurschilderingen, het altaar en de neogotische afsluitingen maken dat deze kapel een neogotisch geheel en totaalconcept vormt.

Beknopt schadebeeld

Geen schade te melden.

Afb. 63. kapel Sint-Jozef

Kapel Sint-Jozef (K0+K1+K2)

Vloer

Grafplaten met tegels in blauwe hardsteen. Vooraan, tussen het altaar en de communiebank, kleine geglazuurde tegels die een geheel vormen met het neogotische interieur.[92] Drie treden in blauwe hardsteen, ingelegd met parket in visgraatmotief, leiden naar het altaar.

Interieurafwerking en plafond/gewelf

Kruisribgewelven, gewelfvlakken zijn bepleisterd en voorzien van decoratieve florale motieven. In de eerste geleding van de kapel (K2) zit er de westelijke wand een spitsboogvormige nis met daarin een muurschildering met grotesken, blad- en rankwerk die één geheel vormt met de schilderingen op de aangrenzende muurpijlers van de kooromgang. De andere muurschilderingen dateren uit de 19de eeuw en zijn van de hand van Louis Hendrix.

Ramen

- Glasraam van de Heilige Ursula en Heilige Gaspar van Edouard Didron uit 1873, gerelateerd aan Gaspar Van den Cruyce (1555-1593), gerestaureerd door Glaswerken Mortelmans in 1992-1993;
- Glasraam Heilige Victoria en Heilige Julius van Edouard Didron uit 1872, gerestaureerd door Glaswerken Mortelmans in 1992-1993;
- Roosraam Boom van Jesse van Stalins en Janssens uit 1870, naar ontwerp van Louis Hendrix, gerestaureerd door Glaswerken Mortelmans in 1992-1993.[93]

Kunstwerken en interieurelementen

- Altaar voor de Heilige Jozef met retabel, dat het leven van de Heilige Jozef, Pius IX en Karel II voorstelt. Het altaar is van de hand van De Boeck en Van Wint, te dateren 1871-1873 (vast erfgoedelement);
- Altaartuin (vast erfgoedelement);
- Gedenksteen van de familie Meyers-Ullens (vast erfgoedelement);
- Verschillende houten bidbanken waaronder die van Petrus De Roeck in K2 (vast erfgoedelement);
- Biechtstoel van de Belijdenis en de Kastijding van Willem Ignatius Kerricx, Hendrik Frans Verbruggen en Michiel van der Voort, afkomstig van de Sint-Michiels- of Sint-Bernardusabdij (vast erfgoedelement).

De grotendeels neogotische Sint-Jozefkapel kent een grote ensemblewaarde, de verschillende kunstwerken en interieurelementen vormen een totaalconcept.

Beknopt schadebeeld

- Vloer toont sporen van slijtage en verkleuring;
- Op de oostelijke wand zijn er sporen van zoutuitbloeiingen.

92 Inventaris Kerkfabriek, steekkaarten 2365, 2366, 2367, 2368 en 2369. Baeck, M., *Schoonheid uit klei en cement. Vloer- en wandtegels in de provincie Antwerpen. Erfgoedgids*. Antwerpen, Provincie Antwerpen, 2008, blz. 57-61.

93 Venster op de hemel: 53-52-54; inventaris Jos Van den Nieuwenhuizen: d43-d44-d45; Corpus Vitrearum: 16N-15N-14N

Afb. 64. kapel Sint-Lucas, straalgewelf met neogotische polychromie

Afb. 65. vloer kapel Sint-Lucas

Kapel Sint-Lucas (L1)

Vloer

Kleine, kleurrijke geglazuurde tegels in geometrisch patroon, die een ensemble vormen met de neogotische inrichting.[94] Een trede in blauwe hardsteen, met ingelegde plankenvloer, geeft uit op het altaar.

Interieurafwerking en plafond/gewelf

Straalgewelf, neogotische polychromie (zie hoger).

Ramen

- Glasraam met de Heilige Ludovicus, Heilige Carolus Borromeus en Heilige Julia van Stalins en Janssens (uit 1892?), gerestaureerd door Glaswerken Mortelmans in 1992-1993;
- Glasraam met Heilige Augustinus van Hippo, Heilige Lucas en Heilige Alfonsus van Liguori met wapenschild van Antwerpen en wapen van gilde van Sint-Lucas; uit 1888, geschonken en vervaardigd door Stalins en Janssens, gerestaureerd door Glaswerken Mortelmans in 1992-1993;
- Heilige Jozef, Heilige Johannes de Doper en Heilige Emilius van Stalins en Janssens uit 1893, gerestaureerd door Glaswerken Mortelmans in 1992-1993.[95]

Kunstwerken en interieurelementen

Altaar Heilige Lucas naar ontwerp van Frans Baeckelmans,[96] met schilderij 'Onze-Lieve-Vrouw verheerlijkt door de Kunst' van Albert De Vriendt (1843-1900) (vast erfgoedelement).

De neogotische Sint-Lucaskapel is gebouwd volgens een totaalconcept en heeft een grote ensemblewaarde dankzij de vloer, de schilderingen, de ramen en de interieurelementen.

Beknopt schadebeeld

Plaatselijk vervagen de muurschilderingen.

---

94 Inventaris Kerkfabriek, steekkaarten 2365, 2366, 2367, 2368 en 2369. Baeck, M., *Schoonheid uit klei en cement. Vloer- en wandtegels in de provincie Antwerpen. Erfgoedgids*. Antwerpen, Provincie Antwerpen, 2008, blz. 57-61.

95 Venster op de hemel: 53-52-54; inventaris Jos Van den Nieuwenhuizen: d43-d44-d45; Corpus Vitrearum: 16N-15N-14N

96 KIK

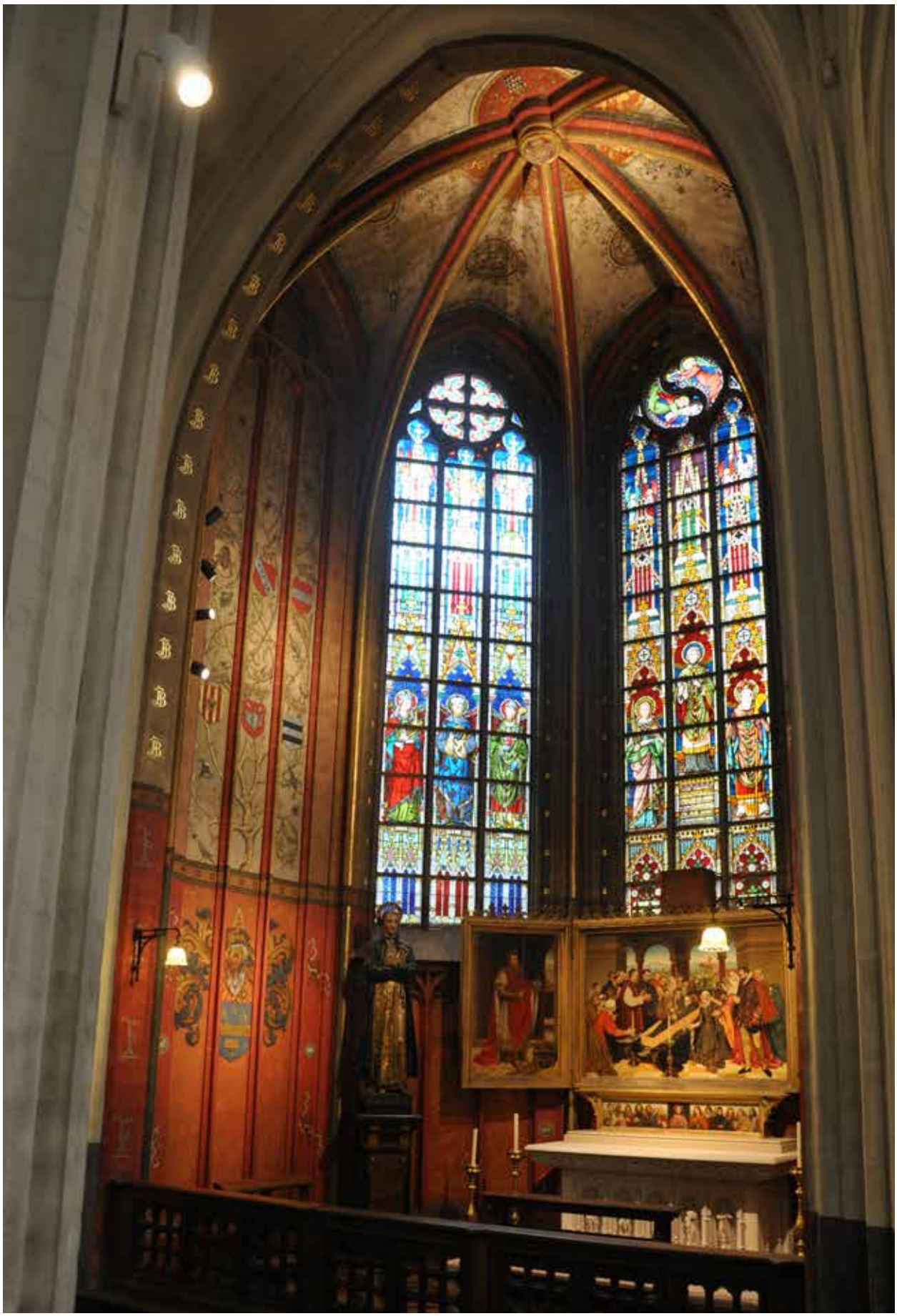

Afb. 66. kapel Sint-Jan Berchmans

Kapel Sint-Jan Berchmans (L2)

Vloer

Kleine geglazuurde kleurrijke tegels met decoratieve motieven, in geometrisch patroon, die een ensemble vormen met het neogotische interieur, afkomstig van de Engelse fabrikant Maw & Co.[97] Een wit geschilderde houten trede, met ingelegde plankenvloer, geeft uit op het altaar.

Interieurafwerking en plafond/gewelf

Straalgewelf, neogotische polychromie (zie hoger) door Adolphe Kockerols.

Ramen

- Glasraam van Heilige Mathilde, Heilige Ludovicus en Heilige Augustinus van Jean-Baptiste Bethune uit 1871, gerestaureerd door Glaswerken Mortelmans in 1992-1993;
- Glasraam van Heilige Julia, Heilige Theophilus en Emilius van August van Stalins en Janssens uit 1888, gerestaureerd door Glaswerken Mortelmans in 1992-1993;
- Glasraam van Heilige Catharina, Franciscus van Assisi en Carolus Borromeus van Stalins en Janssens uit 1865, gerestaureerd door Glaswerken Mortelmans in 1992-1993.[98]

Kunstwerken en interieurelementen

- Houten kapelafsluiting (vast erfgoedelement);
- Beeld van Heilige Jan Berchmans uit 1866 van Jean François De Vriendt op sokkel (zie bijlage 8.4. cultuurgoederen);
- Altaar van de Heilige Jan Berchmans van Jan Frans Deckers uit 1889 met 'Heilige Johannes Bergmans ligt opgebaard' vervaardigd door Pierre Jean Van der Ouderaa in 1889-1890 (vast erfgoedelement).

Deze neogotische kapel is gebouwd volgens een totaalconcept en heeft een grote ensemblewaarde die terug te vinden is in de vloer, de schilderingen, de glasramende glasramen en het meubilair.

Beknopt schadebeeld

- Vloer toont sporen van slijtage en verkleuring;
- Verflaag op de muren vertoont lokaal zoutuitbloeiingen.

97 Nota Frans Caignie t.b.v. voorstudie restauratie, 26 mei 2000.

98 Venster op de hemel: 29-48-25; inventaris Jos Van den Nieuwenhuizen: d47-d48-d49; Corpus Vitrearum: 13N-12N-11N

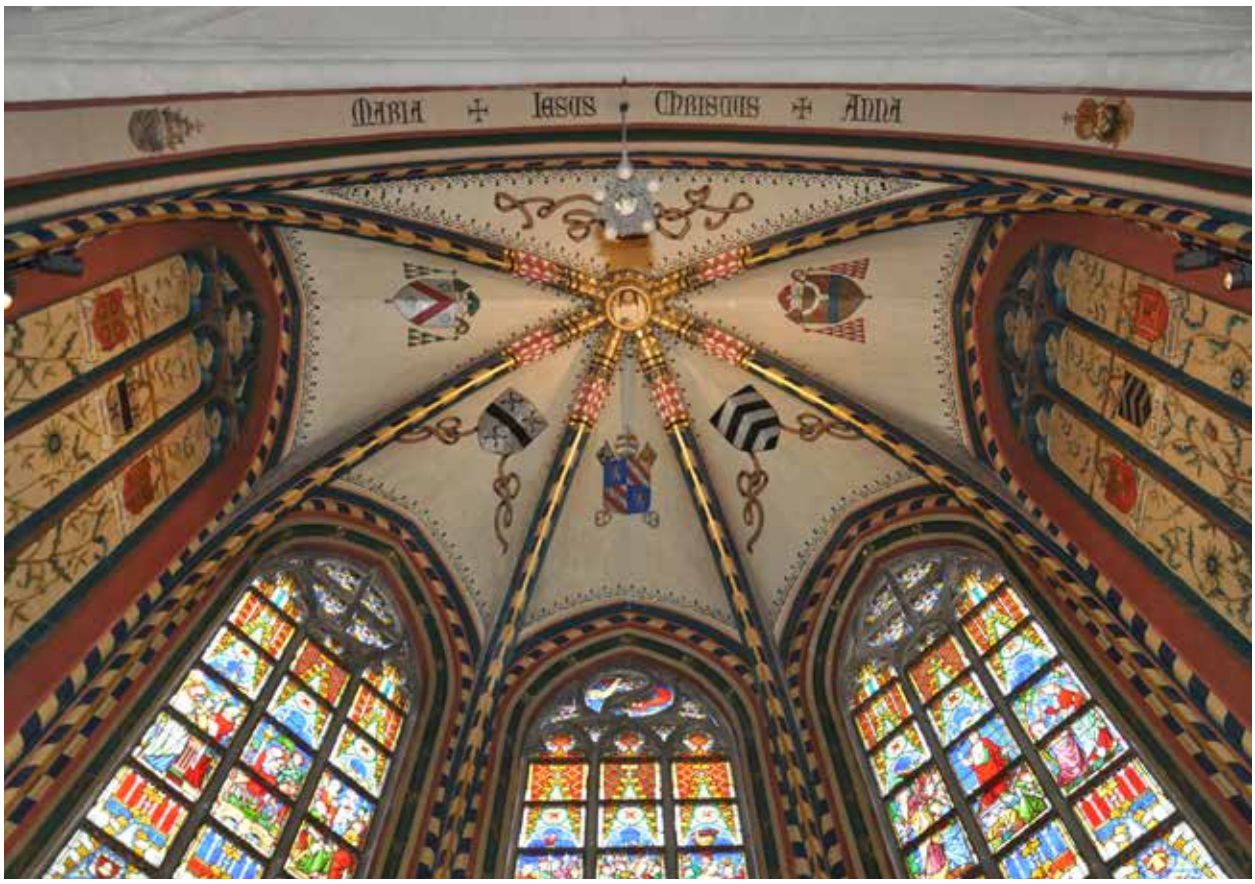

Afb. 67. straalgewelf kapel Nood Gods/Salve Regina

Afb. 68. vloer kapel Nood Gods/Salve Regina

Kapel Nood Gods/Salve Regina (L3)

Vloer

Geglazuurde kleurrijke cementtegels met bloemmotieven die een ensemble vormen met het neogotische interieur.[99] Een blauwe hardstenen trede, met ingelegde plankenvloer, leidt naar het altaar.

Interieurafwerking en plafond/gewelf

Straalgewelf, neogotische polychromie (zie hoger) van Franciscus Andreas Durlet, (1816-1867) en Henry Leys (1815-1869). Aan één van de gewelfvlakken hangt een touw met kwast.

Ramen

Glasramen 'Passie van Christus', 'Zeven Smarten van Maria' en van Jean-Baptiste Bethune, uit 1864-1866, gerestaureerd door Glaswerken Mortelmans in 1992-1993.[100]

Kunstwerken en interieurelementen

- Houten kapelafsluiting (vast erfgoedelement);
- Altaar Nood Gods van de hand van Augustin-Jozef Rousseaux bekroond met een Piëtabeeld (vast erfgoedelement);
- Beeld in nis 'Christus in het graf' van De Boeck en Van Wint, 1851-1875 (vast erfgoedelement).

Deze neogotische kapel is gebouwd volgens een totaalconcept en heeft een grote ensemblewaarde die terug te vinden is in de vloer, de schilderingen, de glasramen en het meubilair.

Beknopt schadebeeld

Geen schade te melden.

---

99 Inventaris Kerkfabriek, steekkaarten 2365, 2366, 2367, 2368 en 2369. Baeck, M., *Schoonheid uit klei en cement. Vloer- en wandtegels in de provincie Antwerpen. Erfgoedgids*. Antwerpen, Provincie Antwerpen, 2008, blz. 57-61.

100 Venster op de hemel: 26-27-28; inventaris Jos Van den Nieuwenhuizen: d20-20-22; Corpus Vitrearum: 10N-5-6Z

Afb. 69. kapel Heilige Barbara

Kapel Heilige Barbara (L4)

Vloer

Kleine geglazuurd gele, groene en bruine tegels in geometrische patronen, vormen een ensemble met het neogotische interieur.[101]

Interieurafwerking en plafond/gewelf

Straalgewelf, neogotische polychromie (zie hoger).

Ramen

- Glasraam Onze-Lieve-Vrouw geflankeerd door de Heilige Eugenius en de Heilige Francisca Romana van Jean-Baptist Bethune uit 1864 (naar ontwerp van 1861), gerestaureerd door Glaswerken Mortelmans in 1992-1993;
- Glasraam Heilige Henricus, Heilige Elisabeth van Schonau en de Heilige Franciscus van Sales van Stalins en Janssens uit 1889, gerestaureerd door Glaswerken Mortelmans in 1992-1993;
- Glasraam Onze-Lieve-Vrouw geflankeerd door de Heilige Ferdinandus en de Heilige Franciscus van Assisi geschonken door Ferdinand Raas, van Stalins en Janssens uit 1890, gerestaureerd door Glaswerken Mortelmans in 1992-1993.[102]

Kunstwerken en interieurelementen

- Beeld van de H. Johannes de evangelist en beeld van H. Petrus (1701-1800);[103]
- Houten kapelafsluiting (vast erfgoedelement);
- Altaar Heilige Barbara van Adolphe Kockerols[104] met altaarstuk 'De legende van de H.Barbara; de HH.Cornelia, Jacobus de Meerdere, Jozef en Johannes de Doper; Christus, de 4 Evangelisten, Kerk en synagoge' van Jean-Baptiste Anthony (vast erfgoedelement);
- beeld in nis van Heilige Barbara van Jean van der Jacques Neer uit 1826[105] (zie bijlage 8.4. cultuurgoederen);
- Epitaaf van Franciscus Antonius Verdussen door Jozef Geefs, uit 1852[106] (vast erfgoedelement).

Deze neogotische kapel is gebouwd volgens een totaalconcept en heeft een grote ensemblewaarde die terug te vinden is in de vloer, de schilderingen en het meubilair.

Beknopt schadebeeld

- Muurschilderingen vervagen en lokaal zijn zoutuitbloeiingen aanwezig;
- Vloer toont sporen van slijtage.

---

101 Inventaris Kerkfabriek, steekkaarten 2365, 2366, 2367, 2368 en 2369. Baeck, M., *Schoonheid uit klei en cement. Vloer- en wandtegels in de provincie Antwerpen. Erfgoedgids*. Antwerpen, Provincie Antwerpen, 2008, blz. 57-61.

102 Venster op de hemel: 24-50-49; inventaris Jos Van den Nieuwenhuizen: d18-d42-d49; Corpus Vitrearum: 7Z-8Z-9Z

103 Datering volgens KIK

104 Volgens KIK Frans Baeckelmans uit 1891

105 Datering volgens KIK

106 Datering volgens KIK

Afb. 70. kapel Zalige Ludovicus Flores

Kapel Zalige Ludovicus Flores (L5)

Vloer

Witte marmeren en blauwe hardstenen tegels.

Interieurafwerking en plafond/gewelf

Straalgewelf, neogotische polychromie (zie hoger).

Ramen

- Glasraam van Heilige Eligius van Noyon, Heilige Dimpna en Heilige Amandus met wapens van schenkers Ullens-Geelhand, van Henri Dobbelaere uit 1868, gerestaureerd door Glaswerken Mortelmans in 1992-1993;
- Glasraam Zalige Johannes Berchmans, Zalige Ludovicus Flores en Heilige Franciscus Rodius van Henri Dobbelaere uit 1868 naar ontwerp van Louis Hendrix, gerestaureerd door Glaswerken Mortelmans in 1992-1993;
- Glasraam Heilige Norbertus, Heilige Willibrordus en Heilige Walburgis van Henri Dobbelaere uit 1868, gerestaureerd door Glaswerken Mortelmans in 1992-1993.[107]

Kunstwerken en interieurelementen

- Restanten van altaartuin en kapelafsluiting met reliëfs van attributen van kuipers vervaardigd door Willem Kerricx uit 1683;
- Houten kapelafsluiting (vast erfgoedelement);
- Altaar Zalige Ludovicus Flores van J.B.De Boeck en J.B.Van Wint uit ca. 1888-1890 (zie bijlage 8.4. cultuurgoederen), reliekschrijn van De Boeck en Van Wint (vast erfgoedelement);
- Beeld op sokkel van Zalige Ludovicus Flores van J.B. De Boeck en J. B. Van Wint uit 1868;
- Epitaaf van Christoffel Plantin door Jan Frans van Geel uit 1819 met medaillon in epitaaf met portret van Christoffel Plantin door Jacob Willem en triptiek van Christoffel Plantin (vast erfgoedelement).

De kapel kent een grote neogotische ensemblewaarde dankzij de glasramen, het reliekschrijn en de beelden.

Beknopt schadebeeld

- Verkleuring en zoutuitbloeiingen te zien op de bepleisterde en gewitte muren;
- Vloer toont sporen van verkleuring en slijtage.

107 Venster op de hemel: 39-38-40; inventaris Jos Van den Nieuwenhuizen: d24-d25-d26; Corpus Vitrearum: 10Z-11Z-9Z

Afb. 71. toegang sacristie

Toegang sacristie (K6)

Vloer

Grafplaten met tegels in blauwe hardsteen

Interieurafwerking en plafond/gewelf

Kruisribgewelf, kalkwitsellaag (zie hoger). Links van de deur (die toegang geeft tot de sacristie) is een 15de eeuwse muurschildering "Sint-Gregoriusmis" aanwezig.

Ramen

Glasraam van Heilige Christianus en Heilige Ludovicus van Stalins en Janssens uit 1881, naar ontwerp van Pieter Van der Ouderaa (geïnspireerd op oud glasraam), gerestaureerd in 1986-1987.[108]

Kunstwerken en interieurelementen

- Schilderij 'Wijding van de (heilige) bisschop'. Op het schilderij is het jaartal 1571 zichtbaar. Bevat, naast het wapen van de linie Hohenzollern-Sigmaringen-Bergh, vermoedelijk het alliantiewapen van Maximiliaan van Hohenzollern-Sigmaringen en zijn echtgenote Maria Clara, dochter en erfgename van graaf Albrecht van den Bergh. In 1935 voerde Arthur van Poeck een reiniging uit. Tussen november 2008 en mei 2009 kreeg het opnieuw een conservatiebehandeling van Marie Postec;
- Beeld 'Praalgraf van Marius Ambrosius Capello', zevende bisschop van Antwerpen van Artus I Quellinus uit 1676 (vast erfgoedelement).

Beknopt schadebeeld

Lokale zoutuitbloeiingen t.h.v. plint.

108 Venster op de hemel: 45; inventaris Jos Van den Nieuwenhuizen: d38; Corpus Vitrearum: 13Z

Afb. 72. Kapel Onze-Lieve-Vrouw Van de Vrede

Kapel Onze-Lieve-Vrouw van de vrede (J6)

Vloer

Grafplaten en tegels in blauwe hardsteen. Eén trede in blauwe hardsteen, met ingelegde plankenvloer, geeft toegang tot het altaar.

Interieurafwerking en plafond/gewelf

Kruisribgewelf, neogotische polychromie (zie hoger) voorzien door Jozef Janssens.
Deur (in neogotisch houtsnijwerk) in zuidwand.

Ramen

- Glasraam van Heilige Henricus van Bamberg, Heilige Anna, Heilige Eugenius, Heilige Elisabeth van Hongarije, Heilige Ludovicus en Heilige Maria Magdalena de'Pazzi van Stalins en Janssens uit 1890, gerestaureerd door Glaswerken Mortelmans in 1992-1993.[109]

Kunstwerken en interieurelementen:

- Altaar O.-L.-Vrouw van de Vrede van Petrus De Roeck uit 1921-1924 met schilderij in altaar van Jozef Janssens uit 1921-1924. Predella met schilderijen van tijdens WO I verwoeste steden (vast erfgoedelement);
- Kapelafsluiting van Petrus De Roeck (vast erfgoedelement);
- Epitaaf van Jan Moretus- Martina Plantin door Jan Frans van Geel met portretmedaillon portret van Jan Moretus door Willem Jacob Herreyns uit 1819- Naar het portret dat in Rubens' atelier tussen 1613-1616 van hem werd geschilderd (nu in het Museum Plantin-Moretus te Antwerpen)- en triptiek van Jan Moretus en Martina Plantin door Peter Paul Rubens (vast erfgoedelement);
- Gedenkteken voor de gesneuvelden van wereldoorlog 1914-1918 van F. Albert en Petrus De Roeck (vast erfgoedelement).

De Kapel Onze-Lieve-Vrouw Vrede heeft dankzij haar muurschilderingen, glasraam en meubilair een grote ensemblewaarde.

Beknopt schadebeeld

Lokale zoutuitbloeiingen op de muren en gewelven.

109 Venster op de hemel: 51; inventaris Jos Van den Nieuwenhuizen: d46; Corpus Vitrearum: 14Z

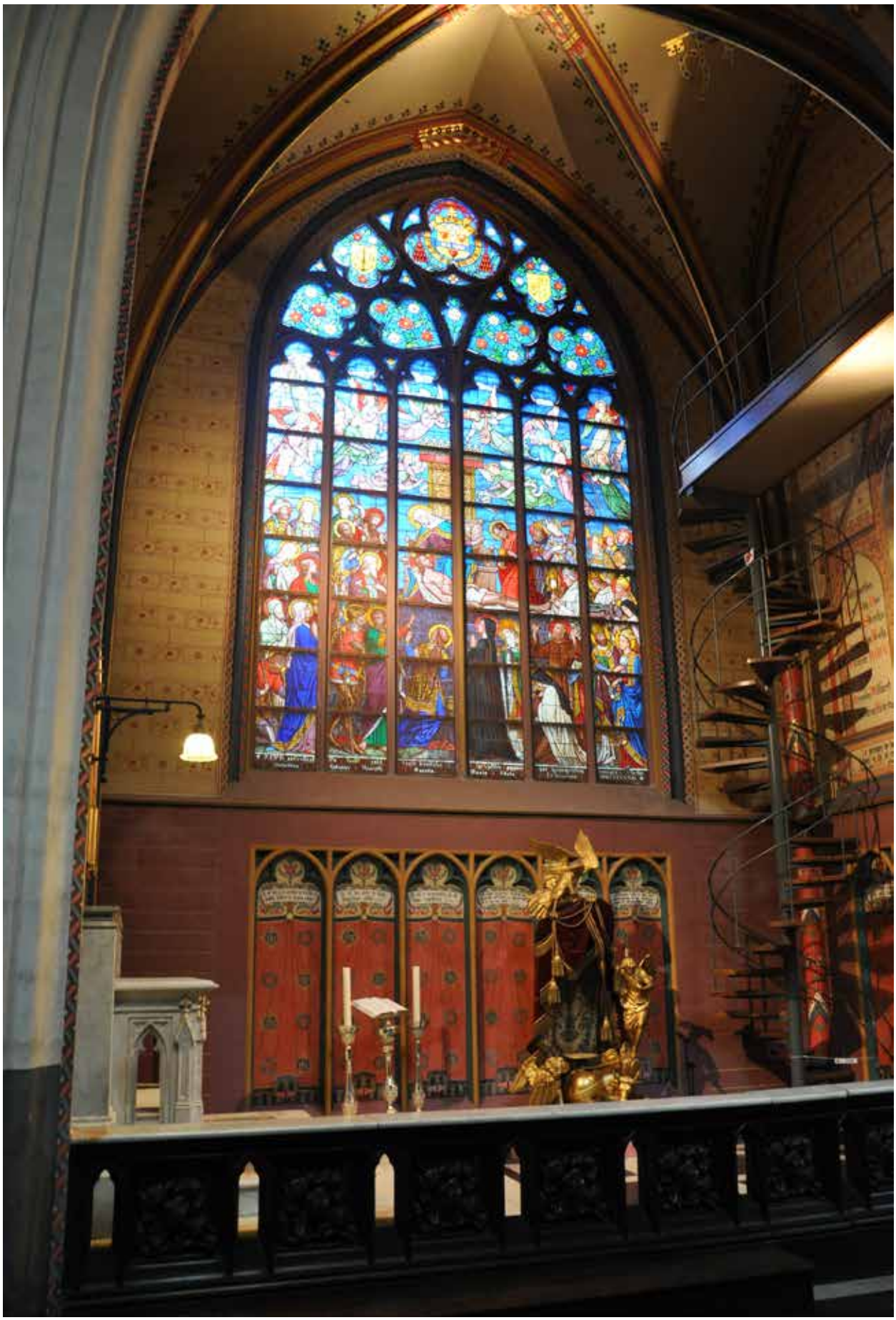

Afb. 73. Kapel Heilig Hart

Kapel Heilig Hart (I6)

Vloer

Achthoekige figuren in blauwe hardsteen, afgeboord met witte marmer. Twee treden in witte marmer, ingelegd met een houten plankenvloer, geven uit op het altaar.

Interieurafwerking en plafond/gewelf

Kruisribgewelf, neogotische polychromie (zie hoger).

Ramen

Glasraam van de cultus van het Heilig Hart die zijn oorsprong vindt in de kruisiging van Christus, te dateren na 1566, gerestaureerd in 1870 door Jean-Baptist Capronnier, in 1982 en in 1992-1993 door Glaswerken Mortelmans.[110]

Kunstwerken en interieurelementen

- Expositietroon en baldakijn (Vier Evangelisten): De Evangelistentroon bestaat uit een brede sokkel met centraal een wereldbol geflankeerd door de leeuw van St.-Marcus links en de stier van St.-Lucas rechts. De leeuw zit op zijn achterpoten en houdt onder zijn rechterklauw een open boek vast. Het assymetrische baldakijn bestaat uit rood fluweel gevoerd met wit en goud damast met bloementuilen; opmaak met goud- en zilvergalon, gouden franjes en twee grote vergulde, houten kwasten hangend aan de linkerkant. Links bovenaan zweeft de arend van St.-Jan, met de inktpot aan een koordje in zijn bek. Binnenin zijn nog twee vergulde, houten cherubijnenkopjes aangebracht. Deze troon is naar alle waarschijnlijkheid herkomstig van de Broederschap van de Gelovige Zielen, gevestigd in de St.-Antoniuskapel. In het inventaris van 1811 wordt het vermeld als de troon dienende in de St.-Antoniuskapel. In 1839 en 1869 wordt het vermeld als de 'Zielen troon', toen bewaard in een kast van de grote sacristie. In 1883 wordt deze troon geïdentificeerd als de Evangelistentroon;
- Houten kapelafsluiting (vast erfgoedelement);
- Altaar H. Hart met retabel van Franciscus Andreas Durlet uit 1844 met beeld van Christus Heilig Hart (vast erfgoedelement);
- Schilderij ‘Verschijning van Christus aan de H. Margareta Maria Alacoque’ door Corneilis Seghers uit 1840: Het schilderij fungeerde aanvankelijk als altaarstuk voor het altaar van het Heilig Hart. In 1874 werd het naar de achterwand van de kapel verplaatst en vervangen door een beeld van het Heilig Hart door Frans de Vriendt.[111]

De neogotische Heilig Hartkapel kent dankzij haar schilderingen, afsluiting en meubilair een grote ensemblewaarde en vormt een totaalconcept.

Beknopt schadebeeld

- Vloer is lokaal verkleurd;
- Lokaal lijken er op de muren zoutuitbloeiingen aanwezig te zijn.

110 Venster op de hemel: 36; inventaris Jos Van den Nieuwenhuizen: d29; Corpus Vitrearum: 15Z

111 Datering volgens KIK

Afb. 74. viering

Afb. 75. koepel met schildering boven viering

Viering (H6)

Vloer

Grafplaten, aangevuld met blauwe hardstenen tegels. Zes treden in zwarte marmer geven uit op het marmeren altaarverhoog.

Interieurafwerking en plafond/gewelf

Wit geschilderd; koepel met schildering 'Tenhemelopneming van Maria' door Cornelis I Schut uit 1647. De basis van de koepel is over drie niveaus voorzien van metalen schrijnwerk.

Kunstwerken en interieurelementen

- Koorlezenaar van Bosteels;
- Beelden op muursokkel van Maria en de Heilige Johannes die deel uitmaakten van een houten, gepolychromeerde calvariegroep, gesitueerd in de omgeving van de Nederrijnse of Rijnlandse beeldsnijkunst van het einde van de 15de eeuw. Mogelijk werden ze in de loop van de 19de eeuw aan de kerk geschonken;
- Altaarstel met 4 kandelaars 'Groot zilver': verwijst naar de kwaliteit van het zilverwerk dat gebruikt werd tijdens grote festiviteiten;
- Vier lichtkronen;
- Hoofdaltaar uit marmer;
- Triomfkruis met Christusbeeld Franciscus Andreas Durlet, uit 1851-1900.

Beknopt schadebeeld

Bovenaan (in de koepel) zijn lokale druipsporen van vroegere waterinfiltraties zichtbaar.

Afb. 76. inkomportaal transept noord

Noordelijk transept met inkomportaal (H1+H2+H3+H4+H5)

Vloer

Grafplaten aangevuld met blauwe hardstenen tegels (zie hoger).

Interieurafwerking en plafond/gewelf

Wit geschilderd (zie hoger); Complexe gewelfstructuren. Hangende, opengewerkte sluitstenen en goudgeschilderde gewelfsterren.

Ramen

Vijf ramen, gelijktijdig ontworpen, vormen een ensemble:

- Boven inkomportaal: Glasraam van Albert en Isabella uit 1616 van Cornelis Cussers, ontworpen door Jan-Baptist van der Veken en gerestaureerd in 1865-1866 en in 1992 door Herman Wauters en Patrick De Jaegher De Jager;
- Glasraam de Kruisiging geschonken door Johannes del Rio, uit 1615, vervaardigd in Antwerpen, gerestaureerd door Hogeschool Antwerpen in 1993-1995;
- Glasraam Besnijdenis van Christus uit 1615, vervaardigd in Antwerpen en gerestaureerd door Stalins en Janssens in 1871 en in 1977een tweede maal in 2012 door N.V. Renotec, na uitname in 1977;
- Glasraam Verering van Onze-Lieve-Vrouw, uit 1616, vervaardigd in Antwerpen, gerestaureerd in 1871 en in 1977een tweede maal in 2012 door N.V. Renotec, na uitname in 1977;
- Glasraam Godfried van Bouillon sticht het Kapittel uit 1615-1615, vervaardigd in Antwerpen en gerestaureerd in 2012 door N.V. Renotec na uitname in 1977.[112]

Kunstwerken en interieurelementen

- Schilderij 'De vier Latijnse Kerkvaders' van Artus Wolffort (1581-1641);
- Beelden op sokkel 'De vier evangelisten: Johannes en Mattheus' aangekocht door Karel De Smet. De beelden werden vervaardigd door Cornelis de Smet omstreeks 1780 voor de verfraaiing van de bisschoppelijke residentie in 1778-1781 aan de Schoenmarkt. In 1806 werden de beelden aangekocht door de kerkfabriek;
- Schilderij in epitaaf van Bernard Rottiers en Isabella Penninckx uit 1776-1777 'Heilige Norbertus in aanbidding voor het Heilig Sacrament' van Marten Pepijn uit 1637 (vast erfgoedelement);
- Wijwatervaten in nis van Franciscus Andreas Durlet (vast erfgoedelement);
- Triptiek in ambachtenaltaar 'Christus onder de schriftgeleerden' (Altaarstuk van de Antwerpse Schoolmeesters en Zeepzieders) van Frans I Francken uit 1587 (zie bijlage 8.4. cultuurgoederen);
- Triptiek 'De kruisoprichting' van Peter Paul Rubens uit 1610 (zie bijlage 8.4. cultuurgoederen);
- Schilderij 'Tenhemelopneming van Maria' door Cornelis I Schut in 1647;
- Neogotisch tochtportaal uit 1856 naar ontwerp van François Durlet.[113]

112 Venster op de hemel: 15-11-12-13-14; inventaris Jos Van den Nieuwenhuizen: d13-d12-d11-10-d14; Corpus Vitrearum: 7N-6N-5N-4N-3N. Restauratieverslag 2012, archief Steenmeijer Architecten BVBA

113 Aerts, W., *Neogotiek in de Antwerpse Onze-Lieve-Vrouwekerk (1830-1850)*, IN *Neogotiek in België*, Gent, 1994, blz. 84-89.

Afb. 77. Triptiek ‘De kruisoprichting’ van Peter Paul Rubens uit 1610

Afb. 78. ramen en gewelven noordelijk transept

Beknopt schadebeeld

- Vloer toont sporen van slijtage;
- Verflaag op de muren is lokaal vervuild;
- Lokale barsten in het pleisterwerk van de gewelfvlakken.

Afb. 79. inkomportaal transept zuid

Zuidelijk transept met inkomportaal (H7+H8+H9+H10+H11)

Vloer

Grafplaten aangevuld met blauwe hardstenen tegels (zie hoger).

Interieurafwerking en plafond/gewelf

Wit geschilderd (zie hoger); Complexe gewelfstructuren. Hangende, opengewerkte sluitstenen en goudgeschilderde gewelfsterren.

Ramen

Boven inkomportaal: Glasraam Verheerlijking van God door de Kunsten van Jean-Baptist Bethune in 1872, gerestaureerd door Stalins in 1918, Calders in 1940 en 1947-1948, Athena in 1984-1985 en N.V. Renotec in 2012 met toevoeging van voorzetbeglazing.[114]

Kunstwerken en interieurelementen

- Schilderij 'Opwekking van Lazarus' van Otto van Veen uit 1591-1610. Volgens Müller-Hofstede, die het werk circa 1595-1596 dateert, zou dit werk oorspronkelijk als epitaaf-schilderij gefungeerd hebben, wat niet bevestigd wordt door oudere bronnen. Enkele 18de-eeuwse beschrijvingen van de kathedraal situeren dit paneel in de kanunnikensacristie;
- Schilderij 'Opwekking van de jongeling van Naïn' van Otto van Veen uit 1604. Volgens een 18de-eeuwse beschrijving van de kathedraal werd dit samen met het bovengenoemde schilderij in de kanunnikensacristie opgesteld;
- Beelden op sokkel 'De vier evangelisten: Lucas en Marcus' aangekocht door Karel De Smet. De beelden werden vervaardigd door Cornelis de Smet omstreeks 1780 voor de verfraaiing van de bisschoppelijke residentie in 1778-1781 aan de Schoenmarkt. In 1806 werden de beelden aangekocht door de kerkfabriek;
- Schilderij, altaarstuk van de Broederschap van het Allerheiligste Sacrament, gemaakt voor de kathedraal, 'Laatste avondmaal' Otto van Veen 1601-1610 (zie bijlage 8.4. cultuurgoederen). Dit schilderij fungeerde oorspronkelijk als altaarstuk in de Venerabelkapel. Bisschop Torrentius heeft een belangrijke rol gespeeld bij het ontstaan van dit werk en had in 1592 de kapelmeesters Van Veen aanbevolen. Ook toen het originele altaar van Robrecht en Jan de Nole voor een nieuw altaar in 1750-1755 van Jan Pieter II van Baurscheit bleef het schilderij –aangepast in formaat- dienst doen als altaarstuk. in 1828 werd het werk aan de kerkfabriek verkocht, op voorwaarde dat het in de kerk zou blijven;
- Twee wijwatervaten in nis van Franciscus Andreas Durlet (vast erfgoedelementen);
- Gedenksteen voor de wijding van het Metzler-orgel;
- Metzler-orgel, geplaatst in 1993, gesponsord door Agfa-Gevaert N.V. en Bayer Antwerpen N.V. Om de band, in de huidige beleving van de liturgie, tussen altaar, koor en orgel te versterken werd er in 1993 een nieuw orgel geïnstalleerd. Met het oog op het muzikaal repertoire werd er gekozen voor een nieuw klassiek orgel dat een synthese is tussen een Frans en een Middenduits type. De firma Metzler Orgelbau uit Dietikon Zwitserland stond in voor de bouw (vast erfgoedelement). Dit orgel is, in tegenstelling tot het Schyvenorgel, niet mee beschermd. Het instrument, dat pas in 1993 werd geplaatst, was niet aanwezig in de kathedraal op het moment van de bescherming als monument.

  Het nieuwe orgel is ondergebracht in twee massief eiken kasten, met kader- en paneelwerk geconstrueerd. De windvoorziening bevindt zich in een aparte bekisting achter het orgel

114 Venster op de hemel: 30; inventaris Jos Van den Nieuwenhuizen: d28; Corpus Vitrearum: 3Z. Restauratieverslag 2012, Archief Steenmeijer Architecten BVBA.

Afb. 80. Metzler-orgel

aangebracht en bestaat uit een magazijnbalg, gevoed door een elektrische ventilator. Het orgel heeft drie manualen en een pedaal. De witte ondertoetsen zijn belegd met been en de zwarte boventoetsen zijn vervaardigd in ebbenhout, net zoals de fraai gedraaide registerknoppen.

De speeltafel is ingebouwd in de hoofdkast van het orgel. Het instrument telt 45 registers met een totaal van 3.322 pijpen. De toets- en registertractuur zijn volledig mechanisch.

De indeling van het front weerspiegelt de inwendige bouw van het instrument. De frontpijpen behoren tot de basisregisters van de erachter liggende werken en zijn omwille van het zicht uit metaal gemaakt met een hoog tingehalte. Achter de onderste rijen frontpijpen van de grote orgelkast bevinden zich de windladen en binnenpijpen van hoofdwerk en pedaal, die vanwege de beperkte plaats gedeeltelijk op gemeenschappelijke windladen doorheen zijn gebouwd en ook een aantal van hun grootste pijpen met elkaar delen. Het hoofdwerk bevat de grootste en sterkste registers van het orgel en heeft de breedste klank. Het is het minst solistisch werk en heeft dan ook als tweede functie het begeleiden van solostemmen die op een van de andere werken worden gespeeld.

Achter de bovenste rijen frontpijpen bevindt zich het bovenwerk. Het is minder fors van klank dan het hoofdwerk, maar bevat meer registers voor het maken van solistische klankkleuren. Door zijn hogere opstelling leent het zich ook goed tot echo-effecten.

In een apart kastje met een eigen front, in de balustrade achter de rug van de organist, bevindt zich het rugwerk. Het bevat vooral hogere registers en is daardoor lichter en penetranter van karakter. Door zijn gunstige opstelling, dicht bij de toehoorders, kan het tegenover het hoofdwerk uitstekend de functie vervullen van 'solist tegenover orkest'. Vele werken uit vooral de Duitste Barokliteratuur maken hiervan dankbaar gebruik.

Bij een gemengd Frans-Duits orgeltype vereisen de tongwerken speciale aandacht. De Franse zijn sterker en briljanter dan de Duitse, maar nemen naar de hoge tonen toe duidelijk af in sterkte. De Duitse zijn ronder van klank en lenen zich door hun gelijkmatige klanksterkte goed tot het spelen van polyfone muziek. Daarom is het wenselijk over beide typen te kunnen beschikken. Omdat de tongwerken van hoofd- en rugwerk een belangrijke functie vervullen bij het vormen van karakteristieke Franse registraties, zijn deze op de Franse manier geconstrueerd, eveneens als die van het pedaal. De trompet van het bovenwerk is daarentegen in Duitse bouwwijze uitgevoerd.

- Schilderij ambachtenaltaar ‘Altaarstuk van de wijntaveniers: bruiloft te Kana’ van Maarten de Vos 1597 (zie bijlage 8.4. cultuurgoederen);
- Altaarstuk van de kolveniers 'Kruisafneming' van Pieter Paul Rubens, 1612, 1614 zijpanelen (zie bijlage 8.4. cultuurgoederen);
- Schilderij ‘Heilige Nobertus’ van Abraham van Diepenbeeck (1596-1675);
  Het schilderij werd naar aanleiding van de 500ste verjaardag van het overlijden van Norbertus gerealiseerd in opdracht van Jan Chrysosthomus van der Sterre, abt van de Antwerpse Sint-Michielsabdij. Tijdens de Franse overheersing werd het ontvreemd en op 16 augustus 1819 werd het op een veiling in Antwerpen voor de kathedraal verworven;
- Neogotisch tochtportaal uit 1856 naar ontwerp van François Durlet.[115]

Over de gehele lengte van het transept ligt de meridiaan van Quetelet, een geelkoperen staaf. Tot 1892 werd in België de plaatselijke tijd toegepast, bepaald door de hoogste zonnestand van een grote stad in de buurt. Van oost naar west gaf dit in België al een tijdsverschil van ongeveer een kwartier.

115 Aerts, W., *Neogotiek in de Antwerpse Onze-Lieve-Vrouwekerk (1830-1850)*, IN *Neogotiek in België*, Gent, 1994, blz. 84-89.

Afb. 81. meridiaan van Quetelet, zuidelijk transept

Reeds in 1836 werd Lambert Alphonse Jacques Quetelet (1796-1874), oprichter en eerste directeur van de Koninklijke Sterrenwacht in Ukkel, aangesteld om in 41 steden een nauwkeuriger lokaal uur te bepalen en die aan elkaar te relateren. Quetelet stelde voor om in de belangrijkste steden grote zonnewijzers op te stellen: één as, een middaglijn, waarmee elke dag de hoogste zonnestand wordt vastgelegd. Door de intrede van de telegraaf kregen slechts tien steden een meridiaan, waarvan er nu nog zeven bewaard of gereconstrueerd zijn. De meridiaan in de kathedraal is nog origineel. In het zuidelijke glas-in-loodraam zijn tegen de linkerkant drie openingen aangebracht, waarvan het bovenste en het onderste door Quetelet werden bepaald. Het derde ronde gat kwam er in 2011, omdat een deel van de staaf wordt bedekt door het marmeren altaarpodium in de viering. Bij de hoogste zonnestand schijnt nu nog steeds een lichtvlek op de koperen staaf.[116]

Beknopt schadebeeld

- Lokale verkleuringen in de gewelfvlakken;
- Lokaal barsten in het pleisterwerk van de gewelven.

116 Steenmeijer, R., *De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal in Antwerpen, Twee eeuwen restauratie*, IN *Openbaar Kunstbezit Vlaanderen*, jrg. 53 (2015), nr. 3, blz. 18.

Afb. 82. middenbeuk

Middenbeuk (G4+F4+E4+D4+C4+B4)

Vloer

Grafplaten aangevuld met blauwe hardstenen tegels (zie hoger).

In de tweede travee (vanaf het westen) bevindt zich zowel aan de noord- als aan de zuidzijde een vloerrooster (inblaas verse lucht).

Interieurafwerking en plafond/gewelf

Gedecapeerd, met uitzondering van de gewelfvlakken. Op de gewelfvlakken zijn goudkleurige sterren aanwezig.

Ramen

- Glasraam Aanbidding der wijzen uit ca. 1537, vervaardigd in Antwerpen, gerestaureerd door Stalins en Janssens in 1877 en 1891, nadien in 1968-1969,door Athena in 1982 en door N.V. Renotec in 2012 met toevoeging van voorzetbeglazing;
- Glasraam Bekering van Paulus van Robert van Olim in 1537, gerestaureerd in 1877 door Stalins en Jansses, nadien ook in 1889, 1968-1969 en in 1982 door Athena en door N.V. Renotec in 2012 met toevoeging van voorzetbeglazing.[117]

Kunstwerken en interieurelementen

- Beelden 'Zegevierende Madonna';
- Doopvont gemaakt voor de kathedraal;
- Preekstoel van Michiel Van der Voort uit 1713, oorspronkelijk voor Sint-Bernardusabdij van Hemiksem maar in 1803 door kerkfabriek aangekocht;[118]
- Beelden op sokkel 'Heilige Petrus en Heilige Paulus' van Hans van Mildert (1588-1638).

Beknopt schadebeeld

Vloer toont sporen van slijtage.

---

117 Venster op de hemel: 5-4; inventaris Jos Van den Nieuwenhuizen: d6-d5; Corpus Vitrearum: 8N-9N. restauratieverslag 2012, Archief Steenmeijer Architecten BVBA.

118 Grieten, S., Bungeneers, J. (e.a.), *Inventaris van het kunstpatrimonium van de provincie Antwerpen. De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen (deel 3) - kunstpatrimonium van het ancien régime*, Antwerpen, 1996, blz. 33.

Afb. 83. zijbeuk noord 1

Zijbeuk noord 1 (G2+G3+F2+F3+E2+E3+D2+D3+C2+C3+-B2+B3)

Vloer

Grafplaten aangevuld met blauwe hardstenen tegels (zie hoger).

In de laatste travee (vanaf het westen) bevindt zich een vloerrooster t.h.v. G3 (inblaas verse lucht).

Interieurafwerking en plafond/gewelf

Gedecapeerd, met uitzondering van de muur- en gewelfvlakken. In de noordelijke zijbeuk zijn nog muurschilderingen aanwezig: de Lam Godsvoorstellingen, 'IHS'-opschriften en fragmenten van een tekst.

Kunstwerken en interieurelementen

- Schilderij 'Besnijdenis en passie van Christus';
- Beeld op sokkel Gideon van 'Gideon en Jozua' Hubertus Van den Eynde en Artus II Quellinus (zie bijlage 8.4. cultuurgoederen). Ze flankeerden eertijds het beeld van de aartsengel Michael bovenop het Schermersaltaar, dat Artus II Quellinus na 1650 opbouwde in samenwerking met Hubert van den Eynde. Later werden de beelden hergebruikt in een altaar. In 1803 stelde prefect d'Herbouville ze ter beschikking van de kerkfabriek;
- Altaarstuk van de 'wonderbare visvangst' (triptiek met predellae) van Hans Van Elburcht uit 1556 (zie bijlage 8.4. cultuurgoederen);
- Schilderij 'Geboorte van Christus' van Maarten De Vos uit 1577 (zie bijlage 8.4. cultuurgoederen);
- Epitaaf van de families Van Delft en Keurlinckx van Pieter I Scheemaeckers uit 1688 (vast erfgoedelement);
- Beeld op sokkel 'Maria met Kind' of 'Maaslandse Madonna' (zie bijlage 8.4. cultuurgoederen);
- Verschillende schilderijen van het KMSKA worden momenteel tentoongesteld in de kathedraal of zijn in bruikleen: 'Aanbidding van de herders' van Frans Floris, Het gevecht van de opstandige engelen van Frans Floris, 'Aanbidding van de koningen' van Artus Wolfort, 'Sint-Lucas schildert de Madonna' van Maarten De Vos, Otto van Veen en Ambrosius Francken, triptiek 'Altaarstuk van de Schrijnwerkers'.

Beknopt schadebeeld

- Vloer toont sporen van slijtage;
- De openingen in de gewelfvlakken zijn niet met sterren afgedekt.

Afb. 84. zijbeuk noord 2

Zijbeuk noord 2 met Kapel Onze-Lieve-Vrouw (G1+F1+E1+D1+C1+B1)

Vloer

In de kapel bestaat de vloer uit grote tegels in Carrara marmer vooraan, die met drie treden uitgeven op het altaar. Na de communiebank volgen tegels in Carrara marmer met blauwe hardstenen tegels. In de rest van de zijbeuk zijn grafplaten voorzien als vloer, aangevuld met blauwe hardstenen tegels.

Interieurafwerking en plafond/gewelf

Gedecapeerd, met uitzondering van de muur- en gewelfvlakken. In de Onze-Lieve-Vrouwkapel zijn er decoratieve muur-en gewelfschilderingen met wapens te zien. Verder in de zijbeuk ook een muurschildering met het wapen van de Brouwers.

Ramen

- Glasraam Koninklijk Raam met Heilige Jozef en Onze-Lieve Vrouw met kind, Patroonheiligen van België van Stalins en Janssens uit 1878, naar ontwerp van Pieter Van der Ouderaa en Pieter Genard, gerestaureerd in 1982-1983 en door N.V. Renotec in 2012 met toevoeging van voorzetbeglazing;
- Glasraam Onze-Lieve-Vrouw op ’t Stokske, met wapenschilden die verwijzen naar de gilden en ambachten van de stad, van Stalins en Janssens uit 1878, gerestaureerd in 1982-1983 en door N.V. Renotec in 2012 met toevoeging van voorzetbeglazing;
- Glasraam Instelling van het gilde van Onze-Lieve-Vrouw Lof in 1478, van Stalins en Janssens uit 1878 naar ontwerp van Pieter Van der Ouderaa, gerestaureerd in 1982-1983 en door N.V. Renotec in 2012 met toevoeging van voorzetbeglazing;
- Glasraam Alexander Farnese biedt de sleutels van de Stad Antwerpen aan O.-L.-Vrouw aan in 1585, van Stalins en Janssens uit 1884, gerestaureerd in 1982-1983 en door N.V. Renotec in 2012 met toevoeging van voorzetbeglazing;
- Glasraam De wijding van het Onze-Lieve-Vrouw van Lourdesbeeld door Monseigneur Descamps van Stalins en Janssens uit 1888, gerestaureerd in 1982-1983 en door N.V. Renotec in 2012 met toevoeging van voorzetbeglazing;
- Glasraam De afkondiging van het dogma van de Onbevlekte Ontvangenis in 1854 van Edouard Didron uit 1873, gerestaureerd in 1982-1983 en door N.V. Renotec in 2012 met toevoeging van voorzetbeglazing.[119]

Kunstwerken en interieurelementen

Onze-Lieve-Vrouwkapel:

- Tabernakel in muur (vast erfgoedelement);
- Predella met kaarsenbank (3);
- Communiebank (vast erfgoedelement);
- Devotiebeeld 'Onze-Lieve-Vrouw van Antwerpen of op-‘t-Stocksken', van voor 1560 (zie bijlage 8.4. cultuurgoederen);
- Houten afsluiting (vast erfgoedelement);

119 Venster op de hemel: 42-43-44-46-47-37; inventaris Jos Van den Nieuwenhuizen: d35-d36-d37-d39-d40-d34; Corpus Vitrearum: 22N-23N-24N-25N-26N-27N. Restauratieverslag 2012, Archief Steenmeijer Architecten BVBA.

Afb. 85. zijbeuk noord 2

- Stenen afsluiting (vast erfgoedelement);
- Schilderij Zeven smarten van Maria van Jozef Janssens uit 1910.

Zijbeuk noord 2:

- Open biechtstoelen van Willem Ignatius Kerricx (1682-1745), herkomst van de Sint-Michiels- of Sint-Bernardusabdij (vast erfgoedelement);
- Biechtstoel van Willem Ignatius (Kerricx, 1682-1745), Hendrik Frans Verbruggen (1654-1724) en Michiel van der Voort (1667-1737), herkomst van de Sint-Michiels- of Sint-Bernardusabdij (vast erfgoedelement);
- Schilderijen 'Heilige Franciscus van Assisi' en 'Hogepriester Aäron' van Marten Pepijn uit 1601-1650;
- Grafbeeld van Isabella van Bourbon, 1476, brons (zie bijlage 8.4. cultuurgoederen);
- Momenteel hangt er een schilderij in de zijbeuk dat uitgeleend wordt door het KMSKA: 'Michielsen Triptiek/Christus op het stro' van Peter Paul Rubens.

De Onze-Lieve-Vrouwkapel heeft, als gevolg van de talrijk aanwezige ramen, schilderingen en interieurelementen, een grote ensemblewaarde.

Beknopt schadebeeld

- De openingen in de gewelfvlakken zijn niet met sterren afgedekt;
- Vloer toont lokaal sporen van slijtage;
- Verkleuringen in de natuursteen van de spitsbogen, boven de glasramen.

Afb. 86. zijbeuk zuid 1

Zijbeuk zuid 1 (G5+G6+F5+F6+E5+E6+D5+D6+C5+C6+B5+B6)

Vloer

Grafplaten, aangevuld met blauwe hardstenen tegels (zie hoger).

In de laatste travee (vanaf het westen) bevindt zich een vloerrooster t.h.v. G5 (inblaas verse lucht).

Interieurafwerking en plafond/gewelf

Gedecapeerd m.u.v. de gewelfvlakken. Naast een muurschildering zijn er verschillende gewelfschilderingen aanwezig op de gewelfvlakken:

- Gewelfschildering met de emblemen van Karel V, het embleem van de Bakkers en Wapens;
- Decoratieve gewelfschilderingen van de Heilige Catharina, de Heilige Barbara en Wapens;
- Decoratieve gewelfschildering met het embleem van de Bakkers;
- Gewelfschildering met hemellichamen en opschriften;
- Gewelfschildering met het embleem en het wapen v.h. Jonge Handbooggilde;
- Decoratieve gewelfschildering met het embleem van de Meerseniers.

Kunstwerken en interieurelementen

- Schilderij 'Kruisafneming' van Adam van Noort uit 1576-1600;
- Schilderij 'Nederdaling van de Heilige Geest' van Ambrosius I Francken, 1551-1600 (zie bijlage 8.4. cultuurgoederen);
- Beeld op sokkel in bruikleen 'De man die het kruis draagt' van Jan Fabre;
- Beeld op muursokkel Jozua 'Gideon en Jozua' van Hubertus Van den Eynde, Artus II Quellinus (1625-1700);
- Epitaaf van Marius Ambrosius Capello, zevende bisschop van Antwerpen van Hendrik Frans Verbruggen (1654-1724) (vast erfgoedelement);
- Verschillende schilderijen van het KMSKA worden momenteel tentoongesteld in de kathedraal: 'De bewening' van Quinten Metsijs, 'Vermenigvuldiging van de broden' van Ambrosius Francke, 'Prediking van de heilige Eligius van Noyon' van Ambrosius Francken.

Beknopt schadebeeld

- Vloer toont sporen van slijtage;
- De openingen in de gewelfvlakken zijn niet met sterren afgedekt;
- Schade aan gewelven: nauw op te volgen naar aanleiding van de herstellingen aan het gewelf van Bakkers in 2015 waarna het gewelf werd geconsolideerd.

Afb. 87. glasraam Laatste avondmaal

Zijbeuk zuid 2 met Venerabelkapel (G7+F7+E7+D7+C7+B7)

Vloer

In de Venerabelkapel ligt er een tegelvloer met voor het altaar grote tegels in Carrara marmer, daarna een vloer met blauwe hardstenen tegels met centraal een ster en cirkel in Carrara marmer. In het overige deel van de zuidelijke zijbeuk 2 bestaat de vloer uit grafplaten, aangevuld met blauwe hardstenen tegels.

Interieurafwerking en plafond/gewelf

Gedecapeerd, met bepleisterde muur- en gewelfvlakken.

In de Venerabelkapel zijn er muurschilderingen te zien langs de glasramen, maar ook een personificatie van Charitas is te zien op de muren. Op een van de gewelven is een schildering met vier figuren onder baldakijnen, medaillons met Lam Gods-motieven en medaillons met monstransen te zien.

Achteraan in de zuidelijke zijbeuk zijn er eveneens muurschilderingen te zien van onder andere de kruisdraging en passietaferelen; alsook verschillende decoratieve gewelfschildering, soms aangevuld met wapens.

Ramen

- Glasraam Laatste avondmaal, te dateren na 1566, gerestaureerd door Jean-Baptiste Capronnier in 1870, later in 1982 en in 1992-1933 door Glaswerken Mortelmans en door N.V. Renotec in 2012 met toevoeging van voorzetbeglazing;
- Glasraam De Heilige Amandus predikt te Antwerpen van Edouard Didron uit 1872, gerestaureerd in 1982-1983 door Athena en door N.V. Renotec in 2012 met toevoeging van voorzetbeglazing;
- Glasraam De Heilige Norbertus herstelt de eredienst van het Heilig Sacrament te Antwerpen van Edouard Didron uit 1872, gerestaureerd in 1982-1983 door Athena en door N.V. Renotec in 2012 met toevoeging van voorzetbeglazing;
- Glasraam met het wapen van de families Ullens en Verbiest van Jean-Baptiste Capronnoer, gerestaureerd in 1939 en in 1982-1983 door Athena en door N.V. Renotec in 2012 met toevoeging van voorzetbeglazing;
- Glasraam Heilige Petrus en Heilige Paulus geflankeerd door de Heilige Henricus en de Heilige Elisabeth van Jean-Baptist Capronnier uit 1867, gerestaureerd door Oscar Calders in 1948 en Athena in 1982-1983 en door N.V. Renotec in 2012 met toevoeging van voorzetbeglazing;
- Glasraam van Heilige Johannes de Doper en Heilige Johannes de Evangelist, te dateren in het begin van de 16de eeuw, gerestaureerd door Jean-Baptiste Capronnier in 1862-1863 en door N.V. Renotec in 2012 met toevoeging van voorzetbeglazing.[120]

Kunstwerken en interieurelementen

Venerabelkapel:

- Tabernakel op plexi sokkel;
- Altaar Allerheiligste Sacrament met altaarschilderij (vast erfgoedelement);
- Tabernakel (vast erfgoedelement);

120 Venster op de hemel: 8-32-33-21-31-3; inventaris Jos Van den Nieuwenhuizen: d3-d31-d30-d17-d23-d4; Corpus Vitrearum: 16Z-17Z-18Z-19Z-20Z-21Z. Restauratieverslag 2012, Archief Steenmeijer Architecten BVBA.

Afb. 88. Venerabelkapel

Afb. 89. muurschilderingen achteraan zuidelijke zijbeuk

- Communiebank uit 1667 van Artus (I of II) Quellinus (vast erfgoedelement);
- Gedenkplaat (vast erfgoedelement);
- Beeld op sokkel van Heilige Nobertus;
- Beeld op sokkel 'Heilig Hart' van Jules Weyns uit 1916;
- Beeld Heilige Rochus op sokkel.

De Venerabelkapel heeft met haar talrijke glasramen en interieurelementen een grote ensemblewaarde.

Verder in zijbeuk zuid 2:

- Kruisweg van Louis Hendrix (1827-1888) en Frans Vinck (1827-1903) tegen de wand 1864-1868, verwerkt in neogotische lambrisering (vast erfgoedelement);
- Beeld op sokkel 'Verrezen Christus';
- Kruisbeeld Jacques Jean van der Neer (1760-1838) (vast erfgoedelement);
- Schilderij 'De heilige Geest, omringd door engeltjes'1641-1660: paneel boven de deur van de 'Heilige Geestkamer' (deze kamer maakt nu deel uit van de lokalen naast de Venerabelkapel);
- Verschillende schilderijen van het KMSKA worden momenteel tentoongesteld in de kathedraal: triptiek 'Laatste Oordeel met de zeven werken van barmhartigheid' van Barend van Orley.

Beknopt schadebeeld

- Op enkele plaatsen zijn de sterren niet aanwezig in de gewelfvlakken;
- Verkleuringen en barsten in het Carraramarmer in de vloer;
- Zowel het monochrome als het figuratieve schilderwerk van de lambrisering vertoont (plaatselijke) lacunes.

Afb. 90. hoofdportaal (foto: Lumecore)

Westelijke inkomzone (A2+A3+A4+A5+A6)

Vloer

Grafplaten, tegels in blauwe hardsteen en tegels in Carraramarmer.

Interieurafwerking en plafond/gewelf

Gedecapeerd, met bepleisterde muur- en gewelfvlakken. Kruisribgewelven en stergewelf met grote opening met luik boven zijportalen. Deze vomren de doorgangen naar de bovenliggende torens. T.h.v. A4 bevinden zich twee vloerroosters (afzuig van lucht).

Ramen

- Glasraam Geboorte van Christus (van Richard Berns?) uit 1923;
- Glasraam Keizerlijk raam toegeschreven aan Josse Verreghen in 1560, gerestaurerd in 1611, 1619, 1642, 1648, 1711, 1725, 1887 door Stalins en Janssens en Calders in 1945. Voorzien van voorzetbeglazing aan de binnenzijde;
- Glasraam Calvarie (van Richard Berns?) uit 1923.[121]

Kunstwerken en interieurelementen

- Beeld op sokkel 'Maria met Kind';
- Beeld op sokkel 'Heilige Anna en Maria';
- Gedenksteen voor de Britse gesneuvelden van 1914-1918, Cart de Lafontaine, van Henry Philip (vast erfgoedelement);
- Westelijk doksaal. Staalconstructie van Ir. Gustave Royers, ontwerp voor neogotische bekleding van François Baeckelmans (uitvoering door Jan Baptist Van Wint) (vast erfgoedelement);[122]
- Gedenksteen Pausbezoek (vast erfgoedelement);
- Schyven-orgel van Pierre Schyven (1827-1916) (vast erfgoedelement).

> *Dankzij een schenking van Mejuffrouw Eugenia Maria Kempeneers in 1878 kan de kerkfabriek Pierre Schyven aanstellen in 1889 voor de bouw van een orgel. In 1891 wordt het orgel in gebruik genomen. Sinds die tijd is er opmerkelijk weinig veranderd aan het Schyven-orgel. Eén register, de Quintatön 12' van het Positif, aanvankelijk gevraagd door de orgelist van toen, Joseph Callaerts, werd in 1934 vervangen door een Quintatön 16', en in 1951 door een Bourdon 16'. Het is daarmee het enige register dat niet meer origineel is. Met uitzondering van enkele kleine werken is het orgel nog grotendeels origineel. In de jaren '50-'60 werd het historisch orgel niet 'opgefrist' of onderworpen aan elektrificatie, door de degelijke constructie ervan.*
>
> *Dit wil echter niet zeggen dat er aan dit Schyven-orgel sinds 1891 nooit iets gewijzigd is. Een kort overzicht van de kleine aanpassingen:*
>
> *1901: Orgelbouwer Stevens plaatst een nieuwe tremulant op het Récit. Hierop staat te lezen "geplaatst door Albert Van Winckel van Duffel in 1902".*

121 Venster op de hemel: 23-7-55; inventaris Jos Van den Nieuwenhuizen: d19-d15-d50; Corpus Vitrearum: 28N-4-23Z

122 Van Brabant, Dr. J., *Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen. Grootste gotische kerk der Nederlanden*. Antwerpen, 1972, blz. 176. Archief Academie, fonds Baeckelmans.

Afb. 91. Schyven-orgel

1913: De oude gasmotor voor de windvoorziening wordt vervangen door een elektrische ventilator. In de onderkast staat naast de linkerdeur geschreven: "Placé le soufflet électrique en Août & Septembre 1913".

1921: Nogmaals plaatsing van een nieuwe elektromotor voor de ventilator.

1934: Orgelbouwer Stevens kuist het orgel. Tevens vervangt hij de Quintatön 12' van het Positif door een Quitatön 16'. Mogelijk zijn toen ook de mixturen zachter gemaakt.

1951: Orgelbouwer D'Hondt plaatst een nieuwe tremulant op het Positif en vervangt de Quintatön 16' door een Bourdon 16'. Het oude registeropschrift wordt echter niet gewijzigd.

1973: Het orgel wordt gedeeltelijk gedemonteerd, in verband met de restauratie van de kathedraal. (zie foto rechts). Het gehele instrument wordt ingekist. De kast wordt gerestaureerd door de aannemer van het binnenschrijnwerk.

1983: De originele balg in de toren wordt op last van de brandweer verwijderd. De kathedraal wordt heropend. De werkzaamheden aan het orgel door de firma Pels-D'Hondt nemen een aanvang.

1986: Het orgel is weer bespeelbaar gemaakt, gekuist en volledig gestemd. De kathedraalorganist Stanislas Deriemaeker speelt het instrument op 1 februari opnieuw in met, naast een eigen compositie, werken die ook op de inspeling in 1891 uitgevoerd werden.

In de meerjarige premieovereenkomst, in 2010, werd de restauratie van het Schyven-orgel voorzien. Charles Indekeu en Jan Van Aelst werden in onderaanneming aangesteld voor de studie van orgelkast en stabiliteit. In 2012 werd de opdracht gegeven aan Kerkorgelbouw Pels-D'Hondt Orgelbouw bvba. Na het overlijden van Gerard Pels werd Koos van de Linde door dit atelier aangesteld als orgeldeskundige. De werkzaamheden zullen eind 2017 gefinaliseerd worden. Nadien is het orgel onderhevig aan een onderhoudsprogramma.

- Orgelkast van Pieter I Verbruggen (1615-1686) (vast erfgoedelement);
- Portaal, geconstrueerd in 2013-2014 met herbuik van de grote neogotische deuren;
- Kruisbeeld: Christusbeeld van geelgieter Jan Cauthals naar vroeger kruisbeeld van Jan Colyns de Nole, Robrecht Colyns de Nole (ca. 1575-1636);
- Beeld op sokkel 'Maria met Kind', gemaakt voor de kathedraal. Oorspronkelijk was het beeld bedoeld voor een nis boven de ingang van de sacristie. Het beeld werd gemaakt in opdracht van de familie Geelhand in 1881;
- Epitaaf voor Arnoldus de Pret en Maria Petronilla Moretus Cuyper, vervaardigd door Jan Baptist De Cuyper in 1830;
- Gedenksteen voor de Boerenkrijg van Jan Baptist Van Wint (1836-1906) (vast erfgoedelement).

Beknopt schadebeeld

Vloer toont sporen van slijtage. De muren in de zone achter het orgel verkeren in slechte staat, net zoals het triforium.

Afb. 92. bookshop, gezien vanaf zijbeuk zuid

Bergruimte/magazijn (vroegere bidkapel) (A1)

Vloer

Blauwe hardstenen platen en tegels.

Interieurafwerking en plafond/gewelf

Gedecapeerd (zie boven). Straalgewelf. Een nieuwe lage wand scheidt de ruimte af van zijbeuk noord 2 .

Beknopt schadebeeld

Barst in gewelfvlak.

Bookshop (A7)

Vloer

Blauwe hardstenen grafplaten en tegels.

Plafond/gewelf

Gedecapeerd (zie boven); gewelfvlakken bepleisterd. Straalgewelf. Een nieuwe glazen wand, over de volledige hoogte, scheidt de ruimte af van zijbeuk zuid 2.

Ramen

Glasraam: 'Aalmoezeniers Peter de Haze, Willem Batkin, Filips Le Roy en Peter Janssens de Bisthoven' van Stalins en Janssens uit 1895 kopie van fragment van raam van Abraham van Diepenbeeck uit 1635. (In 1773 werd het vervallen glasraam, op het onderste register na, verwijderd. Het overblijvende gedeelte onderging sindsdien enkele restauraties.) Gerestaureerd door Athena in 1982-1983 en door N.V. Renotec in 2012 met toevoeging van voorzetbeglazing.[123]

Beknopt schadebeeld

Barsten in en lokale vervuiling van gewelfvlakken.

123 Venster op de hemel: 19; inventaris Jos Van den Nieuwenhuizen: d16; Corpus Vitrearum: 22Z. restauratieverslag 2012, Archief Steenmeijer Architecten BVBA.

Afb. 93. houten tredrad zuidertoren verdieping 1

Zuidertoren (A7)

In 1430 begon men aan de fundering van de zuidertoren en van het schip, dat vijf beuken telde. In 1475 besloot men wellicht wegens geldgebrek de zuidertoren niet verder op te trekken. Herman de Waghemakere liet de zuidertoren afdekken in dat jaar met een houten schaliekap. In 1501 werd de bouw van de noordertoren wel verder gezet, die van de zuidertoren zou nooit volgen. Vandaag zijn de bouwsporen en de abrupte stopzetting van de bouwcampagne wel nog duidelijk zichtbaar in het interieur van de zuidertoren.

EERSTE VERDIEPING

Vloer

Bakstenen vloer met galmgat.

Plafond/gewelf

Houten plafond: moerbalken, kinderbalken en bovenop beplanking. In het plafond zit een opening voor het materiaal te hijsen.

Interieurafwerking

Baksteenmetselwerk afgewisseld met speklagen in natuursteen

Interieurelementen

- afgietsels van medaillons;
- oud houten tredrad.

TWEEDE VERDIEPING

Vloer

Houten plankenvloer, in de vloer zit een opening.

Plafond/gewelf

Houten plafond: moerbalken, kinderbalken en bovenop beplanking. In het plafond zit een opening om het materiaal te hijsen.

Interieurafwerking

Baksteenmetselwerk afgewisseld met speklagen in natuursteen.

Interieurelementen

Momenteel worden er sokkels, processievaandels, godslampen... opgeslagen in deze ruimte.

DERDE VERDIEPING

Vloer

Houten plankenvloer, in de vloer zit een opening

Afb. 94. zuidertoren verdieping 2

Afb. 95. zuidertoren verdieping 5

Plafond/gewelf

Houten plafond: moerbalken, kinderbalken en bovenop beplanking. In het plafond zit een opening voor het materiaal te hijsen.

Interieurafwerking

Baksteenmetselwerk afgewisseld met speklagen in natuursteen. Er zijn sporen van herstelde barsten zichtbaar.

VIERDE VERDIEPING

Vloer

Houten plankenvloer, in de vloer zit een opening.

Plafond/gewelf

Houten plafond: moerbalken, kinderbalken en bovenop beplanking. In het plafond zit een opening om het materiaal te hijsen.

Interieurafwerking

Baksteenmetselwerk afgewisseld met speklagen in natuursteen. Er zijn sporen van herstelde barsten zichtbaar.

Interieurelementen

Momenteel wordt deze ruimte gebruikt als opslagplaats voor sokkels, kerkstoelen, bidstoelen, afgebroken ornamenten in natuursteen, verlichtingsarmaturen...

VIJFDE VERDIEPING

Vloer

Houten plankenvloer; in de vloer zit een opening.

Plafond/gewelf

Houten spant.

Interieurafwerking

Baksteenmetselwerk met speklagen in natuursteen; afgewisseld met natuurstenen parament.

Beknopt schadebeeld

De muren en vloeren zijn op vele plaatsen vervuild.

Afb. 96. nummering bijgebouwen

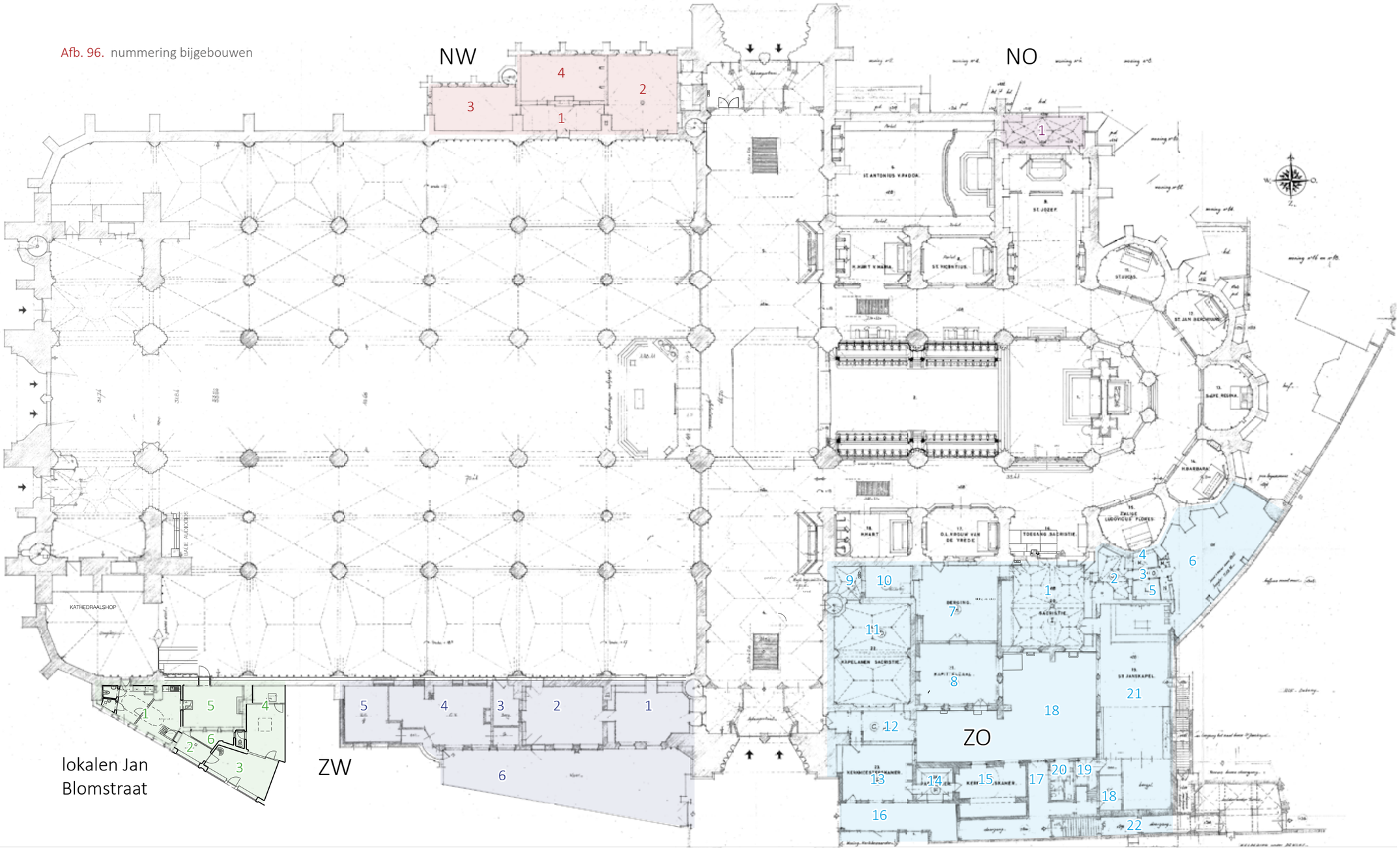

bijgebouwen NW

1. gang
2. sacristie Onze-Lieve-Vrouwkapel
3. kerkmeesterskamer (kunstkamer)
4. kerkmeesterskamer (kunstkamer)

bijgebouwen NO

1. sacristie Sint-Jozefkapel

bijgebouwen ZO

1. sacristie
2. tussenruimte koster
3. gang
4. sanitair
5. bureau koster
6. koer
7. berging
8. kapittelzaal
9. sas
10. opwarmkeuken
11. kapelanensacristie
12. doorgang
13. kerkmeesterskamer
14. Paeykamer
15. kerkeraadskamer
16. toegang Groenplaats
17. gang Sint-Janskapel
18. binnenkoer
19. berging Sint-Janskapel
20. sanitair
21. Sint-Janskapel
22. toegang patorie

bijgebouwen ZW

1. sacristie
2. kerkmeesterskamer
3. elektrische borden
4. stooklokaal
5. laagspanningslokaal + atelier technische dienst
6. koer (garage)

Lokalen Jan Blomstraat

1. sanitair
2. doorgang
3. kantoor
4. personeelslokaal (refter + kleedruimtes)
5. EHBO-lokaal
6. koer

A.2.2. Bijgebouwen

Noordwestelijke bijgebouwen

1. Gang

Vloer

Tegelvloer in blauwe hardsteen.

Interieurafwerking en plafond/gewelf

Kruisribgewelven met bakstenen in gewelfvlakken; bepleisterde en gewitte muren.

Beknopt schadebeeld

Geen schade te melden

2. Sacristie Onze-Lieve-Vrouwkapel

Vloer

Tegelvloer in geometrisch motief.

Interieurafwerking en plafond/gewelf

Kruisribgewelven met bakstenen in gewelfvlakken en hangende sluitsteen; smalle vrijstaande kolommen; gewitte muren.

Ramen

Witte glas-in-loodramen in geometrische motieven, in maaswerk; dievenijzers voor de ramen.

Beknopt schadebeeld

Probleem met klimaat; lokale vochtfronten aanwezig op muren en gewelven; verzakking vloer en waterinfiltratie ter hoogte van afvoerbuis.

3. Kerkmeesterskamer

Vloer

Tegelvloer in blauwe hardsteen.

Interieurafwerking en plafond/gewelf

Kruisribgewelven met bakstenen in gewelfvlakken; natuurstenen muur deels zichtbaar, naast gewitte muren.

Ramen

Witte glas-in-loodramen in geometrische motieven.

Afb. 97. gang

Afb. 98. Kerkmeesterskamer (3)

Afb. 99. Kerkmeesterskamer (4)

Kunstwerken en interieurelementen

Eikenhouten wandkasten om textiel in op te bergen (vast erfgoedelement).

Beknopt schadebeeld

Geen schade, anders dan in lokaal 2, te melden.

4. Kerkmeesterskamer

Vloer

Plankenvloer.

Interieurafwerking en plafond/gewelf

Kruisribgewelven met bakstenen in gewelfvlakken; gewitte muren.

Ramen

Witte glas-in-loodramen in geometrische motieven.

Kunstwerken en interieurelementen

- Eikenhouten kast met briefpaneelmotief;
- Schilderij 'Heilige Familie met kleine Johannes' uit 1573-1574, van Gilde Onze-Lieve-Vrouw Lof;
- Schilderij 'Onze-Lieve-Vrouw met kind' van Jan Metsijs uit 1551-1575, van Gilde Onze-Lieve-Vrouw Lof;
- Schilderij 'Inhuldiging van het kruisbeeld op de Meirbrug' van Pieter Ykens uit 1685, van Gilde Onze-Lieve-Vrouw Lof;
- Schilderij met portret van onbekende uit 1751-1800;
- Beeld op sokkel Onze-Lieve-Vrouw met kind uit 1551-1600, van Gilde Onze-Lieve-Vrouw Lof;[124]
- Schilderij kerkinterieur.

(Kamer wordt gebruikt als opslagruimte voor allerlei materiaal: ceremoniestaf suisse, zilverwerk, textiel voor processiebeelden, kandelaars, lezenaars, lijsten met kapelmeesters, spaarkas, offerblok, offerschalen…)

Beknopt schadebeeld

- Lokaal verkleuring zichtbaar van natuurstenen ribben van gewelven;
- Lokaal verkleuring in bakstenen gewelfvlakken;
- Cfr. lokaal 2 en 3: probleem met klimaat.

124 KIK

Afb. 100. kelderplan bijgebouwen

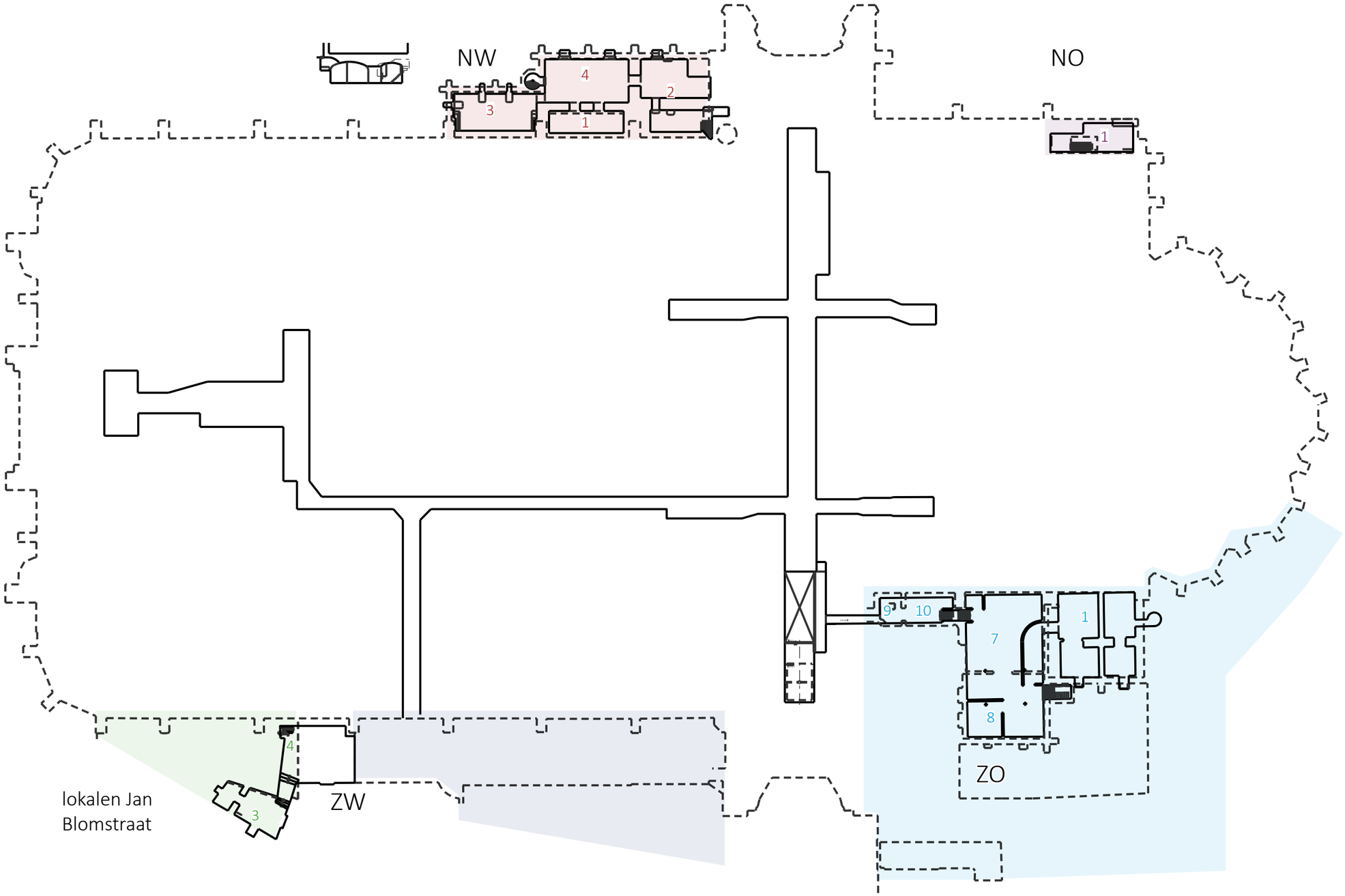

5. Kelders (1, 2, 3 en 4 op kelderplan)

Algemeen

Onder de noordwestelijke bijgebouwen lopen verschillende kelders in elkaar over. Via een spiltrap komt men terecht in de kelders die zich laten kenmerken door tongewelven uit baksteen (soms nog voorzien van resten van kaleilaag), baksteenmetselwerk en bakstenen of gecementeerde vloeren.

Beknopt schadebeeld

De muren zijn vervuild en lokaal zijn er verkleuringen te zien op de vloeren.

Afb. 101. sacristie Sint-Jozefkapel

Noordoostelijke bijgebouwen

1. Sacristie Sint-Jozefkapel

Vloer

Donkere tegels van Booms formaat; houten planken met roosters geven toegang tot de kelder.

Interieurafwerking en plafond/gewelf

Natuurstenen en bakstenen muren (op sommige plaatsen nog met kalklagen), stergewelf (wordt gestut).

Ramen

Klein raam met roedenverdeling, aan buitenzijde dicht gezet.

Kunstwerken en interieurelementen

Eiken sacristiekast uit circa 1740.[125] De werkzaamheden aan de sacristie zijn momenteel in aanbesteding.

Beknopt schadebeeld

- Gewelven worden gestut (herstel voorzien in 2018);
- Afwerkingslagen van muren komen los.

2. Kelder (zie Afb. 100. kelderplan bijgebouwen op pagina 164)

Vloer

Bakstenen vloer.

Interieurafwerking en plafond/gewelf

Tongewelf, muren en wijnrekken in baksteen metselwerk. Op muren en in wijnrek nog kaleilagen zichtbaar.

Beknopt schadebeeld

- De kelder is vervuild;
- De kaleilagen komen los.

125 Grieten, S., Bungeneers, J. (e.a.), *Inventaris van het kunstpatrimonium van de provincie Antwerpen. De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen (deel 3) - kunstpatrimonium van het ancien régime*, Antwerpen, 1996, blz. 330.

Afb. 102. sacristie

Zuidoostelijke bijgebouwen

1. Sacristie

Vloer

Tegelvloer uit blauwe hardsteen en witte marmer; voor de liggende textielkast is er onderparket ingewerkt in de vloer.

Interieurafwerking en plafond/gewelf

Stergewelven, wit geschilderd.

Ramen

Twee spitsboogvormige ramen met twee geleden, ingevuld met eenvoudig ruitvormig glas-in-lood.

Kunstwerken en interieurelementen

- Hoge wandkasten met nis voor sacristiefontein (vast erfgoedelement);
- Portret van Bisschop Jules-Victor Daem door Walter Sijs, 1992;
- Portret van Bisschop Godfried Danneels door Walter Sijs, 1992;
- Portret van Bisschop Paul Van den Berghe door Walter Sijs, 1992;
- Portret van Bisschop Franciscus Van de Velde (1601-1700?);
- Portret van Bisschop Livinus Van der Beke (1601-1700?);
- Portret van Bisschop Joannes van Malderen, kopie naar Antoon Van Dyck (1601-1700?);
- Portret van Bisschop Joannes Le Mire, kopie naar Otto Van Veen (1600-1700?);
- Portret van Bisschop Gulielmus Van Bergen (1601-1700?);
- Portret van Bisschop Gasparrus van den Bosch (1601-1700?);
- Portret van Bisschop Aubertus van den Eede, 1676-1700;
- Portret van Bisschop Marius Ambrosius Capello, 1651-1700;
- Portret van Bisschop Joannes Ferdinandus van Beughem, 1700;
- Portret van Bisschop Daniel Reginaldus Cools, van Antwerpen, 1710;
- Portret van bisschop Petrus Josephus de Francken-Sierstorpff, 1701-1800;
- Portret van bisschop Antonius Carolus d'Espinosa, van Antwerpen, 1701-1800;
- Portret van bisschop Gulielmus Philippus de Herzelles, 1743?;
- Portret van bisschop Gulielmus Dominicus de Gentis, van Antwerpen, 1752;
- Portret van bisschop Henricus Gabriel van Gameren, van Antwerpen, 1758-1775;
- Portret van bisschop Jacobus Thomas Wellens, van Antwerpen, 1776-1800;
- Portret van bisschop Cornelius Franciscus de Nelis, van Antwerpen, 1785-1798;
- Portret van bisschop Josephus Anselmus Werbrouck, van Antwerpen, 1701-1800[126] (zie bijlage 8.4. cultuurgoederen).

Beknopt schadebeeld

Verflaag op muren is vervuild.

126 KIK

Afb. 103. tussenruimte

2. Tussenruimte

Vloer

Tegels in natuursteen en blauwe hardsteen.

Interieurafwerking en plafond/gewelf

Gewelf met hangende sluitsteen, ribben en gewelfvlakken zijn voorzien van kaleilaag, muren zijn gekaleid of gewit.

Ramen

- Raamopening onder gewelf met dievenijzers aan binnenzijde en mat glas aan buitenzijde;
- Raamopening onder gewelf met glas in dievenijzers gezet.

Beknopt schadebeeld

- Er ontbreekt een glaasje in een van de ramen;
- Vloer is sterk vervuild;
- Kaleilaag is vervuild;
- Verflaag bladdert af.

3. Gang

Vloer

Tegels in blauwe hardsteen.

Interieurafwerking en plafond/gewelf

Recent laag plafond van verflaag voorzien; muren zijn bepeisterd en geverfd.

Ramen/deuren

Houten buitendeur met glas, met ijzers, geeft uit op koer. Voor de deur zit een hek.

Beknopt schadebeeld

- Vloer toont sporen van slijtage en sterke verkleuringen;
- Verf komt los van de muur, barsten in muur boven deur naar koer;
- Lacunes in verflaag van de deuren die naar berging, sanitair of bureau leiden;
- Muren zijn vervuild.

4. Sanitair

Vloer

Recente tegelvloer.

Afb. 104. gewelf tussenruimte

Afb. 105. koer

Interieurafwerking en plafond/gewelf

Recent laag plafond van verflaag voorzien; muren zijn betegeld.

Beknopt schadebeeld

Geen schade te melden.

5. Bureau

Vloer

Recente laminaatvloer.

Interieurafwerking en plafond/gewelf

Recent bepleisterd plafond en muren, van verflaag voorzien.

Ramen

Modern langwerpig raam geeft uit op koer en heeft voorzetramen aan de buitenzijde; recente koepel van rooster voorzien aan de binnenzijde.

Beknopt schadebeeld

Geen schade te melden.

6. Koer

Algemeen

Klinkervloer; bakstenen kerkmuur dateert uit 1861 en is van ladder voorzien; scheidingsmuur met tuin toont bouwnaden en wordt bovenaan bedekt met dakpannen; exterieur van de andere bijgebouwen (gang+sanitair+koer+Sint-Janskapel) bestaat uit bakstenen muren.

Beknopt schadebeeld

- Sterke mosgroei op klinkers;
- Scheidingsmuur met de tuin in slechte staat door vocht, vorstschade,…;
- Vervuiling van kerkmuur uit 1861, onderaan ook mosgroei, bovenaan plantengroei, afdekstenen bovenaan reeds gestut;
- Bakstenen muren van bijgebouwen eveneens vervuild maar in minder slechte staat;
- Spitboograam in Sint-Janskapel is tijdelijk dichtgezet met houten platen in functie van de werkzaamheden in de kapel.

Afb. 106. berging

Afb. 107. boven berging

7. Berging

Vloer

Recente tegelvloer.

Interieurafwerking en plafond/gewelf

Gedeeltelijk verlaagd plafond van verflaag voorzien; gedeeltelijk plafond dat bijna tot in de nok van het dak, waarbij de gedecapeerde moerbalken zichtbaar zijn maar het plafond en de schuine wand bepleisterd en geverfd is.

Ramen

Dakraam.

Kunstwerken en interieurelementen

Ingewerkte houten textielkasten. (Doordat de ruimte gebruikt wordt als berging en kantoorruimte zijn er veel kasten en andere gebruiksgoederen voorzien. Er is ook een recente trap aanwezig.)

Beknopt schadebeeld

- Verflaag is vervuild;
- Bepleistering is lokaal gebarsten;
- Vloer toont sporen van slijtage.

8. Kapittelzaal

Vloer

Recente tegelvloer.

Interieurafwerking en plafond/gewelf

Verlaagd plafond is voorzien van pleisterlaag en gewit; met uitzondering van de zuidelijke muur zijn alle muren bepleisterd en gewit, bij de zuidelijke muur is de natuur gedeeltelijke zichtbaar.

Ramen

Twee ramen ruitvormig glas-in-lood.

Kunstwerken en interieurelementen

- Twee ingewerkte kasten met houten deuren (vast erfgoedelement);
- Schilderij Onze-Lieve-Vrouw met kind uit 1601-1700;
- Portret van Henricus Walvarens uit 1626-1650;
- Portret van Joannes van Capua uit 1651-1675.[127]

127 KIK

Afb. 108. kapittelzaal

Afb. 109. kapelanensacristie

Beknopt schadebeeld

Geen schade te melden.

9. Sas

Vloer

Blauwe hardsteen.

Interieurafwerking en plafond/gewelf

Bepleisterd en gewit kruisribgewelf.

Beknopt schadebeeld

Geen schade te melden.

10. Keuken

Algemeen

Vernieuwde keukeninstallatie, gemoderniseerde ruimte met verlaagd plafond, twee ramen, vloer in blauwe hardsteen.

Beknopt schadebeeld

Geen schade te melden.

11. Kapelanensacristie

Vloer

Donkere en oranje tegeltjes van Booms formaat.

Interieurafwerking en plafond/gewelf

Gewelfvlakken en muren zijn van kalklaag voorzien (Muren zijn van witte (projectie)schermen voorzien).

Ramen

Korfboogvormig raam met sierlijke visblaasmotieven, ingevuld met wit ruitvorming glas-in-lood, onderaan blind gemaakt, gedeeltelijk van dievenijzers voorzien die onderaan binnenin doorlopen.

Beknopt schadebeeld

Geen schade te melden.

Afb. 110. kerkmeesterskamer

Afb. 111. kerkmeesterskamer

12. Gang

Vloer

Gedeeltelijk tegelvloer uit blauwe hardsteen en witte marmer en recente linoleum vloer.

Interieurafwerking en plafond/gewelf

Verlaagde plafond met koepel, plafond en muren zijn wit geverfd.

Beknopt schadebeeld

Schilderwerk op muren is vervuild en verkleurd.

13. Kerkmeesterskamer

Vloer

Kleine geglazuurde tegels, door groot tapijt bedekt.

Interieurafwerking en plafond/gewelf

Houten plafond waarbij moer- en kinderbalken zichtbaar zijn; gewitte muren

Ramen

Een lang raam (dat uitgeeft op koer (21)) en drie kleinere ramen (die uitgeven op toegang via Groenplaats (22)), telkens voorzien van dievenijzers aan de buitenzijde. In drie van deze vier ramen werden gebrandschilderde fragmenten van oudere glasramen verwerkt.

Kunstwerken en interieurelementen

- Houten wandkasten met snijwerk in geometrische motieven, die ook de lambrisering vorm geven. Op de twee middelste compartimenten is in reliëf een cartouche aangebracht, omgeven door rankwerk. Op de cartouches staan de opschriften 'ANNO' en '1667'[128] (vast erfgoedelement);
- Schilderij 'Berglandschap met Rust op de Vlucht naar Egypte' van Joost II De Momper 1591-1610;
- Beeld op sokkel Onze-Lieve-Vrouw met kind uit 1541-1560;
- Reliëf 'Geboorte van Maria' van Artus II Quellinus uit 1651-1700;
- Eikenhouten reliëfs 'Ecce Homo' uit 1601-1650 en 'Simon van Cyrene helpt Jezus' kruis dragen' uit 1701-1750;
- Open haard, vermoedelijk uit 1639-1640: schouwbalk en marmeren kolommen met Ionische kapitelen zijn origineel, boezem en marmeren pilasters zijn jonger[129] (vast erfgoedelement).

128 Grieten, S., Bungeneers, J. (e.a.), *Inventaris van het kunstpatrimonium van de provincie Antwerpen. De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen (deel 3) - kunstpatrimonium van het ancien régime*, Antwerpen, 1996, blz. 228.

129 Grieten, S., Bungeneers, J. (e.a.), *Inventaris van het kunstpatrimonium van de provincie Antwerpen. De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen (deel 3) - kunstpatrimonium van het ancien régime*, Antwerpen, 1996, blz. 240.

Afb. 112. Paeykamer

Beknopt schadebeeld

Lokale verzakking in vloer t.h.v. doorgang naar Paeykamer.

14. Paeykamer

Vloer

Houten plankenvloer.

Interieurafwerking en plafond/gewelf

Kruisribgewelf, wandkasten tegen alle muren, tot boven in het gewelf.

Ramen

Raam voorzien van dievenijzers aan de buitenzijde.

Beknopt schadebeeld

Geen schade te melden.

15. Kerkeraadskamer/bureau

Vloer

Houten plankenvloer.

Interieurafwerking en plafond/gewelf

Deels tongewelf, deels hoger gelegen vlak plafond. Het volledige plafond is net zoals de muren bepleisterd en gewit.

Ramen

Twee recente korfboogvormige ramen.

Beknopt schadebeeld

Geen schade te melden.

16. Toegang via Groenplaats

Algemeen

Koer met klinkervloer; natuurstenen parament van Paeykamer en kerkmeesterskamer is bijna volledig bedekt door plantengroei (klimop).

Afb. 113. toegang Groenplaats

Afb. 114. binnenkoer, zicht op Sint-Janskapel

Beknopt schadebeeld

- Klinkervloer ligt oneffen;
- Klimopplant kan sporen nalaten op het natuurstenen parament;
- Natuurstenen zijn vervuild en verweerd;
- Muur van doorgang en kerkmeesterskamer: baksteen sterk vervuild boven het raam, natuursteen onderaan eveneens.

17. Gang naar Sint-Janskapel

Vloer

Baksteen met centraal een band in blauwe hardstenen en natuurstenen tegels.

Interieurafwerking en plafond/gewelf

Gepleisterde en wit geverfde muren, verlaagd recente plafond, dubbele hoge deur met glas (roeden).

Beknopt schadebeeld

- Vloer toont sporen van verkleuring en is lokaal verweerd;
- Plafond en muren zijn vervuild.

18. Binnenkoer

Algemeen

Lapidarium met vloer bestaande uit klinkers, zicht op het natuurstenen parament van de Sint-Janskapel en de sacristie en het baksteenmetselwerk van de kerkeraadskamer, Paeykamer, doorgang, kapittelzaal, sanitair en berging en gang van de Sint-Janskapel.

Het merendeel van de beelden van het lapidarium zijn voormalige bouwonderdelen, zoals consoles, een fragment van een balustrade,… Van slechts enkele beelden is de herkomst te traceren:

- Maria met Kind uit marmer, 18de eeuw;
- Twee marmeren engelen uit de 17de eeuw;
- Twee marmeren engelen van Artus I Quellinus uit 1667, oorspronkelijk bedoeld voor Venerabelkapel in Antwerpese Sint-Michielsabdij, later voor de Sint-Antoniuskapel in de kathedraal waar de beelden na restauratie zullen teruggeplaatst worden;
- Epitaaf van Jacobus De Witte en Maria Nutius uit 1697 en beeld van de Dood dat deel uitmaakte van deze epitaaf;
- 17de-eeuwse sokkel geschraagd door twee cherubijnenhoofdjes.

Beknopt schadebeeld

Baksteen metselwerk is lokaal vervuild, Sint-Janskapel is momenteel in restauratie, mosgroei tussen de klinkerstenen, beelden van lapidarium zijn plaatselijk vervuild.

Afb. 115. Sint-Janskapel

Afb. 116. Sint-Janskapel voor ontmantelingswerken

19. Traphal

Vloer

Blauwe hardstenen tegels.

Interieurafwerking en plafond/gewelf

Wit geverfd muren en plafond.

Kunstwerken en interieurelementen

- Eikenhouten trap met gepolychromeerde verjongende spijlen; handgreep met 'knoppen' aan de bovenzijde;
- Halfrond bovenlicht.

Beknopt schadebeeld

- Vloer is verweerd;
- Golfplaat die als lichtkoepel fungeert is vervuild.

20. Sanitair

Momenteel in afbraak in functie van restauratie Sint-Janskapel. Nieuw sanitair wordt voorzien.

21. Sint-Janskapel

Momenteel in restauratie. De belangrijkste erfgoedelementen in deze kapel zijn:

- een aftekening van het vroegere altaar tegen de noordoostelijke muur;
- muurschilderingen op de oostelijke muur bestaande uit een voegenschildering en geschilderde lambrisering;
- in de zuidelijke muur een gedenksteen voor de vroegere Zondagsschool met ingemetste offerblok eronder;
- oregon plankenvloer met patroon dat wijst op vroegere aanwezige kolommen;
- op de verdieping: de vroegere doksaalopening met vouwluikjes afgesloten;
- balustrade met balusters op doksaal, vroeger ondersteund door kolommen.

22. Gang naar pastorie

Vloer

Trap in blauwe hardsteen, eerste deel gang in tegels blauwe hardsteen, twee deel recentere vloer en hogere bakstenen vloer.

Afb. 117. kelders

Interieurafwerking en plafond/gewelf

In eerste deel gang: muren en plafond bepleisterd en geschilderd, gedeeltelijk verlaagd plafond; tweede deel gang: bakstenen tongewelven (natuursteen in kolommen).

Beknopt schadebeeld

- Vloer vervuild en lokaal sporen van vocht;
- Verflaag komt lokaal los.

23. Kelders *(zie Afb. 100. kelderplan bijgebouwen op pagina 164)*

Een traptoren ten noorden van de Sint-Janskapel geeft toegang tot een kelder die doorloopt onder de kapel, de koer en het bureau. De kelders kennen een tongewelf, opgetrokken uit baksteenmetselwerk of natuursteen en werden voorzien van een kaleilaag. De vloer bestaat uit baksteen.

Onder de berging, de sacristie, de kapittelzaal, het sas en de keuken lopen verschillende kelders in elkaar door. Deze kelder geeft uit via een luik op de koer. Vanuit de kelder onder de keuken en het sas loopt een verluchtingsschacht die in verbinding staat met de klimaatbeheersingsinstallatie. Veelal kennen de kelders tongewelven, nog van kaleilaag voorzien en met een bakstenen vloer. De kelders worden gebruikt als opbergplaats en ateliers; technische leidingen lopen erdoor; in sommige kelders is er met een bakstenen muur een opdeling gemaakt in de ruimte.

Beknopt schadebeeld

De kelders zijn vervuild en er is sprake van vocht. De muren zijn vervuild.

Afb. 118. sacristie Venerabelkapel

Zuidwestelijke bijgebouwen

1. Sacristie Venerabelkapel

Vloer

Tegels in blauwe hardsteen.

Interieurafwerking en plafond/gewelf

Gestuct plafond, houten lambrisering met bijhorende kasten (vast erfgoedelement).

Ramen

Twee grote ramen met 15 vakken, voorzien van enkel glas en aan de buitenzijde dievenijzers.

Beknopt schadebeeld

Geen schade te melden.

2. Kerkmeesterskamer

Vloer

Houten plankenvloer.

Interieurafwerking en plafond/gewelf

Hoge lambrisering met snijwerk en lijstwerk.

Ramen

Twee grote ramen met 15 vakken, voorzien van enkel glas en aan de buitenzijde dievenijzers.

Kunstwerken en interieurelementen

- Houten beeld van Heilige Norbertus van Prémontré uit 1701-1750;
- Schilderij kopie van ‘Onze-Lieve-Vrouw met Kind‘ van Antoon Van Dijck;
- Wandkast en lambrisering van J. Bilmeyer en Juploye;
- Medaillons op deuren van ingemaakte kast;
- Basreliëf boven deur;
- Madonnabeeld boven ingang Paeykamer;
- Schilderij ‘De Verloren Zoon verlaat het vaderlijk huis’ uit 1701-1800.

Beknopt schadebeeld

- Sporen van slijtage op plankenvloer;
- Verflaag op tongewelf komt los.

Afb. 119. kerkmeesterskamer

Afb. 120. stookplaats

3. Technische ruimte

Vloer

Recente tegelvloer.

Interieurafwerking en plafond/gewelf

Recent plafond, voorzetwanden of bakstenen muren, geschilderd.

Beknopt schadebeeld

Geen schade te melden.

4. Stookplaats met gasmeterlokaal

Algemeen

Recent vernieuwde stookplaats met bakstenen muren en betonnen gewelf, dat verder loopt in een kleiner gasmeterlokaal dat grenst aan de achterzijde van de technische ruimte (1). Er zijn twee grote ramen met draadglas, aan de buitenzijde voorzien van dievenijzers. Het gasmeterlokaal is van de technische ruimte afgescheiden met een bakstenen muur en bovenaan dichtgemaakt met een verlaagde betonnen plaat.

Beknopt schadebeeld

Geen schade te melden.

5. Berging

Algemeen

Recent vernieuwde bergplaats met betonnen platen en bakstenen muren. Vanuit de bergplaats leidt een kleine half ronde gang, met een gekaleide muren, naar de koer (6).

Beknopt schadebeeld

De muren van de half ronde gang tonen sporen van schimmel en vocht.

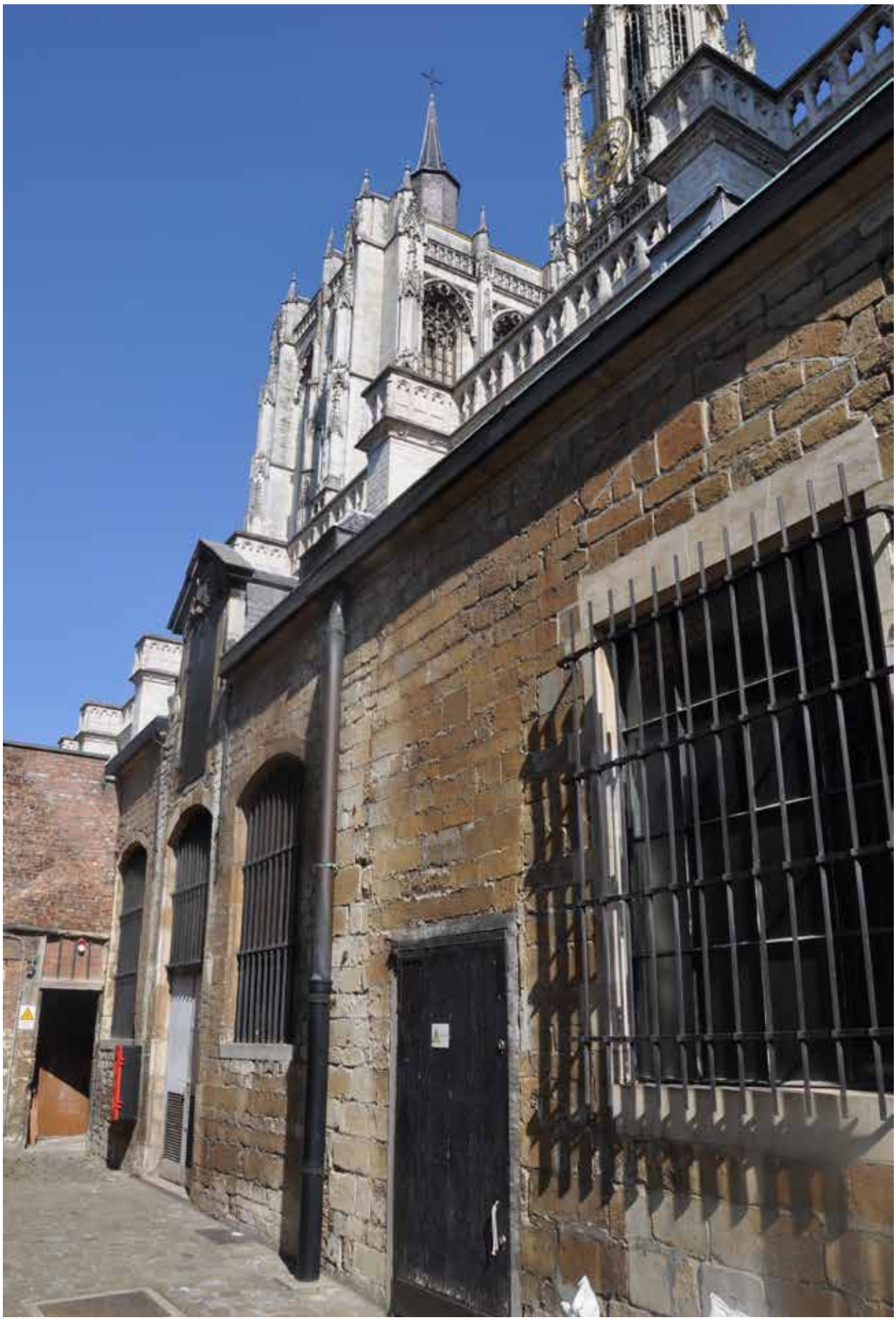

Afb. 121. binnenkoer

Afb. 122. binnenkoer

6. Koer (garage)

Algemeen

Klinkervloer, natuurstenen parament van zuidwestelijke bijgebouwen en achterzijde van zuidelijk transept, bakstenen gevels van berging en toegang Groenplaats.

Beknopt schadebeeld

- Mosgroei op klinkervloer;
- Natuurstenen parament van westelijke muur van de koer (berging) is onderaan sterk vervuild en latei van raam is verweerd;
- Natuurstenen parament van sacristie, kerkmeesterskamer en nutsruimten toont verkleuring;
- Bakstenen muren tonen sporen van vervuiling en verweer.

Afb. 123. sanitair

Lokalen Jan Blomstraat

De lokalen in de Jan Blomstraat worden in 2017/2018 gerestaureerd.

1. Sanitair

Vloer

Recente tegelvloer met kelderluik in houten planken.

Interieurafwerking en plafond/gewelf

Gedeeltelijk gestuct plafond met moderne verlichting, muren en plafond geschilderd.

Ramen

Twee houten kruisramen met roeden en binnenluiken.

Beknopt schadebeeld

- Verflaag op muren en plafond is sterk vervuild;
- Verflaag bladdert lokaal sterk af.

2. Doorgang

Algemeen

Recente doorgang met glazen en bakstenen wanden, plafond met houten latten en klinkervloer.

Beknopt schadebeeld

Geen schade te melden.

3. Kantoor

Vloer

Recente tegelvloer.

Interieurafwerking en plafond/gewelf

Gedecapeerde donkerhouten moer- en kinderbalken zichtbaar, wit geschilderd.

Ramen

Recente ramen.

Beknopt schadebeeld

Geen schade te melden.

Afb. 124. kantoor

EERSTE VERDIEPING

Vloer

Recente laminaatvloer.

Interieurafwerking en plafond/gewelf

Kinderbalken en houten plankenvloer erop zichtbaar, muren wit geschilderd.

Ramen

Recente ramen.

Beknopt schadebeeld

Geen schade te melden.

ZOLDER

Vloer

Houten plankenvloer.

Interieurafwerking en plafond/gewelf

Balken van spant zijn zichtbaar, ertussen zit isolatie; muren zijn wit geschilderd.

Ramen

Recent raam in dakkapel.

Beknopt schadebeeld:

Plankenvloer toont sporen van slijtage.

4. Personeelslokaal

Vloer

Recente tegelvloer.

Interieurafwerking en plafond/gewelf

Wit geschilderd.

Ramen

Koepel (afgeschermd door doek).

Afb. 125. kelder onder kantoor

Afb. 126. EHBO-lokaal

Beknopt schadebeeld

Schilderwerk op muren en plafond is vervuild.

5. EHBO-lokaal

Vloer

Tegelvloer in blauwe hardsteen met kleine vierkante witte tegels.

Interieurafwerking en plafond/gewelf

Gestuct plafond tussen balken.

Ramen

Drie houten kruisramen met roeden en binnenluiken, aan de buitenzijde dievenijzers.

Kunstwerken en interieurelementen

Schouw met stucwerk.

Beknopt schadebeeld

- Sporen van herstellingen op gestuct plafond, dat sterk vervuild is
- Barsten in pleisterwerk van de muren
- Verflaag op muren sterk vervuild.

6. Kelders (zie Afb. 100. kelderplan bijgebouwen op pagina 164)

Algemeen

Kelder met tongewelf, bakstenen vloer en muren met kalklaag met een trap die verder doorloopt naar tweede kelder met tongewelf uit baksteenmetselwerk (waarbij kaleilaag bijna verdwenen is) met bakstenen vloer. Deze kelder geeft uit in nog een kleinere ruimte met tongewelf.

Beknopt schadebeeld

De kelderruimtes zijn in slechte staat, tonen sporen van vocht en schimmel.

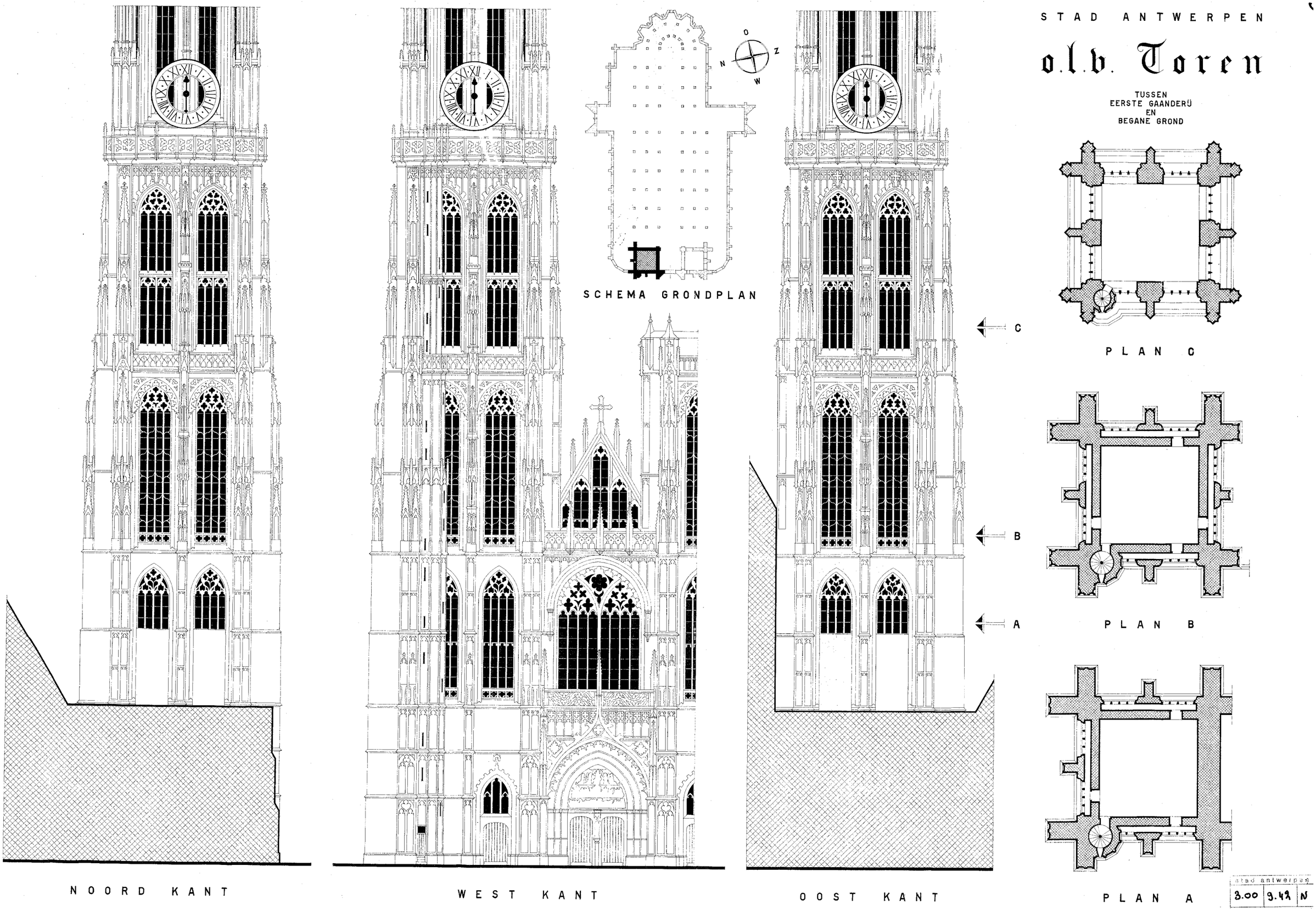

Afb. 127. derde belforttoren tussen eerste gaanderij en begane grond, tekening Stynen en Derks

B. De belforttoren

B.1. Exterieur

Eerst wordt een algemeen beeld van de toren gegeven. Daarna volgt een bespreking per geleding, van boven te beginnen, en per torengevel. De buitenzijde van de grote toren werd in 1998, 2000, 2004, 2008, 2010, 2013, 2015, 2016 en 2017 door Monumentenwacht geïnspecteerd. Naar de rapporten van deze inspecties wordt hierna regelmatig verwezen.

B.1.1. Algemeen

Natuursteen en voegwerk

De meeste ornamenteringen zoals de monelen en het maaswerk zijn structureel in goede staat. Verspreid begint echter het voegwerk tussen de verschillende onderdelen los te scheuren of is dit plaatselijk zelfs al wat uitgespoeld. Momenteel geeft dit nog geen verdere problemen. [MOWA 1998, MOWA 2008].

Enkele elementen van het maaswerk zijn doorgescheurd en op enkele plaatsen werden er lichte spanningscheurtjes vastgesteld. De oorzaak is onbekend; momenteel zijn er geen nadelige gevolgen. Verspreid begint het voegwerk los te scheuren of is het uitgespoeld. [MOWA 2000]

Gobertange, Balegem en Bentheimer: de sporadisch aanwezige kalkzandsteen en zandsteen zijn verweerd. Het voegwerk is uitgespoeld en gescheurd en enkele herstellingen met cementmortel scheuren los. Hoe hoger gelegen en meer geprofileerd, hoe meer verweerd. [MOWA 2000 en 2008]

Euville: de kalksteen is globaal gezien in tamelijk goede staat, ondanks de vrij sterke natuurlijke adering en de verwering (zie foto 4617). De natuursteen werd reeds verhard. Enkele kleinere ornamentele delen zijn korrelig en enkele brokstukjes werden weggenomen. [MOWA 2000]

De nieuwe kalksteen (Massangis) is verweerd, maar in redelijke staat (zie foto 4601). Plaatselijk werden stenen tegen het groefleger geplaatst, hetgeen een versnelde verwering tot gevolg zal hebben. [MOWA 2000]

De te harde cementvoegen barsten en zijn minder duurzaam en scheuren plaatselijk los. [MOWA 2000 en 2008]

Balustrades: plaatselijk zijn de stootvoegen van de handlijsten uitgespoeld en komt er lichte scheurvorming voor aan ankers. [MOWA 2008]

Metalen en schilderwerk

De bronzen raambruggen tussen de monelen en het maaswerk van de pseudo-vensters en galmgaten zijn in goede staat. Plaatselijk veroorzaken ze lichte spanningscheurtjes in het steenwerk. De enkele oude ijzeren raambruggen of verankeringen van de bronzen raambruggen beginnen te roesten. Plaatselijk veroorzaken ze lichte scheurvorming in het steenwerk. [MOWA 2000, MOWA 2008]

Afb. 128. metalen en schilderwerk exterieur belforttoren

Afb. 129. vervuiling door bouwpuin

Structurele ankers: de ijzeren ankers hebben schraal schilderwerk en zijn plaatselijk roestig, vnl. in de knooppunten [MOWA 2008]. Deze werden tijdens de instandhoudingswerken roestwerend behandeld en geschilderd.

De verankeringen van de bronzen raambruggen zijn roestig. Plaatselijk veroorzaken ze lichte scheurvorming in het steenwerk. De loodaanwerking wordt opgedrukt zodat deze kan wegvallen en het roestproces verder gaat.

De bronzen en rvs-verankeringen van de ornamentele delen zijn in orde, maar de bouten zijn niet voorzien van een contramoer. Verschillende moeren waren dan ook een weinig losgekomen en werden door MOWA terug aangedraaid. Plaatselijk ontbreekt het loodslabje dat de beugel tegen de bekroning klemt, waardoor een bekroning los kan trillen. [MOWA 2008]

Vervuiling

Plaatselijk is er vervuiling door duivennesten en-uitwerpselen. Waar bereikbaar, werden de nesten door MOWA weggenomen. De afvoeropeningen van de vloeren van de klokkenzolders zijn licht vervuild. Achter enkele bekroningen en in nissen ligt er bouwpuin. [MOWA 2008]

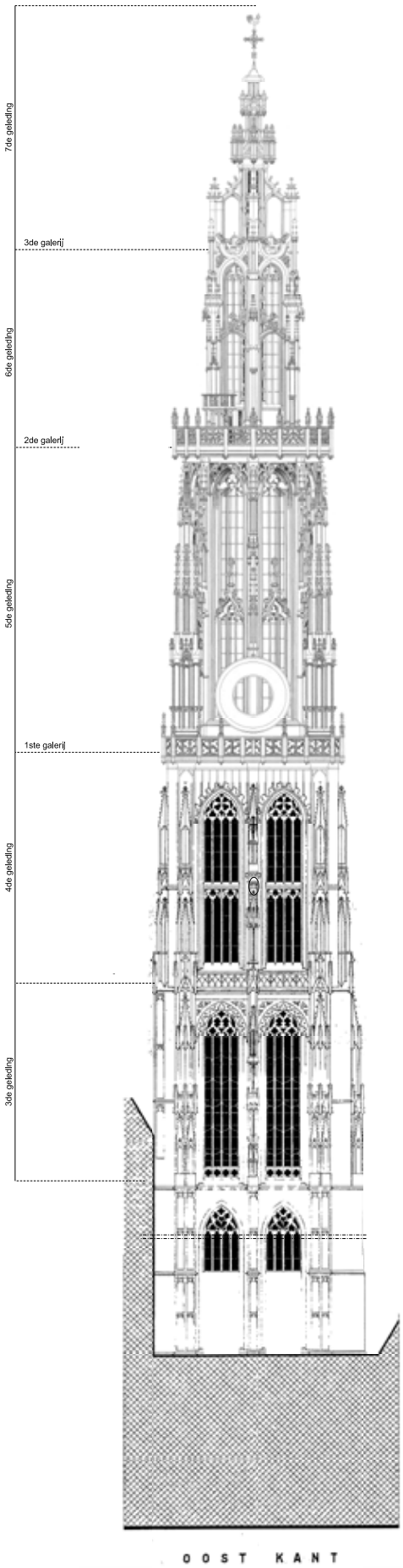

Afb. 130. gevelplan belforttoren

B.1.2. Zevende geleding

Kruis en haan

De haan is in orde, voor zover zichtbaar van op afstand. Er is lichte roestvorming aan het ijzeren kruis en de steunarmen. Onderaan de noordwestelijke arm kan roest de verschillende delen open drukken. De aansluiting van het kruis en de armen met de loodbekleding komt los en laat lichte vochtindringing toe. [MOWA 2008]

De loodbekleding van de klokvormige bekroning onder het kruis is ingescheurd in aansluiting met het ijzeren kruis. [MOWA 2000]

Bovenste kroon

De scheurvorming onderaan de noordwestelijke bekroning van de bovenste kroon lijkt stabiel. De RVS-verankering van de bekroning is in orde. [MOWA 2008]

Tussen de kronen

Er zitten enkele roestige verankeringen tussen de kronen; momenteel zonder gevolgschade [MOWA, MOWA 2008]. Bovenaan is de kalkzandsteen sterk verweerd en is het voegwerk plaatselijk tot 3cm diep uitgespoeld; er werden enkele losse brokstukken mortel weggenomen. Aan een ribbe tussen de kronen werd een los brokstuk natuursteen weggenomen. [MOWA 2000]

Onderste kroon

Het voegwerk bovenaan de onderste kroon is vnl. aan zuid- en westzijde sterk uitgespoeld. De bronzen banden onder de onderste kroon zijn goed. De ijzeren band is dun geworden door roestvorming en wordt een weinig weggedrukt. Aan de noordzijde van de onderste kroon is een hangende bekroning gescheurd, tijdens de inspectie van 2010 hing dit deel gevaarlijk los en werd het door Monumentenwacht weggenomen. [MOWA 2008 en MOWA 2010]

Luchtbogen

De aanzet tussen de luchtbogen en het centrale deel is plaatselijk ingescheurd. Het afgescheurde stuk steen bovenaan de zuidelijke luchtboog ligt nog vast. [MOWA 2008]

Traptoren

In de opengewerkte wanden zijn enkele elementen en voegen verticaal gescheurd. [MOWA 2008]

Vlaggenmasten

Aan de centrale steun zitten houten blokjes die verweerd en gebarsten zijn [MOWA 2008]. Op de vloer van de rondgang zijn er metalen voeten gemonteerd waarin de vlaggenmasten kunnen geplaatst worden. De voeten die in inox uitgevoerd zijn, zijn in orde; de ijzeren voet van één van de masten is sterk roestig. [MOWA 1998 en 2000]

Afb. 131. monelen en maaswerk zevende geleding

Ladder naar torenbekroning

Bovenaan de ladder naar de topbekroning is een antivalbeveiliging geïnstalleerd. De kabel waarmee het verankerd is, is erg dun en begint reeds te roesten. Bovendien hangt het toestel nog meer dan een meter onder het topplatform zodat dit niet zonder een bijkomende beveiliging kan bereikt worden. De ladder is te kort; de verankering is roestig. Er is bovenaan geen verankeringpunt voorzien voor de persoonlijke beveiliging. [MOWA 2000]

Euvillesteen

De kalksteen (Euville) is structureel in orde maar is plaatselijk verweerd en sterk gelaagd. Het voegwerk is plaatselijk sterk uitgespoeld. Enkele ankers zijn roestig. [MOWA 2000]

Zuidkant

Aan de zuidelijke luchtboog is in de bovenste boog een deksteen gebarsten en beschadigd; het steenwerk is nog stabiel. [MOWA 1998, 2000, 2008]

Monelen en maaswerk

Enkele elementen van het maaswerk zijn doorgescheurd. Waar bronzen raambruggen met ijzeren delen verankerd zijn, komt er soms lichte scheurvorming voor door roestvorming. [MOWA 2010]

Metalen

De ijzeren onderdelen (enkele kleinere verankeringen tussen de kronen) zijn roestig en verweerd; momenteel zonder gevolgschade. [MOWA 2010]

Afb. 132. natuursteen noordkant zesde geleding

B.1.3. Derde galerij

De vloer van de bovenste galerij werd tijdens de dringende instandhoudingswerken hersteld en is in orde.

B.1.4. Zesde geleding

Natuursteen en voegwerk

Het opgaand muurwerk en de meeste ornamenteringen zijn grotendeels in Euville-kalksteen opgetrokken en globaal gezien in goede staat. De steen vertoont vrij veel adering en wat plaatselijke, zeer lichte oppervlakkige verwering maar is voor de rest in orde. Verspreid zijn er stukken in het steenwerk in de oudere kalkzandsteen (o.a. Balegem) of Bentheimer zandsteen. Deze natuursteen is oppervlakkig verweerd en geërodeerd maar vertoont verder geen structurele problemen. Het steenwerk van steunberen en luchtbogen is globaal gezien in goede staat. De Euville-steen is verspreid licht oppervlakkig verweerd en het voegwerk plaatselijk wat losgescheurd maar voor de rest werden er geen structurele gebreken vastgesteld. [MOWA 1998]

Enkele pinakels bovenop de balustrades staan los maar zijn nog goed verankerd. Door verwering begint een aantal hogels van de pinakels af te brokkelen. De onderzijde van de spijlen is bekroond met een hangende steen. Veelal is de voeg ingescheurd maar hangt het element nog goed vast. Op enkele plaatsen hangt het element een weinig los, maar is vermoedelijk inwendig verankerd zodat er geen direct gevaar is. Op deze plaats dienen risico's echter vermeden te worden en is een regelmatig nazicht aangewezen.

Plaatselijk werden stenen tegen het groefleger geplaatst, hetgeen een versnelde verwering tot gevolg zal hebben. [MOWA 2000]

Pinakels: enkele pinakels bovenaan zijn sterk verweerd. De losse brokstukjes werden weggenomen. [MOWA 2008]

Natuursteen traptoren

De latei boven de toegang naar de spiltrap is gebarsten.

Bovenkant van de traptoren ter hoogte van de tweede galerij: het oorspronkelijke steenwerk in kalkzandsteen is sterk verweerd en begint bovenaan, ter hoogte van de uitkragende rand af te brokkelen; een aantal loszittende ornamentele delen werd door Monumentenwacht gedemonteerd. Er zijn ook verschillende recentere herstellingen met een harde voegmortel die opnieuw losscheuren. De resterende gescheurde delen vormen echter geen gevaar. [MOWA 1998 en 2000]

In de opengewerkte wanden zijn enkele elementen en voegen verticaal gescheurd. De ornamentele delen in kalkzandsteen zijn sterk verweerd. [MOWA 2008]

Natuursteen zuidkant

Zuidoost: ter hoogte van de bovenste luchtboog is er voegwerk uitgespoeld en komt er scheurvorming voor; de oorzaak is onbekend. [MOWA 2000]

Zuidoostelijke luchtboogstoel: net onder de kroonlijst van de bekroning worden enkele stenen een weinig weggedrukt, mogelijk als gevolg van inwendig roestend ijzerwerk. Dit houdt mogelijk

Afb. 133. metalen en schilderwerken zesde geleding

verband met de verankering van de luchtboogstoel aan het centrale deel. [MOWA 2010]

Zuidwestelijke luchtboogstoel: de voet van de luchtboogstoel is verticaal ingescheurd; de oorzaak is onbekend. [MOWA 2010]

Natuursteen noordkant

Noordwestgevel: er komt lichte scheurvorming voor bovenaan de dagkant van de raamopening, oorzaak onbekend.

Luchtboogstoel noordwest: een gevaarlijk losstaande pinakel werd weggenomen. [MOWA 2008]

Metalen en schilderwerk

Enkele bronzen raambruggen zijn ter hoogte van de dagkanten verankerd of ingemetseld met ijzeren ankers; deze beginnen plaatselijk licht te roesten. Sporadisch veroorzaakt dit reeds lichte scheurvorming in het steenwerk, momenteel zonder verdere gevolgen. [MOWA 1998 en 2008]. Een vijftal bouteinden met moer hingen gevaarlijk los en werden door Monumentenwacht weggenomen; er werd geen loodaanwerking aangebracht. [MOWA 2010]

Enkele roestige ankers van de toegang naar de galerij van de zesde geleding veroorzaken steenschade. De herstellingen met een te harde mortel scheuren los. Een roestig, ingemetseld anker aan de westzijde van de toegang naar de galerij van de zesde geleding veroorzaakt steenschade. Dit betreft de toegang naar de galerij van de zesde geleding. [MOWA 2008]

Zesde geleding bovenaan: enkele ijzeren beugels bovenaan de raamopening zijn roestig en drukken loodaansluiting en cementherstellingen los. Of er een verband is met lokale lichte scheurvorming in het muurwerk, is onduidelijk. De losse delen werden weggenomen. [MOWA 2008]

Steunbeer west: ter hoogte van de luchtboog van de noordwestelijke luchtboogstoel hebben de restanten van een roestig anker scheurvorming veroorzaakt. [MOWA 2010]

Luchtbogen: er komt lichte scheurvorming voor aan de delen waar de bronzen verankeringen bevestigd zijn of doorlopen. [MOWA 2008]

Metalen westzijde

Ter hoogte van de luchtboog van de noordwestelijke luchtboogstoel hebben de restanten van een roestig anker scheurvorming veroorzaakt. [MOWA 2008]

Afb. 134. natuursteen, tweede galerij

B.1.5. Tweede galerij

Natuursteen

Balustrade: de onderzijde van de spijlen zijn bekroond met een hangende steen waarvan de voeg veelal is ingescheurd. Enkele stenen hangen een weinig los (bv. vijfde geleding centrale steunbeer zuidzijde), maar ze zijn inwendig verankerd zodat er geen direct gevaar is. [MOWA 2008]

Vloerbedekking

De vloer van de galerij werd tijdens de dringende instandhoudingswerken hersteld en is in orde.

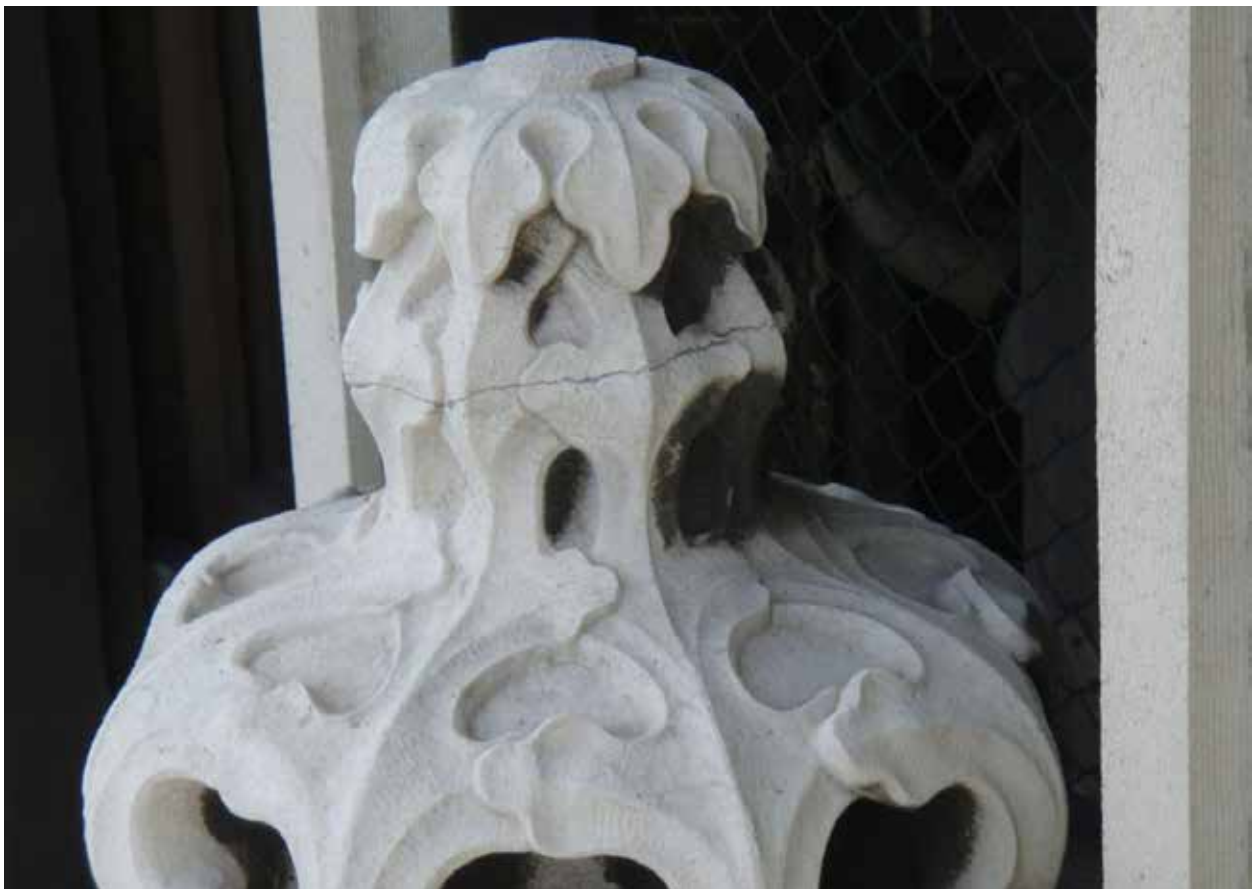

Afb. 135. natuursteen vijfde geleding

Afb. 136. metalen en schilderwerk vijfde geleding

B.1.6. Vijfde geleding

Natuursteen

Halverwege de galmgaten zijn er wimbergen (traceringen) uitgewerkt die bovenaan bekroond worden met fleurons. Het pumeel (bovenste bol-ornament) van enkele van deze fleurons is bovenaan gebarsten [MOWA 1998 en 2000]. Het voegwerk van de traceringen is veelal gescheurd. [MOWA 2008]

De pinakels vertonen plaatselijk gelijkaardige problemen als deze in de onderste torengeledingen; verschillende ervan staan niet meer volledig vast maar worden over het algemeen voldoende verankerd door de bronzen beugels. Gezien de complexe vorm van de steunberen zijn niet alle ornamenten en pinakels even goed bereikbaar of controleerbaar; in de mate van het mogelijke werden alle voor ons bereikbare pinakels en fleurons afgetast en op hun stabiliteit gecontroleerd. Bij enkele fleurons is er een lichte verwering van het steenwerk vastgesteld. Bij één van de fleurons aan de zuidwestelijke steunbeer brak het topstuk af bij aanraking ervan; dit onderdeel werd door ons verder gedemonteerd. Uiterlijk was er echter nog geen scheurvorming in het steenwerk zichtbaar. De kans is niet uitgesloten dat dit ook bij andere fleurons het geval kan zijn, maar het gevaar voor het eventueel spontaan afbreken van die topstukken is niet acuut. [MOWA 1998]

Enkele pinakels bovenop de balustrades staan los maar zijn nog goed verankerd. Door verwering begint een aantal hogels van de pinakels af te brokkelen. De onderzijde van de spijlen is bekroond met een hangende steen. Veelal is de voeg ingescheurd maar hangt het element nog goed vast. Op enkele plaatsen hangt het element een weinig los, maar is vermoedelijk inwendig verankerd zodat er geen direct gevaar is. Op deze plaats dienen risico's echter vermeden te worden [MOWA 2000]. Enkele pinakels bovenaan zijn sterk verweerd. De losse brokstukjes werden door ons weggenomen. [MOWA 2008]

De topbekroning van een noordelijke pinakel stond gevaarlijk los en werd door Monumentenwacht weggenomen. [MOWA 2010]

Zuidwestzijde: een pinakel halverwege de zuidzijde van de luchtboog staat los, maar is nog goed verankerd. [MOWA 2010]

Metalen en schilderwerk

De stervormige verankering (roestwerend behandeld en geschilderd) veroorzaakt plaatselijk lichte scheurvorming, in en naast de geprofileerde dagkant van de raamopeningen. Dit is enkel zo op plaatsen waar de verankering, bekleed met lood, aan de oppervlakte komt. De ogen van enkele oude verankeringen op dezelfde plaats veroorzaken plaatselijk lichte steenschade. Het ingemetselde deel van het ijzerwerk is, gezien de plaatselijke scheurvorming in het muurwerk, behoorlijk roestig. Plaatselijk komt het anker buiten het muurwerk en werd het bekleed met lood. Het voegwerk is slechts lokaal licht ingescheurd zodat verondersteld kan worden dat condensatievocht achter het loodwerk de roestvorming veroorzaakt [MOWA 2000]. Voorlopig worden er geen delen weggedrukt wat op termijn wel verwacht kan worden. Vochtindringing via de scheuren versnelt het roestproces [MOWA 2008]. Ook beschreven onder 'interieur'.

Onderaan vijfde geleding: De ijzeren brugstaaf in de deuropening t.h.v. de gaanderij is roestig en verbogen; voor zover zichtbaar zonder nadelige gevolgen. [MOWA 2010]

Wijzerplaten: de ijzeren verankeringen zijn licht roestig, maar nog stevig. Enkele verbindingen tussen de stralen en de ringen zijn losgedrukt door deze roestvorming. De vergulde ringen en uuraanduidingen zijn algemeen in goede staat. De bevestigingen van enkele uuraanduidingen zijn

Afb. 137. wijzerplaat, vijfde geleding

gelost, maar de cijfers zijn nog voldoende bevestigd. [MOWA 2010] Nadere inspectie dient uitgevoerd te worden door specialisten in deze materie.

De ankers veroorzaken lichte steenschade aan de centrale steunberen [MOWA 2000 en MOWA 2008]. Verschillende gevaarlijk losse delen werden door Monumentenwacht weggenomen. [MOWA 2010]

Onderste luchtbogen: voornamelijk aan de zuidwest- en noordoostzijde komt er scheurvorming voor in de luchtbogen. Oorzaken zijn vermoedelijk (voormalige roestige) trekankers onder het horizontale deel en/of structurele zettingen. Plaatselijk werden de scheuren recent gevoegd en zijn ze terug een weinig ingescheurd.

Bovenste luchtbogen: voornamelijk aan de zuidwest- en zuidoostelijke luchtbogen is er lokale scheurvorming. Vermoedelijk veroorzaakt door (temperatuur)zettingen van de bronzen ankers. [MOWA 2008]

Steunberen aan westkant

Bekronende pinakel van centrale steunbeer: de bovenste pinakel net onder de galerij is nagenoeg volledig losgescheurd van het achterliggende muurwerk. De pinakel werd recent met rvs-beugels omklemd, waardoor er geen onmiddellijk risico meer is. De beide scheurmeters geven aan dat de scheur na verloop van 7 jaar ca. 2 mm breder is geworden en de pinakel dus verder wordt weggedrukt.

De oorzaak- de (voormalige roestige), stervormige verankeringen- werd niet weggenomen en de scheuren zijn niet afgedicht. Enkele muurdelen klinken hol. Een definitieve en duurzame oplossing is noodzakelijk. [MOWA 2008]

MOWA 2013: de onderste scheurmeter geeft aan dat de scheur na verloop van 12 jaar ca. 4mm breder is geworden.

Steunbeer zuid: De bovenste pinakel net onder de galerij scheurt een weinig los van het achterliggende muurwerk. Het steenwerk klinkt hol en gespannen. De oorzaak is dezelfde als hierboven beschreven, maar de gevolgen zijn momenteel minder ernstig. [MOWA 2010]

Luchtbogen aan zuidkant

Luchtboog zuidwest: In de onderste luchtbogen komt er scheurvorming voor (zie foto 4639 en 4669). De oorzaak is mogelijk structureel en kan duiden op een beweging van de steunbeer t.o.v. de toren. Er zijn de nodige ankers voorzien om de steunberen voldoende stevigheid te bieden. Onder de horizontale lijst van de luchtboog zit een roestig anker [MOWA 2000]. De voet van de luchtboogstoel is verticaal ingescheurd; de oorzaak is onbekend. Een hogel van een pumeel bovenaan de steunbeerstoel hing gevaarlijk los en werd weggenomen. [MOWA 2008]

Luchtboog zuidoost: Net onder de kroonlijst van de bekroning worden enkele stenen een weinig weggedrukt, mogelijk als gevolg van inwendig roestend ijzerwerk. Dit houdt mogelijk verband met de verankering van de luchtboogstoel aan het centrale deel. [MOWA 2008]

Ladders

T.h.v. de uurwijzerplaten werden in 2012 zes vaste veiligheidsladders geplaatst om de toegankelijkheid te bevorderen.

B.1.7. Eerste galerij

Natuurstenen balustrade

Bovenop deze balustrades zijn verschillende pinakels geplaatst. Het voegwerk tussen de pinakels en de deksteen eronder is op verschillende plaatsen losgescheurd, evenals het voegwerk tussen de verschillende onderdelen van de pinakels zelf. Op een aantal plaatsen zijn er in de voegen nog houten wiggen blijven zitten; door vochtopname gaan deze wiggen opzwellen met het losscheuren van het voegwerk tot gevolg. Vóór de wijzerplaten is het ook merkbaar dat de pinakels niet volledig verticaal kunnen staan maar door deze wijzerplaten als het ware een beetje naar binnen worden gedrukt. Als gevolg van al deze factoren komt de stabiliteit van enkele van deze pinakels in het gedrang. De losstaande pinakels zijn aangeduid op bijgevoegde torendoorsnede. Alle pinakels worden bovenaan echter verankerd met bronzen beugels zodat er momenteel geen acuut gevaar voor neerstorten bestaat. Door verwering begint een aantal hogels op de pinakels af te brokkelen of af te schilferen; regelmatig kunnen er door de torenwachter met de hand kleine stukken steen worden afgebroken. [MOWA 1998]

De onderzijde van de spijlen zijn bekroond met een hangende steen waarvan de voeg veelal is ingescheurd. Enkele stenen hangen een weinig los (bv. vijfde geleding centrale steunbeer zuidzijde), maar ze zijn inwendig verankerd zodat er geen direct gevaar is. [MOWA 2008]

Vloerafwerking

De vloerafwerking van de eerste galerij en van het deel binnen het torenvolume is afgewerkt met een coating. Dit wordt nader beschreven onder ‘interieur, zevende verdieping en eerste galerij’.

B.1.8. Vierde geleding

Natuursteen balustraden

Dit betreft de balustrades onderaan de galmgaten; het voegwerk tussen de dekstenen en in het maaswerk is verspreid ingescheurd of uitgespoeld, voorlopig echter zonder verdere structurele gevolgen. [MOWA 1998]

Natuursteen aan westgevel

Steunbeer noord: de bronzen verankering van het finaal van de bovenste pinakel is slecht bevestigd in de muur en is dus niet efficiënt. Het finaal staat nog goed vast, zodat er momenteel geen probleem is. [MOWA 2000]. Een pinakel halverwege de geleding is bovenaan doorgescheurd maar nog goed verankerd. [MOWA 2008]

Steunbeer zuid: dit betreft de wimberg ter hoogte van de balustrade van de vierde geleding. Het finaal (a) is onderaan doorgescheurd en staat los. Het deel is nog verankerd, maar de stabiliteit is niet optimaal. [MOWA 2000]. De pumeel van een pinakel halverwege de geleding was gescheurd door een roestig anker en werd weggenomen. [MOWA 2008]

Natuursteen aan zuidgevel

Zuidgevel centraal: aan de westzijde komt er een lichte scheur voor. [MOWA 2000]

Centrale steunbeer: in het westelijke vlak komt er een lichte scheur voor. Een pinakel halverwege de geleding stond gevaarlijk los en werd weggenomen. [MOWA 2008]

Steunbeer west: Een roestig anker heeft steenschade veroorzaakt maar het stuk steen zit nog vast. [MOWA 2008]

Natuursteen aan oostgevel

Centrale steunbeer: een hogel van een fleuron onderaan de geleding hing gevaarlijk los en werd door ons weggenomen. [MOWA 2008] Een pinakel van deze steunbeer staat los, maar vormt momenteel geen gevaar. Deze bevindt zich een viertal meter boven de gaanderij. [MOWA 2010]

Noordelijke steunbeer: in de wimberg ter hoogte van de gaanderij komt er lichte horizontale en verticale scheurvorming voor. De oorzaak hiervoor is onbekend. [MOWA 2010]

Natuursteen aan noordgevel

Steunbeer oost: een pumeel halverwege de geleding stond gevaarlijk los en werd weggenomen. Een finaal halverwege de geleding is doorgescheurd maar nog goed verankerd. [MOWA 2008, foto 38060]

Natuursteen t.h.v. galmgaten

Waar de betonnen delen in de natuursteen opliggen, is er plaatselijk lichte scheurvorming. [MOWA 2010]

Afb. 138. natuursteen, vierde geleding

Baksteen metselwerk

Het baksteenmetselwerk onder de galmgaten vertoont lichte vochtschade en zoutuitbloeiingen. [MOWA 2008]

Metalen

Ter hoogte van de galmgaten zijn er nog enkele oudere ijzeren raambruggen blijven zitten. Deze raambruggen werd roestwerend behandeld en geschilderd; de bevestigingen zijn evenwel na te kijken.

Onderaan de galmgaten zijn er aan de binnenzijde metalen traptreden in het metselwerk aangebracht om de inmiddels verwijderde luiken in de galmborden te kunnen bereiken. De bronzen exemplaren zijn in orde; de ijzeren steunen beginnen sterk te roesten, vooral ter hoogte van de verankeringspunten.

Dit betreft de doorgangen vanuit de toren naar de verschillende balkons onderaan de galmgaten. Aan de westelijke doorgang zijn enkele ijzeren beugels onder de stenen lateien sterk roestig en reeds gedeeltelijk doorgebogen. [MOWA 1998 en 2000]

De ijzeren muurankers aan de steunberen zijn roestig met plaatselijk lichte scheurvorming in het steenwerk tot gevolg. De muurankers zijn plaatselijk verticaal verbonden met ijzeren stangen; deze zijn sterk roestig en hierdoor plaatselijk beschadigd. [MOWA 2000]

In de tussenmuren tussen de twee gewelven zitten oude ankers die lokale steenschade hebben veroorzaakt. [MOWA 2008]

Afb. 139. derde geleding, metalen anker

B.1.9. Derde geleding

Metalen

De ijzeren muurankers aan de steunberen zijn roestig met plaatselijk lichte scheurvorming in het steenwerk tot gevolg. De muurankers zijn plaatselijk verticaal verbonden met ijzeren stangen; deze zijn sterk roestig en hierdoor plaatselijk beschadigd. [MOWA 2000]

Westgevel

Dit betreft het maaswerk van de blinde ramen. Er is op enkele plaatsen lichte scheurvorming vastgesteld in het steenwerk, voorlopig zonder verdere structurele gevolgen. Het voegwerk tussen de verschillende ornamenten is ook op enkele plaatsen ingescheurd. Deze scheurvorming in het maaswerk werd vastgesteld in het zuidelijke raam aan de westzijde en in beide ramen aan de oostzijde.

Ter hoogte van de ijzeren muurankers aan de zuidwestelijke steunbeer is er plaatselijk beginnende scheurvorming merkbaar in het steenwerk als gevolg van het roesten van die ankers. Op één plaats is het randmoneel gebarsten en kon een loszittend stuk steen door Monumentenwacht gedemonteerd worden. Op termijn bestaat de kans dat er nog kleine stukken van deze monelen afspringen. (zie ook foto 5). De monelen van de blinde ramen worden horizontaal onderverdeeld door gebogen natuurstenen traceringen; in de zuidelijke travee zijn er in deze traceringen ook plaatselijk lichte scheuren vastgesteld. Bij het aankloppen van de gescheurde onderdelen klinken deze vrij hol, hetgeen wijst op een verminderde stabiliteit of hechting met de aangrenzende elementen, voorlopig echter zonder verdere gevolgen. [MOWA 1998]

De bovenste lijst van de raamboog wordt een weinig opgedrukt en het voegwerk is weggevallen; het geheel is momenteel nog stabiel. [MOWA 2000]

Steunbeer zuid: aan de zuidwestelijke steunbeer zijn enkele zware ijzeren muurankers gemonteerd. Plaatselijk lopen deze ankers door de stenen randmonelen van het blinde raam. Door beginnende roestvorming ontstaat er lichte scheurvorming in dit steenwerk. Op de hoek van de toren zijn de muurankers verticaal verbonden met ijzeren stangen of beugels; deze zijn sterk roestig en hierdoor reeds plaatselijk beschadigd. [MOWA 1998]

Door roestvorming heeft de bovenste beugel van de zuidelijke steunbeer steenschade veroorzaakt. [MOWA 2008]

Centrale steunbeer: Een anker van de centrale steunbeer is verbogen maar voldoet. [MOWA 2008]

Steunbeer oost: een anker van de oostelijke steunbeer is in sectie verminderd door roest en verwering, maar voldoet. [MOWA 2008]

Oostgevel

Dit betreft het maaswerk van de blinde ramen. Er is op enkele plaatsen lichte scheurvorming vastgesteld in het steenwerk, voorlopig zonder verdere structurele gevolgen. Het voegwerk tussen de verschillende ornamenten is ook op enkele plaatsen ingescheurd. Deze scheurvorming in het maaswerk werd vastgesteld in het zuidelijke raam aan de westzijde en in beide ramen aan de oostzijde. [MOWA 1998]

Afb. 140. onderaan: tweede geleding (foto: Toon Grobet)

Noordgevel

Centrale steunbeer: een fleuron hing gevaarlijk los en werd door MOWA weggenomen. [MOWA 2010].

B.1.10. Tweede geleding

In de natuurstenen westgevel is het maaswerk van het zuidelijke raam in één van de bogen een stuk steen afgebroken en naar beneden gevallen. Dit is het gevolg van een breuk of scheur in de natuursteen en het losscheuren van het voegwerk aan de andere kant van het losgekomen onderdeel. Het resterende stuk van het ornament hing ook nog los en werd door ons gedemonteerd. [MOWA 1998]

B.1.11. Eerste geleding

Natuursteen westgevel

Steunbeer aan ZW-hoek: het noordelijke hoekpinakeltje staat niet meer volledig stabiel; de fleuron staat los maar wordt momenteel nog voldoende verankerd door de bronzen beugel.

Steunbeer aan NW-hoek: ter hoogte van het tweede blinde raam en halverwege de galmgaten staan enkele hoekpinakels een beetje los, momenteel echter nog allemaal verankerd in de bronzen beugels. [MOWA 1998]

Toegangsdeur tot traptoren

Zie beschrijving onder ‘interieur – begane grond’.

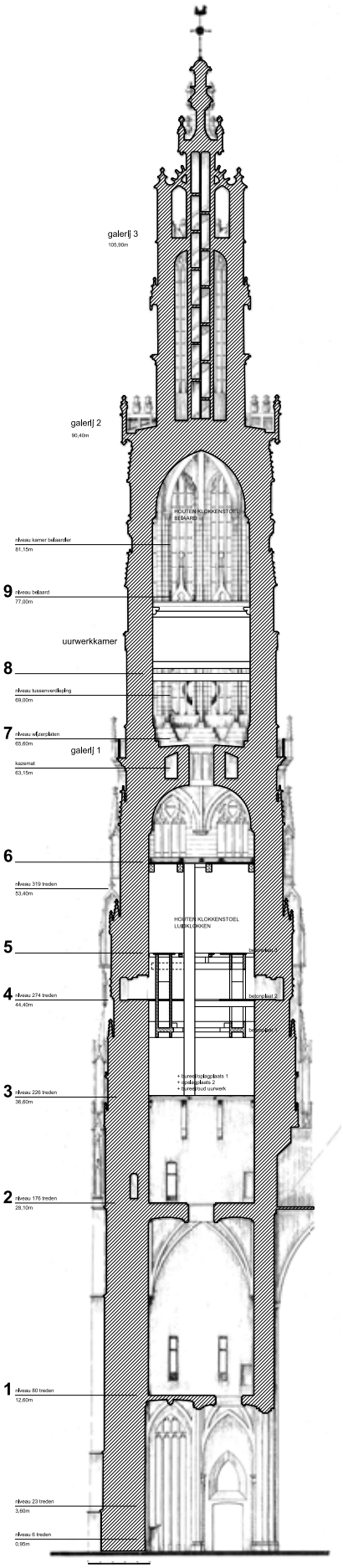

Afb. 141. doorsnede toren

B.2. Interieur van de belforttoren

De in dit hoofdstuk beschreven bouwonderdelen hebben betrekking op de gehele toren. De in deze beschrijving vermelde oriëntatie is de reële, met de voorgevel van de O.-L.-Vrouwekathedraal west georiënteerd.

Indien er in de nota sprake is van de fase 'dringende instandhoudingswerken', worden hiermee de werken bedoeld die in 2012-2013 aan de toren werden uitgevoerd.

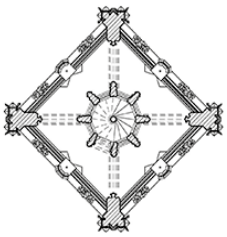

Afb. 142. grondplan 3de galerij

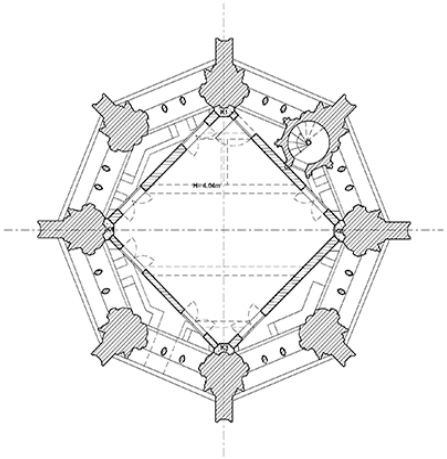

Afb. 144. grondplan uurwerkkamer

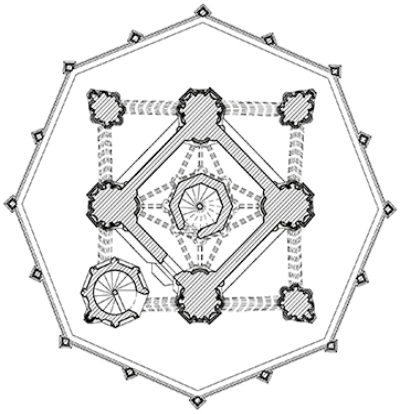

Afb. 143. grondplan 2de galerij

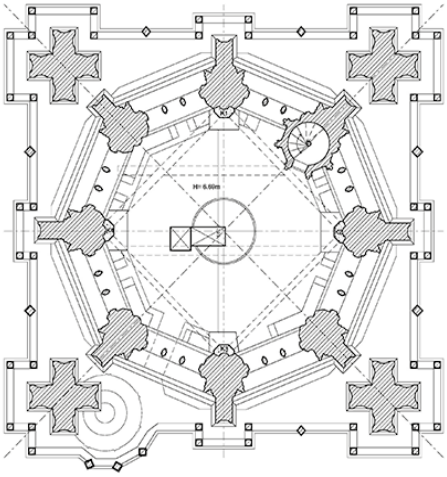

Afb. 145. grondplan 1ste galerij

B.2.1. Algemeen

Ankerpunten

Alle bestaande ankerpunten werden in 2013 tijdens de dringende instandhoudingswerken d.m.v. een trekproef gecontroleerd op hun bevestiging en waren toen in orde. Periodieke keuring in de toekomst is noodzakelijk. Op iedere verdieping met luiken werden tijdens voornoemde fase 2 ankerpunten aangebracht, in tegenoverliggende muren (waar mogelijk), t.b.v. valbeveiliging bij werken aan of bij het openen van de luiken.

IJzeren elementen

Verspreid over de toren bevinden zich (zowel intern als extern) ijzeren elementen, vaak in onbruik. De waardevolle elementen dienen behouden te blijven, roestwerend behandeld en geschilderd te worden. De elementen die minder waardevol zijn en/of de omliggende natuursteen zodanig stuk maken, dienen verwijderd of vervangen te worden.

Betonconstructie

In de toren bevinden zich twee belangrijke betonconstructies.De betonconstructie bevindt zich ter hoogte van de zevende, achtste en negende verdieping, met centraal de uurwerkkamer op de achtste verdieping. Deze laatste is tussen twee betonplaten gevat, met muren in snelbouw baksteen. De betonplaat van de negende verdieping draagt de klokkenstoel van de beiaard. Van de eerste betonconstructie werden nog enkele tekeningen gevonden, gedateerd 1923, 1928 en 1929 en uitgevoerd door het “Technisch Bureel voor Industrie en Bouwbedrijf” (T.I.B.) te Antwerpen en Brussel. Van de tweede betonconstructie wordt een bijna volledige reeks uitvoeringstekeningen bewaard. Deze werden door het “Studiebureel T.K.B.” opgemaakt en zijn gedateerd 1950, 1951 en 1952. Tot deze laatste reeks behoren ook detailtekeningen voor de nieuwe beiaardstoel . Een maquette van deze beiaardstoel wordt in het Museum Vleeshuis bewaard.

Tijdens de dringende instandhoudingswerken werd de volledige betonnen structuur gerestaureerd.

Afb. 146. toegang toren

B.2.2. Begane grond

De toegang tot de grote toren gebeurt langs buiten, via een klein deurtje onderaan de spiltrap die zich in een stenen trapkoker bevindt, aan de westkant van de grote toren. Afmetingen deurtje 71 x 196 cm.

Dit toegangsdeurtje is uitgevoerd in stijl- en regelwerk met aan de buitenzijde een beplanking met een profilering in de vorm van een mussenbek, onderaan een druplijst, volledig uitgevoerd in eik en afgewerkt met houtveredeling. Aan de buitenzijde bevindt zich siersmeedwerk, scharnieren en een roostertje met luikje. De deur is voorzien van een slot met baardsleutel en cilinderslot. Tijdens de instandhoudingswerken aan de toren werd de deur en het hang- en sluitwerk van een nieuwe afwerkingslaag voorzien.

Boven de deur bevindt zich een opening. De glas-in-loodinvulling hiervan werd eveneens tijdens de instandhoudingswerken vernieuwd.

Afb. 147. plafond eerste verdieping

Afb. 148. klokkenluik eerste verdieping

B.2.3. Eerste verdieping

Het betreft een grote ruimte, die de volledige oppervlakte van de grote toren inneemt, ca. 8,55 x 8,55 m. Aan de buitenzijde is dit ter hoogte van de tweede geleding. De hierna beschreven bouwonderdelen bevinden zich alle in deze ruimte.

Vijf deuren

In deze ruimte komen in totaal vijf deuren uit, waarvan één naar de traptoren, de overige geven een verbinding naar verschillende zolders van de kathedraal en naar het orgel. Het gaat om houten deuren. Tijdens de instandhoudingswerken werden de deuren, met uitzondering van die naar de traptoren, aan de achterzijde voorzien van een brandwerende deur of van een brandwerend paneel. De leidingenkokers boven de deur aan de noordzijde en deze aan de zuidzijde, werden toen ook brandwerend opgestopt met brandzakjes.

Afmetingen:

- Deur aan noordzijde, links: 61 x 185 cm;
- Deur noord, rechts: 82 x 273 cm; deze deur is voorzien van een bovenwaaier, in voornoemde hoogte opgenomen;
- Deur aan oostzijde, volledig aan de rechterzijde: 71 x 187 cm;
- Deur aan zuidzijde (deur naar orgel): 60 x 183 cm;
- Deur aan westzijde: de deur naar de traptoren (toegang tot deze ruimte) en de deuren naar de balustrade.

Klokkenluik

In de vloer van deze ruimte bevindt zich een klokkenluik, volledig in hout uitgevoerd, doormeter 234 cm. Indien dit luik geopend wordt, ziet men de ruimte op het gelijkvloers (bidkapel, zie hoger).

Tijdens de instandhoudingwerken werd dit luik brandwerend omkast met brandwerende platen. Het opengaand deel van het luik en van het brandwerend materiaal werden aan elkaar gekoppeld, waardoor de werking van het luik gegarandeerd bleef. In deze ruimte bevindt er zich verder ook nog een oude haard (vast erfgoedelement) en een oud takelmechanisme.

Droge stijgleiding

Op de balustrade bevindt zich noordelijk een droge stijgleiding. De horizontale leiding die naar binnen loopt, is zwaar vervuild door duivenmest. Afhankelijk van het resultaat van de keuring van deze leiding, is deze leiding te vervangen of te herstellen. In elk geval zijn de duivenuitwerpselen ervan te verwijderen.

Galerij

De galerij, uitbekleed met lood, is in de noordelijke zone (+/-1m²) zwaar vervuild door duivenuitwerpselen. Dit is te verwijderen. Verder zijn de deuren die op deze galerij uitgeven (3 in totaal) aan de buitenzijde te schilderen.

In de overdekte zone van de galerij is de natuursteen van het gewelf zwaar verpoederd en dient verhard te worden.

Afb. 149. tweede verdieping

Afb. 150. tweede verdieping

B.2.4. Tweede verdieping

Het betreft eveneens een grote ruimte, die de volledige oppervlakte van de grote toren inneemt, ca. 8,55 x 8,55 m. Aan de buitenzijde is dit ter hoogte van de derde geleding, onderste deel. Op dit niveau bevinden zich gipsen mallen en modellen. De gipsen mallen en modellen getuigen nog van de exterieur restauratie van de toren die aan het begin van de 20ste eeuw werd aangevat. Om het plaatselijk herstel en de vervanging van de natuursteen mogelijk te maken werd er beroep gedaan op gipsen afgietsels. Dankzij deze afgietsels werd alle steen in ateliers voorbereid, zodat er geen bewerkingen op de toren moesten uitgevoerd worden. In de eerste restauratiefase 1928-1930 bestonden de gipsafgietsels uit ca. 30 000 onderdelen, die in de Sint-Niklaaskapel in de Lange Nieuwstraat werden samengevoegd. Ze werden vervaardigd door de firma Coremans en De Beuckelaer te Antwerpen. De belangrijkste afnamen worden hier vandaag opgeslagen. (zie bijlage 8.4. cultuurgoederen)

Er is vanuit deze ruimte ook een doorgang naar de zolder van de middenbeuk. De hierna beschreven bouwonderdelen bevinden zich alle in deze ruimte.

Deuren naar zolder middenbeuk

In deze ruimte bevindt zich aan de zuidkant, vrijwel volledig links, een doorgang naar de zolder van de middenbeuk. In deze doorgang bevinden zich twee deuren, een houten deur aan de kant van de toren, die zeker te behouden is en waaraan niet te raken is, en een tweede, brandwerende deur aan de kant van de zolder van de middenbeuk. Deze laatste deur werd aangebracht tijdens de instandhoudingswerken.

Vijf identieke deuren met bovenwaaier

Aan de westkant bevindt zich één houten deurtje, dat toegang geeft tot de galerij. Dit deurtje is voorzien van glas, in een kleinhoutverdeling, met zes ruitjes. Voor het overige is het volledig in eik uitgevoerd, met stijl- en regelwerk en een beplanking. Het geheel is aan binnen- en buitenzijde te schilderen, afmetingen 82 x 187 cm, alsook de bovenwaaier. De bovenwaaier is eveneens in eik uitgevoerd, met kleinhoutverdeling en vier ruitjes, afmetingen 82 x 77 cm.

Aan de noordzijde en aan de oostzijde bevinden zich identieke eiken deurtjes voor toegang tot de galerij, telkens twee per gevel, eveneens met bovenwaaier.

Alle deuren werden tijdens voornoemde werken geschilderd langs binnen- en buitenzijde, gereinigd en de stopverf werd waar nodig hersteld.

Centraal in de ruimte zit een klokkenluik.

IJzeren onderdelen

Zowel de ijzeren beugels rond de houten (gewichten)schacht, als de ankers rondom de korbelen en verschillende muurankers zijn verroest. Deze zijn roestwerend te behandelen en te schilderen.

Galerijen

De loden bekleding van de galerijen is nog in behoorlijke staat, maar komt los uit de gevel; dit moet plaatselijk worden opgekit.

Afb. 151. houten schacht tweede verdieping

In de overdekte zone van de galerijen is de natuursteen van het gewelf zwaar verpoederd en dient verhard te worden.

Onder het linteel van de rechtse, westelijke deur bevindt zich een grote, dwarse scheur in de natuursteen. Het loshangende deel dient terug verankerd en verlijmd te worden.

Waterbak

Vier waterbakken werden vroeger, naar aanleiding van de restauratie van de toren in de jaren '20, bovenaan geplaatst als middel tegen brand en voor het maken van de gipsen mallen voor de detaillering. Vandaag staan er nog drie bakken op de tweede, zesde en zevende verdieping.

Houten schacht

In deze ruimte bevindt zich een houten schacht met een sectie van 55 x 88 cm. Rond deze houten koker zitten ijzeren beugels, die eerder roestwerend behandelden geschilderd werden. In deze schacht bevinden zich de gewichten die de beiaardtrommel aandrijven. De schacht loopt door tot de achtste verdieping.

Afb. 152. derde verdieping

Afb. 153. oud uurwerkmechanisme

B.2.5. Derde verdieping

Deze ruimte bestaat uit een houten, betegelde vloer en een betonnen zoldering. Aan de buitenzijde is dit ter hoogte van de derde geleding, bovenste deel. De zoldering van de verdieping is uitgevoerd in een dubbele betonplaat. Tijdens de dringende instandhoudingswerken werden alle betonnen constructie-elementen in de toren hersteld.

Een deel van deze ruimte wordt ingenomen door drie kamers. Waarvan twee, in de ZO- en NO-hoek zijn uitgevoerd in een bepleistering op een stijl- en regelwerk. De derde kamer is niet meer dan een wand bestaande uit een houten beplanking op een stijl- en regelwerk tussen beide voornoemde kamers en een deur.

Trekkers met consoles en ankers

In deze ruimte bevinden zich vier zware trekkers, op ongeveer 1 m onder de betonplaat van de zoldering, sectie ca. 50 x 50 mm, lengte 4 x 8,55 m; deze worden ondersteund door telkens twee steunen, in totaal 8 stuks.

In de zuidmuur bevindt zich een lang, verticaal anker, lengte 3,42 m, sectie 50 x 50 mm. In de vier hoeken van deze ruimte bevinden zich restanten van trekkers, sectie 50 x 50 mm, lengte ca. 90 cm (4 stuks). In de hoek zuidwest van deze ruimte bevindt zich een uiteinde van een trekker, met oog en spie, lengte ca. 50 cm. In de hoek zuidoost bevindt zich eenzelfde uiteinde met oog en wig.

Alle voornoemde elementen werden roestwerend behandeld en geschilderd tijdens de instandhoudingswerken.

Klokkenluik

Het klokkenluik bestaat uit een stijl- en regelwerk met een beplanking. Het luik, inclusief het hang- en sluitwerk, werden tijdens de dringende instandhoudingswerken hersteld, doch sluit niet helemaal. Tijdens de restauratie van het exterieur zal dit luik tevens hersteld worden.

Net zoals in de andere ruimtes loopt er ook over deze verdieping een houten schacht met daarin de gewichten voor het uurwerk. De schacht loopt van de tweede tot de achtste verdieping, de uurwerkkamer, door.

Schrijnwerk

De twee ramen zijn aan beide zijden te schilderen, waarbij de goede werking van het hang- en sluitwerk na te kijken is. Boven beide ramen is een metalen trekker aanwezig. Deze zijn roestwerend te behandelen en te schilderen.

Oud uurwerkmechanisme

In deze ruimte bevindt zich nog een oud uurwerkmechanisme dat mogelijk teruggaat tot de eeuwwisseling van de 17de naar de 18de eeuw. De datering is gebaseerd op de verdikkingen aan de assen. Dit mechanisme vormt een waardevol erfgoedelement in de toren.

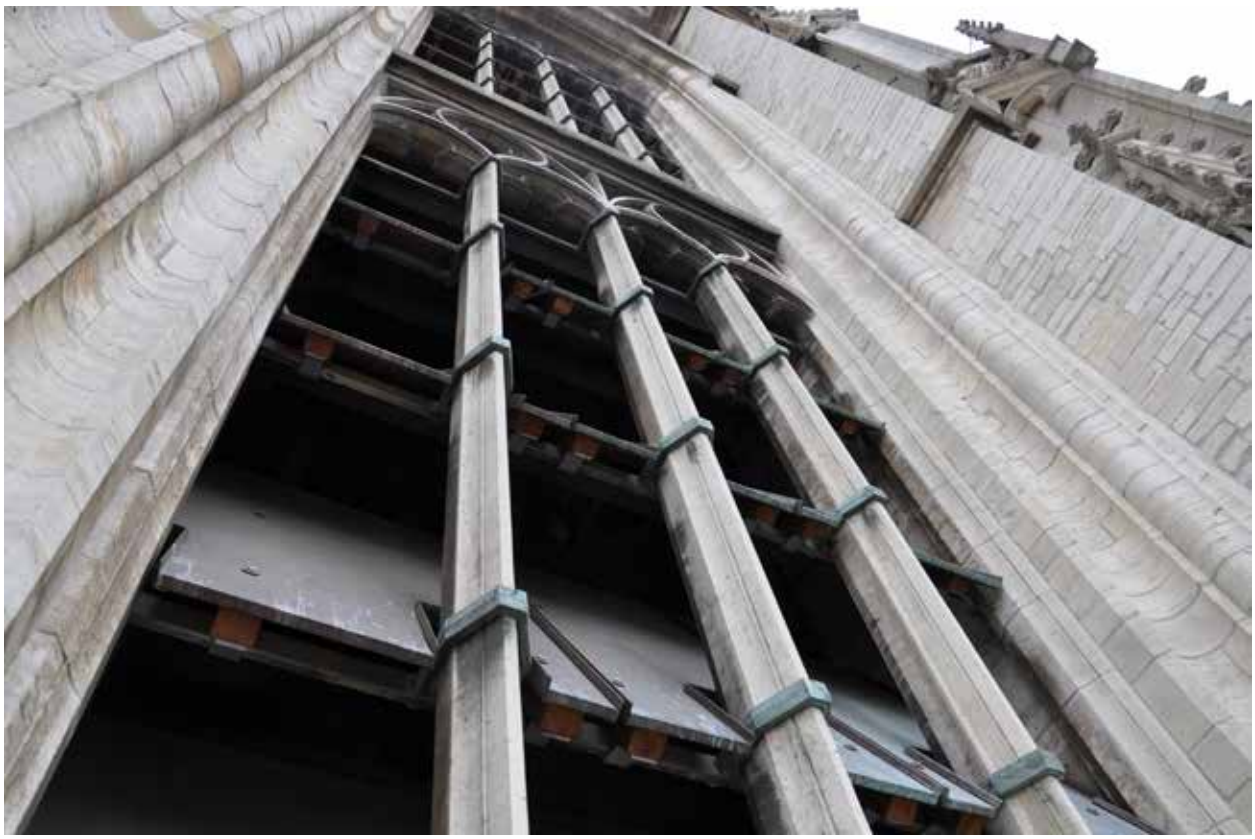

Afb. 154. buitenzijde gelmopeningen vierde verdieping

Afb. 155. galmberden vierde verdieping

B.2.6. Vierde verdieping

Dit is de verdieping juist onder de houten klokkenstoel van de luidklokken, met betonplaten aan onder- en bovenzijde van deze verdieping. Deze ruimte neemt de volledige oppervlakte van de toren in. Aan de buitenzijde is dit ter hoogte van de vierde geleding, onderste deel.

Galmopeningen

Er zijn in totaal acht galmopeningen, waarvan deze tegen de traptoren, aan de westgevel, minder breed zijn. De brede, in totaal zeven stuks, zijn 296 cm, de smalle, 1 stuk, 162 cm. Halverwege de hoogte van de galmopeningen bevindt zich maaswerk.

Tijdens de instandhoudingswerken werden in de galmopeningen galmberden aangebracht, voorzien van een duivenwering aan de binnenzijde. Onderaan de galmopeningen (op de dorpel) komt bij wind een grote concentratie aan water binnen. Hier is een constructie te voorzien om dit tegen te gaan.

Deurtjes naar galerijen

Rondom deze ruimte bevinden zich aan de buitenzijde galerijen, met uitzondering van aan de zuidkant. Er zijn in totaal 3 houten toegangsdeurtjes, in west-, noord- en oostmuur, in goede staat.

Lood op galerijen

De galerijen zijn bekleed met lood, in opstand tegen de opgaande gevels en de borstwering geplaatst en bovenaan met een soepele mastiek dicht gekit. Op enkele plaatsen is deze mastiek losgekomen en blijkt gemakkelijk verder los te komen. Ze is volledig te vervangen. de totale lengte per galerij is 964 cm x 2 per galerij + de breedte + 2 x 65 cm voor de breedte + 2 x 2 m, aan de doorgangen, dit voor de drie galerijen.

Dit lood watert af doorheen de borstweringen, met koperen spuwers, het geheel in lood en koper is in behoorlijke staat.[130]

Tevens op de westelijke galerij is de bevestiging van één ijzeren handgreep (drie in totaal aanwezig) twijfelachtig. Deze dient herbevestigd te worden.

Klokkenluik

In het midden van de ruimte bevindt zich een klokkenluik, uitgevoerd uit stijl- en regelwerk met een ingewerkte beplanking. Zowel het luik als het hang- en sluitwerk werd hersteld en bevindt zich in een goede staat.

Houten schacht

In deze ruimte bevindt zich een houten schacht, sectie 55 x 88 cm; rond deze houten koker zijn ijzeren beugels, die eerder roestwerend behandelden geschilderd werden. In deze schacht bevinden zich de gewichten die de beiaardtrommel aandrijven. De schacht loopt van de tweede tot de achtste verdieping door.

130 Beschrijving MOWA 1998: De loden vloerbekledingen van de balkons onderaan de galmgaten en de blinde ramen zijn over het algemeen intact. Plaatselijk beginnen enkele muurslabben lichtjes los te komen.

Afb. 156. klokkenstoelen vijfde verdieping

Afb. 157. galmberden vijfde verdieping

B.2.7. Vijfde verdieping

Deze verdieping bevindt zich tussen twee betonplaten; in deze ruimte staan de houten klokkenstoelen met de luidklokken, in totaal acht klokken. Aan de buitenzijde is dit ter hoogte van de vierde geleding, middelste deel. Doorheen deze ruimte loopt een houten koker, hoger beschreven.

Luidklok Karolus

De luidklok werd enkel in stilstand gecontroleerd, niet tijdens het slaan of luiden.

De ijzeren delen van de klok en het luiwerk zijn goed geschilderd. Aan de binnenzijde is het brons licht verweerd. De lagerplaten zijn een weinig gekanteld, waardoor de as niet axiaal t.o.v. de lagers ligt. Hoe de platen aan de klokkenstoel bevestigd zijn, is onduidelijk. De klok zelf is onderaan licht beschadigd [MOWA 2010].

In 2013 werd de sturing van de klok aangepast en werd er advies verkregen om het stalen juk te vervangen door een houten juk en de motor op de klokkenstoel zelf de plaatsen. Tot op heden werd hiervoor niets ondernomen.

Voor een gedetailleerde diagnose van de klok: zie deel B.2.17 en bijlage 8.5.2.

Net zoals in de andere ruimtes loopt er ook over deze verdieping een houten schacht. De schacht loopt van de tweede tot de achtste verdieping, de uurwerkkamer, door.

Galmberden

In de galmopeningen werden galmberden aangebracht, zoals reeds eerder besproken.

Klokkenluik

Het klokkenluik bestaat uit een stijl- en regelwerk met een beplanking. Het luik, inclusief het hang- en sluitwerk, werden tijdens de dringende instandhoudingswerken hersteld, doch sluit niet helemaal. Tijdens de restauratie van het exterieur zal dit luik tevens hersteld worden.

Net zoals in de andere ruimtes loopt er ook over deze verdieping een houten schacht met daarin de gewichten voor het uurwerk. De schacht loopt van de tweede tot de achtste verdieping, de uurwerkkamer, door.

Ladder

De ladder tussen de onderste betonplaat en de bovenzijde van de houten klokkenstoel werd recent roestwerend behandeld en geschilderd. De handgreep werd toen ook t.b.v. de veiligheid aangepast.

Afb. 158. bepleisterd gewelf zesde verdieping

Afb. 159. zesde verdieping

B.2.8. Zesde verdieping

Deze verdieping bevindt zich boven de luidklokken. De vloer bestaat uit een betonplaat; de zoldering van deze ruimte zijn kruisribgewelven. Aan de buitenzijde is dit ter hoogte van de vierde geleding, bovenste deel.

Galmopeningen

Ter hoogte van deze verdieping bevinden zich eveneens galmberden en duivenwering, zoals hoger beschreven.

Natuursteen

De natuursteen in deze ruimte is zwaar vervuild. Er kan overwogen worden om deze te reinigen. Op enkele plaatsen verpoedert het kruisribgewelf zeer fel. Deze zones zijn zeker te verharden en afhankelijk van de verdwenen sectie, zijn eventueel stenen te vervangen.

Bepleisterde gewelven

Het pleisterwerk van de gewelfvelden is eveneens vervuild en vertoont op verschillende plaatsen scheuren. Er kan overwogen worden om het pleisterwerk te herstellen.

Klokkenluik

Het klokkenluik, dat zich centraal in deze ruimte bevindt, werd tijdens de dringende instandhoudingswerken hersteld. Net zoals in de andere ruimtes loopt er ook over deze verdieping een houten schacht. De schacht loopt van de tweede tot de achtste verdieping, de uurwerkkamer, door.

Traptoren tot eerste galerij

De spiltrap is uitgevoerd in treden in blauwe hardsteen, waarvan de spil een onderdeel vormt. De muren van de trapkoker bestaan uit rond gekapte blokken in kalkzandsteen, vermoedelijk van de Ledeformatie. Het geheel is zorgvuldig afgewerkt.

Enkele meters onder het vloerniveau van de zesde geleding komt er in de traptoren een scheurvorming voor. Het anker op deze plaats werd reeds roestwerend behandeld en geschilderd. De scheur dient nog verlijmd te worden.

Treden, spil en handgreep werden hersteld tijdens de dringende instandhoudingswerken. Verspreid over de gehele traptoren ontbreekt plaatselijk het voegwerk uit de gebogen muur of is het sterk uitgesleten; hiervoor is een hoeveelheid voegwerk te voorzien, d.w.z. uitkappen en hervoegen, voor allerlei plaatselijke herstellingen.

Bakken met motoren

In deze ruimte bevinden zich 8 bakken, die de motoren van de luidklokken afschermen. Deze bakken zijn bekleed met zink, één aan de bovenzijde met lood. De zinken bekleding is sterk door

Afb. 160. zesde verdieping

corrosie aangetast en plaatselijk gescheurd.

Er wordt gewacht met het vervangen van deze bakken omdat men niet weet wanneer en op welke manier de klokken(aansturing) vervangen zal worden.

Waterbak

Vier waterbakken werden vroeger, naar aanleiding van de restauratie van de toren in de jaren '20, bovenaan geplaatst als middel tegen brand en voor het maken van de gipsen mallen voor de detaillering. Vandaag staan er nog drie bakken op de tweede, zesde en zevende verdieping.

Afb. 161. gecoate vloer zevende verdieping

Afb. 162. zevende verdieping

B.2.9. Niveau kazematten

Deze bevinden zich onder de vloer, te bereiken via het ronde luik. De wanden zijn uit baksteen vervaardigd. Indien noodzakelijk dient er plaatselijk metselwerk- en voegwerkherstel toegepast te worden.

B.2.10. Zevende verdieping (ter hoogte van galerij 1)

Deze verdieping bevindt zich ter hoogte van de uurwerkwijzerplaten. Aan de buitenzijde is dit ter hoogte van de vijfde geleding, onderste deel.

Vloer

Over de volledige vloeroppervlakte van de verdieping, zowel interieur als exterieur, werd in 2013 een nieuwe coating aangebracht. De aansluitingen met de opgaande muren (met lood) zijn in orde.

Centraal in de ruimte zit een klokkenluik. Ook is er een houten schacht aanwezig die van de tweede verdieping tot de achtste verdieping loopt.

Trekker boven toegangsdeur

Boven de groene toegangsdeur (met invulling in gaas) bevindt zich een zwaar gecorrodeerde trekker. Deze staat zeer gebogen, waardoor het zijn functie als trekker niet langer vervult en zodoende te vervangen is.

Natuursteen rond toegangsdeur

De natuursteen rondom de toegangsdeur is sterk vervuild en te reinigen. beide dagkanten van de deur, alsook het aangrenzende plafond zijn zwaar verweerd. Afhankelijk van het resultaat na reiniging, zijn delen met restauratiemortel aan te werken of te vervangen.

Afvoerleiding

Tegen de zoldering van de ruimte, vervolgens verticaal tegen de houten schacht, over de volle hoogte van de ruimte en tenslotte over ca. 80 over de vloer, loopt een witte, PVC afvoerbuis, sectie 40 mm. Deze afvoerbuis wordt best vervangen door een nieuwe in polyethyleen van dezelfde sectie. Totale lengte ca. 12 m, eveneens de nodige bochtstukken te voorzien, alsook het schilderen ervan.

Micro t.h.v. Ani en Line

Aangezien deze klokken moeilijk tot in de beiaardkamer te horen zijn, is het aangewezen om op dit niveau een micro te installeren, in verbinding met de beiaardkamer. Dit wordt verder door de beiaardiers opgenomen.

Waterbak

Op dit niveau bevindt zich een waterbak. Deze wordt niet langer gebruikt en dient zodoende niet hersteld te worden. Vier waterbakken werden vroeger, naar aanleiding van de restauratie van de toren in de jaren '20, bovenaan geplaatst als middel tegen brand en voor het maken van de gipsen mallen voor de detaillering. Vandaag staan er nog drie bakken op de tweede, zesde en zevende verdieping.

Afb. 163. raam uurwerkkamer

Afb. 164. inrichting uurwerkkamer

B.2.11. Achtste verdieping, met uurwerkkamer

De uurwerkkamer is een afgesloten ruimte, opgebouwd tussen twee betonplaten en wanden in snelbouw baksteen. In deze wanden bevinden zich zes ramen en aan de kant van de spiltrap een smalle gang, aan de kant van de kamer afgesloten met een deur. Aan de buitenzijde is dit ter hoogte van de vijfde geleding, middelste deel. In bijlage 8.5.2. van dit beheersplan wordt dieper ingegaan op de beiaard en het uurwerk.

Muren

De muren van deze ruimte zijn opgebouwd uit snelbouw baksteen, aan de buitenzijde eertijds zwart geschilderd. Het onderste en bovenste deel van de buitenzijde van deze muren zijn betonbalken, die een onderdeel zijn van de betonplaten, die zich onder en boven de uurwerkkamer bevinden.

In de smalle gang naar de uurwerkkamer werden aan de zijde van de galmberden platen aangebracht: bovenaan multiplex-platen, onderaan plastic-platen. De multiplex-platen worden best vervangen door een waterbestendig materiaal. De aanwezige natuursteen vertoont zware vervuiling en verwering en is zodoende te stralen en waar nodig bij te werken. Tegen de muur in snelbouw baksteen bevinden zich verschillende elektrische leidingen en kastjes in onbruik. Deze zijn te verwijderen en de gehele muur is te schilderen, samen met de (houten) platen.

Ramen

In de uurwerkkamer bevinden zich in totaal zes ramen, vormgeving ca. 1952, elk raam met twee naar buitendraaiende vleugels, met inbegrip van een spanjoletsluiting, een sluiting “Hollands model” om deze vleugels in geopende stand te kunnen vastzetten en enkel glas.

Deze ramen zijn na te kijken en waar nodig te herstellen.

Verwarming

De oude roestige infraroodstralers in voornoemde ruimte werden vervangen door elektrische toestellen en zijn in orde.

Verlichting

De verlichting gebeurt met TL-armaturen, recent vernieuwd en zodoende in orde.

Regenafvoer

De regenafvoer van de vloer boven de uurwerkkamer gebeurt via PVC-afvoerbuizen, die aan het plafond van de uurwerkkamer hangen. Er zijn al diverse herstellingen uitgevoerd en mogelijk is er ook een probleem van condensatievocht. Het geheel wordt best vervangen door nieuwe buizen in PE, die thermisch geïsoleerd worden. Het bestaande tracé is te behouden. Er zijn in totaal drie tapbuizen, die te behouden zijn en een vergaarbak waarin twee buizen toekomen. Vanaf de vergaarbak gaat de buis vervolgens doorheen de muur van de uurwerkkamer en verder naar

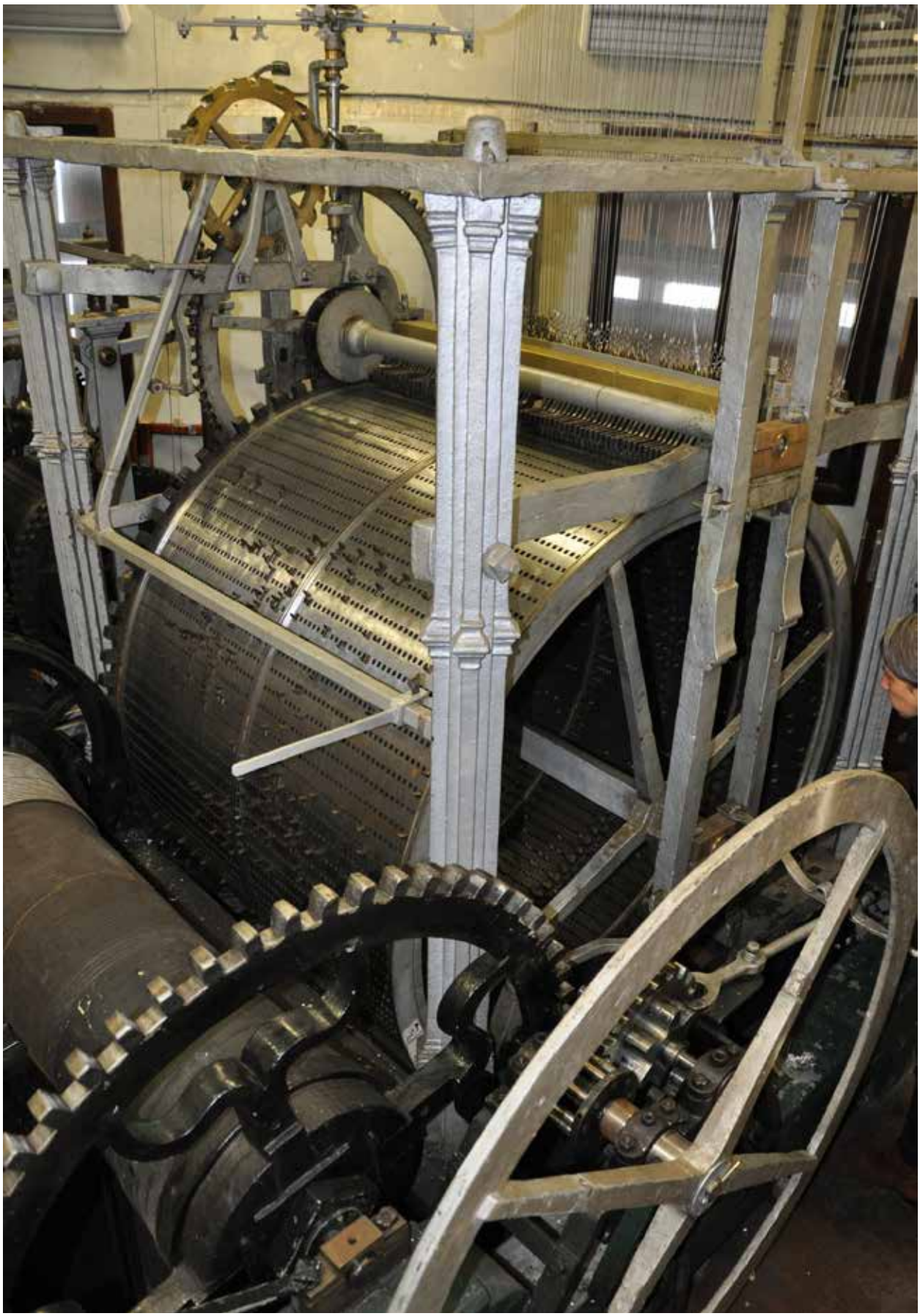

Afb. 165. uurwerkmechanisme

beneden tot in de ruimte hieronder. Het geheel aan buizen is te vervangen, inclusief vergaarbak, bochtstukken en hulpstukken. Alle buizen hebben sectie 80 mm.

Inrichting

In functie van een museale opstelling/geleide bezoeken is het wenselijk om de uurwerkkamer te verfraaien.

De gehele ruimte, incl. de houten kast en de aangrenzende kamer van de torenwachter, wordt best geschilderd en voorzien van een nieuwe vloerafwerking. De bestaande kasten worden behouden. De sokkels van beiaardtrommel en uurwerkmechanisme zijn te schilderen en van een afscherming te voorzien.

Van de tweede tot de achtste verdieping van de toren loopt er doorheen de ruimtes een houten schacht met daarin de gewichten van het uurwerk.

Afb. 166. bepleisterde gewelfvlakken negende verdieping

Afb. 167. galmberden negende verdieping

B.2.12. Negende verdieping

Deze ruimte bestaat uit een betonvloer, bekleed met lood en een zoldering van kruisribgewelven. In deze ruimte bevinden zich de houten beiaardstoel en de beiaardklokken. In de klokkenstoel is de beiaardkamer verwerkt. Aan de buitenzijde is dit ter hoogte van de vijfde geleding, bovenste deel.

Bepleistering gewelfvlakken

De bovenzijden van deze ruimte bestaat uit een kruisribbengewelf; op sommige plaatsen komt de bepleistering tegen deze gewelfvlakken los; plaatselijk is de loszittende bepleistering te verwijderen en te vervangen door nieuwe bepleistering, gelijkaardig als de bestaande.[131]

Natuursteen gewelfribben en halfronde kolommen en dagkanten

De natuursteen van de kruisribben is vrij sterk door erosie, vochtinsijpeling en zouten aangetast, vooral ter hoogte van de voegen is de natuursteen soms tot 4 à 5 cm afgesleten. Hetzelfde schadepatroon doet zich voor op de halfronde kolommen en de dagkanten onder de kruisribgewelven. De kruisribben en deze halfronde kolommen zijn over hun volledige lengte na te zien, losse delen af te kappen en plaatselijk met restauratiespecie bij te werken. Waar de steen dusdanig in sectie weg geërodeerd is, is de natuursteen te vervangen. Het voegwerk is te behouden en te herstellen, d.w.z. uit te sparen in de restauratiespecie.[132] Voorts zijn alle ijzeren doken en bevestigingen in onbruik te verwijderen, om te vermijden dat deze meer schade gaan aanbrengen aan de omliggende stenen door corrosie. De dagkanten werden allemaal reeds gereinigd en hersteld waar nodig, voorafgaand aan de plaatsing van de galmberden.

Het klavier en de tractuur van het manueel spel van de beiaard werd vervangen in 2014. De tractuur van het automatisch spel werd vervangen in 2016. Gezien de recente vernieuwingen dient het stof geweerd te worden. Dit kan door de beiaard op een gepaste manier te beschermen tijdens de werken. Klokkendeskundige Arie Abbenes coördineert deze beschermingswerken, de uitvoering gebeurt door de firma Eijsbouts uit Asten. Vermoedelijk zijn er voor het beschermen van de beiaard of voor het uitvoeren van de andere werken enkele galmberden tijdelijk te demonteren, daar op verschillende plaatsen de klokken slechts enkele centimeter van de galmberden hangen.

Trekankers en stalen ligger

Tijdens de dringende instandhoudingswerken werden de trekankers en de stalen ligger onder het gewelf roestwerend behandeld en geschilderd.

Klokkenstoel

Alle ijzeren onderdelen van de vloeren, ladders en leuningen werden roestwerend behandeld en geschilderd.

131 Beschrijving MOWA 1998: *Enkele gewelfvelden vertonen een lichte barstvorming en plaatselijk is het pleisterwerk beschadigd.*

132 Beschrijving MOWA 1998: *De natuurstenen ribben zijn sterk verweerd met een verspreide gipskorstvervuiling.*

Afb. 168. welfsel bovenaan trapkoker, traptoren

Afb. 169. traptoren

Betonconstructie

In de toren bevinden zich twee belangrijke betonconstructies. De betonconstructie bevindt zich ter hoogte van de zevende, achtste en negende verdieping, met centraal de uurwerkkamer op de achtste verdieping. Deze laatste is tussen twee betonplaten gevat, met muren in snelbouw baksteen. De betonplaat van de negende verdieping draagt de klokkenstoel van de beiaard. Van de eerste betonconstructie werden nog enkele tekeningen gevonden, gedateerd 1923, 1928 en 1929 en uitgevoerd door het "Technisch Bureel voor Industrie en Bouwbedrijf" (T.I.B.) te Antwerpen en Brussel. Van de tweede betonconstructie wordt een bijna volledige reeks uitvoeringstekeningen bewaard. Deze werden door het "Studiebureel T.K.B." opgemaakt en zijn gedateerd 1950, 1951 en 1952. Tot deze laatste reeks behoren ook detailtekeningen voor de nieuwe beiaardstoel . Een maquette van deze beiaardstoel wordt in het Museum Vleeshuis bewaard.

Tijdens de dringende instandhoudingswerken in 2012-2013 werd de volledige betonnen structuur gerestaureerd.

B.2.13. Traptoren van eerste tot tweede galerij

Herstelling natuursteen

Ter hoogte van de betonplaat boven de uurwerkkamer komt water doorheen de ronde muur van de spiltrap; mogelijk staat er aan de buitenzijde voegwerk open; dit is alleszins te herstellen.

Welfsel bovenaan trapkoker

De trapkoker met spiltrap is ter hoogte van de tweede galerij bovenaan met een welfseltje afgewerkt. Dit welfsel is met een bepleistering afgestreken, die sterk gescheurd en afgebladderd is. De gehele oppervlakte is te herbepleisteren. Van de bovenste laag natuursteen is één blok aan de zuidwestkant sterk gescheurd. De scheuren zijn uit te kappen en met restauratiespecie te herstellen. Het voegwerk, plaatselijk met een harde voegmortel opgestopt, is uit te kappen en te vervangen.

Smeedijzeren handgreep

De handgreep werd in orde gebracht tijdens de instandhoudingswerken.

Balustrade bovenaan spiltrap

Bovenaan de spiltrap bevindt zich een balustrade met een invulling in maaswerk. Het maaswerk zelf en het onderliggende blind maaswerk werden tijdens de vorige werken plaatselijk hersteld met restauratiespecie en het geheel werd met steenverharding behandeld.

Afb. 170. derde galerij

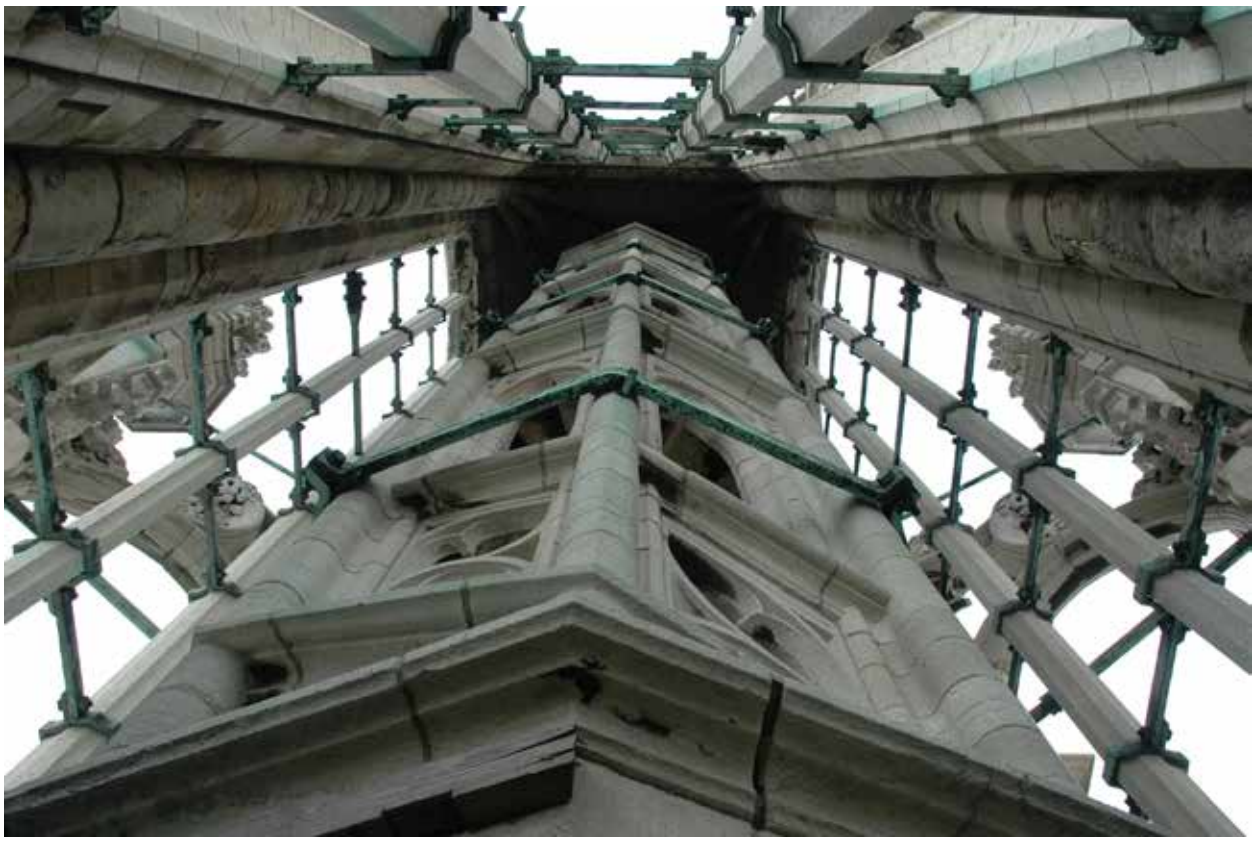

Afb. 171. derde galerij

B.2.14. Tweede galerij

Toegangsdeur bovenaan spiltrap

Het deurtje bovenaan de spiltrap is uitgevoerd in een eiken beplanking op een stijl- en regelwerk, met smeedijzeren scharnieren. Het geheel werd behandeld tijdens de instandhoudingswerken.

Vloer galerij

De vloer van de galerij, zowel het gedeelte buiten als binnen het torenvolume is met een coating afgewerkt. Deze coating en de loden aansluitingen met de opgaande muren, werd hersteld tijdens de dringende instandhoudingswerken.

B.2.15. Derde galerij

Vloerafwerking met coating

De vloer van deze galerij is over de volledige oppervlakte met een coating afgewerkt, recent hersteld en zodoende in orde.

Natuursteen en voegwerk

De bovenste geleding van de toren, vooral de centrale spiltrap vanaf de tweede galerij, is uitgevoerd in een natuursteensoort die afwijkt van de klassieke kalksteen en kalkzandsteen. Het is een vrij sterk geërodeerde steen, die qua oppervlak de kenmerken vertoont van deze van Euvillesteen. Het is te achterhalen welke steensoort eertijds bij de herbouw van deze spiltrap, in de periode 1928-1930, werd toegepast. Alle voegwerk werd met cement uitgevoerd. Het voegwerk is op veel plaatsen afgebrokkeld en vertoont talrijke haarscheurtjes. Er is plaatselijk herstel van voegwerk voorzien, tenzij wordt geopteerd om alle voegwerk te vervangen. Omwille van de zeer door regen belaste natuursteen, op deze hoogte, heeft dit de voorkeur.

Smeedijzeren borstwering

Bovenaan de spiltrap bevindt zich een bordes, dat met een smeedijzeren borstwering is afgewerkt, in siersmeedwerk, afmetingen 64 x 109 cm; het geheel is recent roestwerend behandeld en geschilderd.

Houten kast met schietlood

Op het bordes bevindt zich een houten kast, in multiplex, waarin zich een schietlood aan een touw bevindt. Het houtwerk werd recent geschilderd. Afmetingen kast 26 x 26cm, 2,33 m hoog.

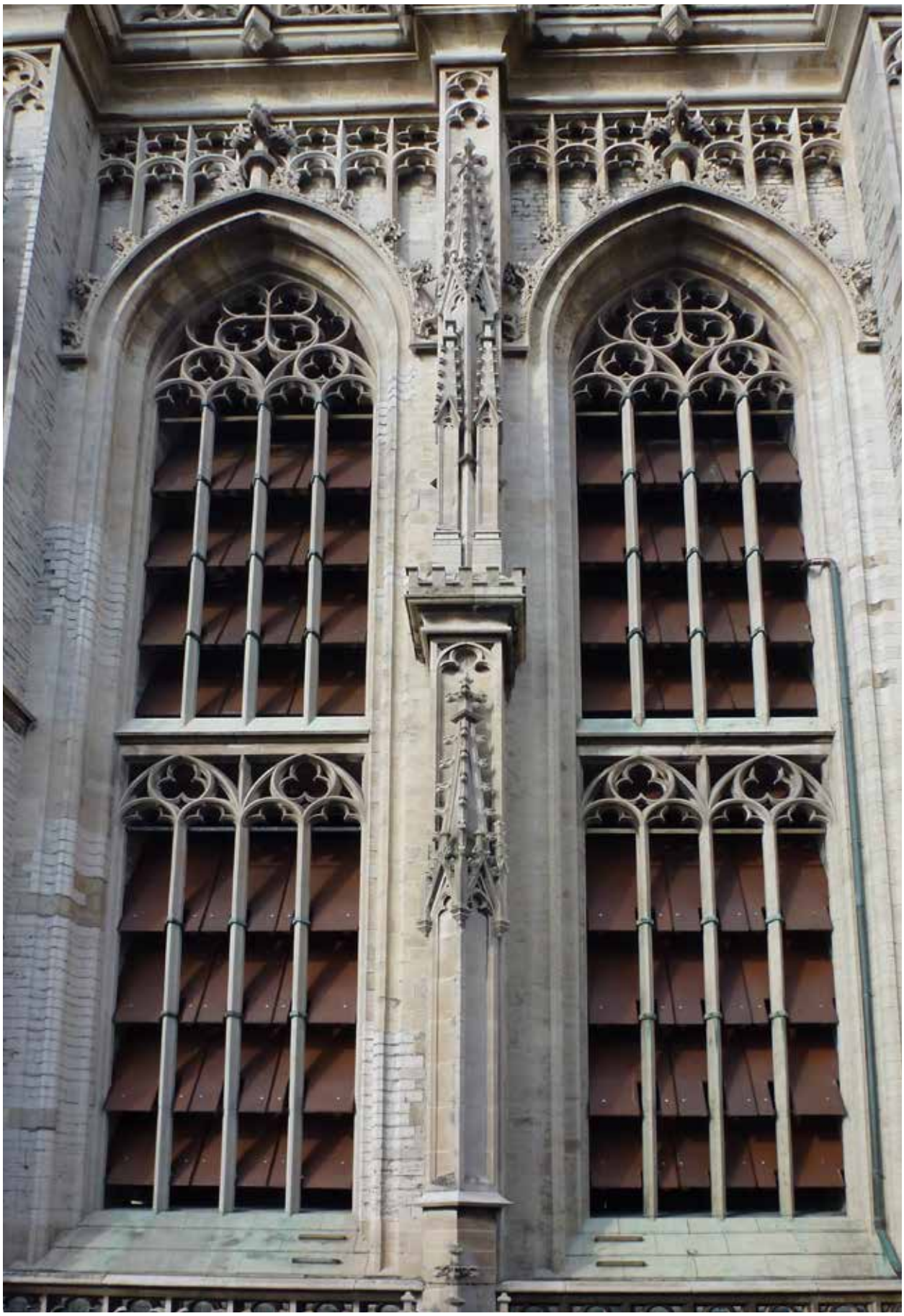

Afb. 172. galmberden

B.2.16. Galmberden

Zoals hoger toegelicht, was de grootste schade aan beton en hout te wijten aan regen. Vooral indien dit gepaard ging met veel wind, stonden de betonvloeren volledig nat.

Om dit probleem op te lossen werden er tijdens de dringende instandhoudingwerken galmberden aangebracht ter hoogte van de vierde, vijfde en zesde verdieping (luidklokken) en ter hoogte van de zevende, achtste en negende verdieping (beiaard).

Tijdens de buitenrestauratie van de grote toren is een waterkering op de dorpels van de galmgaten te voorzien.

Afb. 173. oostzijde toren

B.2.17. Beiaarden, luidklokken, klokkenstoelen en torenuurwerk

In het kader van dit beheersplan schreef Frank Deleu een historische en diagnosenota voor de beiaard, de luidklokken en het torenuurwerk. De bevindingen worden hier meegegeven, de volledige nota kan teruggevonden worden in bijlage 8.5.2.

Kerkbeiaard, luidklokken en automatisch spel

De vroegere kerkbeiaard (nu in Hoogstraten) vormt geen onderdeel van dit dossier[133] enkel de in de toren bewaard gebleven luidklokken. Deze zijn in zorgwekkende toestand. Aan de binnenzijde schilferen de klokken af. Verschillende houten luidbalken zijn gebarsten en de ijzeren onderdelen zijn roestig. Twee klokken zijn buiten dienst wegens klepelbreuk; één klok is preventief buiten werking gesteld (risico van barsten door te luiden); van één klok is het luidwiel kapot. Er zijn dus vier klokken permanent buiten werking. Twee klokken kunnen niet samen geluid worden omdat ze te dicht bij elkaar hangen. Alle luidbruggen tonen in meerdere of mindere mate sleet. De klepels staan niet in verhouding tot de klok en beschadigen de binnenzijde van de klokken. Bovendien is de ophanging van de klepels in de klokken zorgwekkend.

De luidmotoren staan op een veel te verre afstand van de klokken.

Over de toestand van de luidklokken en luidinstallatie zijn verschillende rapporten gemaakt:

- door Br. Reuter, klokkengieter Abdij Maria-Laach (2010)
- door Entreprise Andre Voegele uit Straatsburg (10 maart 2011)
- door Kon. Eijsbouts uit Asten (25 januari 2012)

Allen beschrijven ze de slechte toestand van de installatie en dringen ze aan op herstel. Zij bieden twee opties: enerzijds kleinere en gefaseerde herstellingen om de facto de installatie terug in bedrijf te brengen of een algehele restauratie en vernieuwing van de installatie: inclusief nieuwe (houten, rechte) luidbruggen, nieuwe klepels, nieuwe luidmotoren en veilige ophanging van de klokken. Alle betrokken partijen kiezen voor de laatste optie. Er zal ook gekozen moeten worden over het eventuele verder gebruik van lineaire motor waarvan één klok nu is voorzien (Clok-o-Matic). De voor- en nadelen zijn nog niet voldoende in kaart gebracht.

In 2014 werd, n.a.v. het Wereld Beiaardcongres dat plaats vond in juni 2014, het manueel spel (klavier en tractuur) van de beiaard vernieuwd. Voor deze werken liet de stad zich bijstaan door Arie Abbenes als adviseur. De uitvoering van de werken gebeurde door Koninklijke Eijsbouts.

Zeer recent werd het automatisch spel van de beiaard en de beiaardtrommel gerestaureerd (voorlopige oplevering 2016).

Het trommelspeelwerk werd met gewichtsaandrijving en hamerwerk in oude staat hersteld, de gewichten worden wel elektrisch gehesen. Uur- en slagwerken bleven computer gestuurd. Wel werd het opwindwerk van het historisch uurwerk museaal in bedrijf gesteld: bij torenbezoeken kan dit handmatig worden opgewonden zonder dat het wijzerwerk hier iets van ondervindt. Voor deze werken liet de stad zich bijstaan door Arie Abbenes als adviseur. De uitvoering van de werken gebeurde door Koninklijke Eijsbouts.

Sinds de restauratie van de trommel in 2016 draait deze weer op het eigen gewicht en niet door het aansturen van een elektro motor. Hierdoor zal de trommel ongetwijfeld regelmatiger en zonder schokken zijn werk kunnen doen. Bij deze restauratie werden de verbindingen naar de valha-

133 De historische kerkbeiaard werd eerder uit de toren gehaald en in bruikleen afgestaan aan de St. Catharinakerk van Hoogstraten (1959). Daar wordt deze beiaard in 2017 gerestaureerd.

mers geoptimaliseerd o.m. door een aantal broekverbindingen uit te schakelen. Bovendien werd de uur- en de halfuurslag terug gekoppeld aan de klokken die hiervoor (tot 1990) werden gebruikt en waarbij de hamers opnieuw gebruikt konden worden.

De klokcomputer (Apollo II) bedient nu het uurwerk, start de uurslag en halfuurslag en het optrekken van de gewichten. De nieuwe Apollo III biedt meer mogelijkheden qua programmatie in situ en van op verplaatsing.

Het terug installeren van een tweede beiaard in dezelfde toren- zoals het vroeger was – kan een wens zijn, ingegeven door de torengeschiedenis. Nuttig en realistisch is deze optie echter niet want dit biedt geen meerwaarde aan het huidige patrimonium van de toren.

Klokkenstoelen

Alle houtwerk werd aan een visuele inspectie onderworpen. Daaruit bleek dat de vloerconstructies nog in goede staat zijn; ze worden trouwens vrijwel niet belast, noch door zware lasten, noch door regen en wind.

De houten constructies voor beide klokkenstoelen werden in Karrihout (Eucalyptus diversicolor) uitgevoerd. Dit is zowel uit archiefonderzoek als uit onderzoek op het houtwerk door het Koninklijk Museum voor Midden-Afrika (KMMA) te Tervuren gebleken. De overige constructiebalken in de toren, voornamelijk moer- en kinderbalken van de vloerconstructies, zijn in eik.

Er bestond twijfel over de toestand van houtwerk- in het verleden werd er reeds zwambehandeling uitgevoerd aan de klokkenstoel van de beiaard- gezien ze boven door regen (voor het plaatsen van de galmberden) en door dynamische spanningen worden belast. Daarom werden ze aan bijkomend onderzoek onderworpen. Dit werd door het KMMA uitgevoerd, voornamelijk m.b.v. een resistograaf. Vrijwel alle balken van beide draagstoelen werden hiermee onderzocht, vooral op de locaties die visueel twijfel geven.

Uit dit bijkomende onderzoek bleek dat één balk van de klokkenstoel van de beiaard ernstig was aangetast. Deze balk werd plaatselijk hersteld tijdens de dringende instandhoudingswerken.

Stadsbeiaard

Na de grondige restauratie in 1972, de uitbreiding met twee zware klokken in 1990 en de restauraties in 2014 en 2016 (nieuw klavier, optimalisatie verbindingen, vernieuwing tractuur manueel spel en automatisch spel) is de Antwerpse beiaard in optimale staat. Regelmatig onderhoud en regelmatige bespelingen kunnen de installatie voor lange tijd goed houden.

Een welkome hulp voor de beiaardier zou er uit kunnen bestaan een eenvoudige geluidsversterking te monteren in de klavierkamer waardoor het mogelijk zou worden de twee lager hangende nieuwe klokken te kunnen horen vanaf het speelklavier.

De recent geplaatste galmborden beschermen de klokkenkamer zeer zeker. Toch is het bijna zeker dat de beluistering op de begane grond hierdoor beïnvloed is.

Een permanente controle van alle elektrische installaties in de toren, inclusief trapverlichting, bliksemafleiding, enz. is evident noodzakelijk.

Torenuurwerk

Het aanwezige computergestuurde uurwerk bleef na de restauratie in zijn opzet gehandhaafd. Van hier uit worden de spelmomenten van de speeltrommel aangestuurd en worden de juiste slagen op de juiste klok gegeven. De computer geeft tevens het commando tot het hijsen van het trommelgewicht. Nachtelijk spel en slag worden niet voorzien en via de gsm kan het automatisch spel door de computer geblokkeerd worden. De klokcomputer stuurt ook het centrale motorwijzerwerk, juist onder de uurwerkkamer, aan. Deze installatie werd bij de restauratie van 2016 niet gewijzigd.

Afb. 174. inventarisplan

C. De tuin en het paviljoen

De huidige tuin is het uitgegroeide resultaat van de laatste heraanlegfase omstreeks 1980 die - voortbordurend op voorgaande aanlegfasen- relicten hergebruikt. Onderstaande legende bij het inventarisplan (Ars Horti, mei 2017) geeft de locatie aan van de aanwezige erfgoedrelicten die in de nota worden beschreven. Raadpleeg het inventarisplan ook voor de positie van de beplanting en de architectonische constructies.

1. Onze-Lieve-Vrouwkathedraal
2. kathedraaltuin
3. binnentuin dekenij
4. benedentuin van de voormalige onderpastoors,
5. Nieuwerck
6. pijler
7. huis 'den Palmboom'
8. Papenhof
9. Kapelaanssacristie
10. kapittelbibliotheek
11. kapittelsacristie
12. traptoren, 14de eeuw
13. kapittelhuis
14. kapittelgang, Goenplaats 21
15. kapittelkoer
16. paeykamer
17. gewelven van het kapittelhuis onder de huidige dekenij
18. kruisribgewelven
19. dubbelhuis
20. tuinpaviljoen
21. waterbekken
22. Lourdesgrot
23. Onze-Lieve-Vrouwbeeld
24. oranjerie
25. betonnen trap
26. dekenij, Sint-Pieterstraat 1
27. voorraadkamer, Groenplaats 30
28. Lijnwaadmarkt 28
29. Sint-Pieterstraat 3
30. Sint-Janskapel, zondagsschool
31. grondkerende scheidingsmuur met deksteen
32. grondkerende scheidingsmuur zonder deksteen
33. scheidingsmuur
34. winkels tegen het Nieuwerck
35. bouw-as Nieuwerck en centrale tuin-as van de baroktuin
36. landschappelijke vista in de Verly-tuin na 1800
37. tuinvista op het Mariabeeld, na 1858

Afb. 175. beplantingsplan

C.1. Beplanting

Bomen

Acer pseudoplatanus 'Leopoldii' (bontbladige esdoorn)
Robinia pseudoacacia (valse acacia)
Sorbus intermedia (Zweedse lijsterbes)

Struiken

Amelanchier lamarckii (Amerikaans krentenboompje)
Catalpa bignonioides (trompetboom)
Cupressus × *leylandii* (Leylandcipres)
Magnolia x *soulangeana* (beverboom)
Thuja plicata (reuzenlevensboom)
Aucuba japonica 'variegata' (broodboom)
Buxus sempervierens (palmboompje)
Buddleja davidii (vlinderstruik)
Berberis julianae (zuurbes)
Cotoneaster (dwergmispel)
Cornus sanguinea (rode kornoelje)
Deutzia gracilis (bruidsbloem)
Euonymus japonicus (Japanse kardinaalsmuts)
Hibiscus syriacus (altheastruik)
Hydrangea macrophylla 'Teller White' (hortensia)
Laburnum anagyroides (goudenregen)
Lonicera pileata (struikkamperfoelie)
Ligustrum ovalifolium (haaglisguster)
Mahonia aquifolium (mahoniestruik)
Prunus laurocerasus (laurierkers)
Sambucus nigra (gewone vlier)
Skimmia japonica (skimia)
Symphoricarpos albus (sneeuwbes)
Spiraea vanhouttei (spierstruik)
Ribes sanguineum (rode ribes)
Rosa ‘Maigold’ (grootbloemige gele klimroos)
Syringa vulgaris ‘Aba’

Kruidachtigen

Vinca minor (kleine maagdenpalm)
Helianthus atrorubens 'Giganteus' (zonnebloem)
Hypericum hidcote (hertshooi)
Fragaria vesca (Bosaardbei)
Paonia lactiflora ssp. (pioenroos)
Potentilla indica (schijnaardbei)

Afb. 176. zicht op de kathedraaltuin

Afb. 177. zicht op de kathedraaltuin

Bolgewassen

Tulipa parkiet (parkiettulp)
Narcissus ssp. (trompetnarcis)

Waterplanten

Iris pseudacorus (gele lis)
Nymphaea 'Marliacea Flammea' (waterlelie, rode bloem) of 'Marliacea Chromatella' (gele bloem)

Klimplanten

Hedera helix (kleinbladerige klimop)
Hedera helix ssp. *Hibernica* (grootbladige klimop)
Rosa 'Maigold' (grootbloemige gele klimroos)
Parthenocissus quinquefolia (vijfbladige wingerd)

Grasmat en tredvegetatie

Poa anua (straatjesgras)
Poa pratensis ssp. (veldbeemd)
Festuca rubra ssp. (roodzwenkgras)
Agrostis capillaris ssp. (struisgras)
Lolium perenne ssp. (raaigras)
Bellis perennis (madeliefje)
Prunella vulgaris (gewone brunel)
Geranium pusillum (kleine ooievaarsbek)
Taraxacum officinale (paardenbloem)

Muurvegetatie

Asplenium trichomanes (steenbreekvaren) op kalkzandsteen toegangspoort, Groenplaats 21
Cymbalaria muralis (muurleeuwenbek) in de kasseivoegen van de kapittelkoer

Afb. 178. kathedraaltuin, Mariavista

Afb. 179. kathedraaltuin

C.2. Architectonische constructies

Gebouwen

Tuinpaviljoen , bak- en zandsteenarchitectuur onder een schilddak met natuursteen leien, 17de eeuw.

Het tuinpaviljoen is aan de achterzijde tegen de constructies van het 'Nieuwerck' gebouwd. Deze achtermuur vormt tegelijk de scheimuur met de huizen aan de kant van de Melkmarkt. In het tuinpaviljoen tekenen de natuurstenen constructies zich duidelijk af. Voor het overige is het interieur sober afgewerkt, Aan de buitenzijde geeft het paviljoen een zeer vervallen indruk, vooral door de staat van het gevelparement en het gebrek aan onderhoud van het schilderwerk van de ramen, de toegangsdeur en de kroonlijst. Het schrijnwerk van ramen en deur is in slechte staat. Van het linker raam werd de onderste helft vervangen door een houten plaat. In de gevels zijn aanzienlijke scheuren; die vervolgens ook weer dichtgezet zijn. Ze wijzen op zettingsproblemen, een fenomeen dat nog verder evolueert en zich ook aftekent in de aangrenzende huizen, hoger vermeld.

Oranjerie, gietijzer & glas, 19de eeuw

Rotsbekleding, hergebruikte natuurstenen tegen het kruisribgewelf, 19de eeuw

Muren

- Nieuwerck, baksteenparement & zandsteen, 16de eeuw
- Keermuur, noordelijk segment van het baksteenparement zonder dekstenen en trap, 19de eeuw
- Keermuur, zuidelijke segment van het baksteenparement met dekstenen, 19de eeuw
- Keermuur, dwars segment van het baksteenparement met dekstenen, 19de eeuw
- Terrastrap, blauwe hardstenen bloktrede, hergebruik
- Tuinpadtrap, blauwe hardstenen bloktrede, hergebruik

Tuinstructuren

- Ovaal waterbekken, blauwe hardsteenomranding en cementering, filterput, 19de eeuw en latere herstellingen.
- Rozenboog, ijzer, 20ste eeuw.
- Plantentreillage, grenenhout, 20ste eeuw
- Compostbakken, kunststof, 21ste eeuw

Verhardingen

- Terrasverharding, rode terracottategel 20/10, 20ste eeuw
- Tuinpad tegen de dekenij, betondal 30/30, 20ste eeuw
- Verharding voor het paviljoen, blauwe hardsteen 25/25, 19de eeuw
- Verharding binnentuin, overwegend in blauwe hardsteen platine-van variërende grootte- en aangevuld met kinderkoppen in zandsteen, … , 20ste eeuw

Afb. 180. toegang tot de kathedraaltuin

Afb. 181. dekenij

Sculptuur

- Mariabeeld, zandsteen, 19de eeuw, op hergebruikt voetstuk
- Doopvont, Cararamarmer, eind 15de eeuw op hergebruikt voetstuk
- Verzameling zandsteenfragmenten en beelden in het lapidarium

Meubilair

- Parkbank Zocher, gelakt hout op gietijzeren poten, naar 19de eeuws ontwerp van Jan David Zocher junior, 20ste eeuw
- Twee gelijkaardige parkbanken, ongelakt hout op gietijzeren poten, 19de-eeuws

Afb. 182. tuinpaviljoen

Afb. 183. kathedraaltuin, Nieuwerck

C.3. Oppervlaktematen

In het Papenhof komen vijf tuinen voor: de kapittelkoer, de binnentuin van de dekenij, de kathedraaltuin en de noordelijke (voormalige tuin onderpastoors) en zuidelijke benedentuin. Samen beslaan ze een oppervlakte van 1648 m² ofwel 53% van het Papenhof.

Kapittelkoer

kasseiverharding 140 m²

Binnentuin dekenij

ruderale begroeiing 62,58 m²

Kathedraaltuin

totale oppervlakte 1225 m²

Tuinpaviljoen

gebouw 36,5 m²

Benedenterras

Totale oppervlakte gesloten verharding 34,74 m²

- tegelverharding 25 m²
- traptreden 6 m²
- grondkeermuur 3,8 m²

Tuinterras gelijk met maaiveld

Totale oppervlakte gesloten verharding 30,2 m²

- betontegels 22 m²
- traptreden 0,6 m²
- keldervenster, glas 1,2 m²
- verluchtingsrooster, ijzer 1,2 m²
- afvoergoot in geprefabriceerde betonelementen en plaatselijke cementering lengte 25,8l m, oppervlakte 5,2 m²
- keermuur lengte 12,2 lm, oppervlakte 1,2 m²

Afb. 184. kathedraaltuin

Boventerras

Totale oppervlakte gesloten verharding 43 m²

- terracottategels 34 m²
- bloktreden, blauwe hardsteen 3,3 m²
- deksteen 5,7 m²

Nieuwe toegangstrap

betontreden 4 m²

Keermuur

- verharding pijler Nieuwerck inclusief deksteen 5,7 m²
- metselwerk met deksteen lengte 14,9 lm, oppervlakte 10,7 m²
- metselwerk zonder deksteen lengte 17,6 lm, oppervlakte 12,5 m²

Scheidingsmuur tussen benedentuinen

metselwerk lengte 2,6 lm, oppervlakte 0,6 m²

Waterbekken

- vijverrand 15,6 lm
- wateroppervlakte 14,3 m²

Plantentreillis

- houten latwerk noordkant 11 lm
- houten latwerk oostkant 11 lm

Gazon

- grasmat 502 m²
- grasrand 237 lm

Perken

- beplant oppervlak 567 m²
- maagdenpalm oppervlakte 25m², perkrand 56 lm

Afb. 185. koer bij Sint-Janskapel (bijgebouwen ZO), met Zocherbank

Hagen

ligusterhaag, lengte 15,4 lm, breedte variabel 0,3-1,2 m, hoogte variabel 1-3 m

Zuidelijke benedentuin

oppervlakte 76 m² (niet in beheersplan begrepen)

Noordelijke benedentuin (tuin onderpastoors)

oppervlakte 145 m² (niet in beheersplan begrepen)

Afb. 186. dekenij, vanaf de tuinzijde

D. De dekenij

Recent werd in het kader van een studie tot herbestemming en restauratie/renovatie van de dekenij een CHE-rapport opgesteld. Dit rapport werd opgemaakt door Elke Van Severen in opdracht van de kathedrale kerkfabriek en bevindt zich in bijlage 8.5.3.

Aangezien de dekenij in deze studie enkel behandeld wordt in het kader van de ontsluiting van de tuin, wordt er geen bijkomende inventaris van dit pand opgesteld.

4. Beschrijving van de erfgoedwaarden van het onroerend erfgoed

4.1. Historische waarde

Het kerkelijk leven in Antwerpen start bij de kerstening van de Antwerpenaren in de 7de eeuw. De oudst bewaarde tekst waarin wordt gesproken over de Onze-Lieve-Vrouwekerk dateert van 1124: het is de stichtingsakte van het bijbehorende kapittel. In dat jaar wordt de kerk tot parochiekerk verheven.

In 1352 wordt de eerste steen gelegd van de Onze-Lieve-Vrouwekerk zoals we die vandaag kennen. Op dat moment staat er op de plaats van de gotische kerk een romaans kerkgebouw dat in de 13de en 14de eeuw meermaals werd vergroot. Uiteindelijk werd deze kerk in de 15de eeuw gesloopt, toen de nieuwe kerk voltooid was. De bouw van de gotische Onze-Lieve-Vrouwekerk nam ongeveer 170 jaar in beslag, tot 1521. Als laatste werd de noordertoren afgewerkt die sindsdien deel uitmaakt van het Antwerpse stadslandschap. Tot laat in de 15de eeuw blijft Onze-Lieve-Vrouwekerk de enige volwaardige parochiekerk van de stad. Een belangrijk en interessant historisch relict dat herinnert aan de bouw van de kerk is het tredrad in de zuidertoren, ter hoogte van de zolders van de zijbeuken. Mogelijk staat het er sinds de bouw van deze toren, waaraan van 1430 tot 1474 werd gewerkt en is het in de onvoltooide toren blijven staan. Het werd goed onderhouden, waardoor de constructiedatum moeilijk te achterhalen is.

Zodra er een deel van het kerkgebouw was opgericht, werden er huizen tegenaan gebouwd. De verhuring ervan betekende immers een belangrijke bron van inkomsten. De huizen rond de kerk zijn daarvan het materiële bewijs. Alhoewel er een groot aantal werd gesloopt, zijn er nog steeds een aantal die uit de bouwperiode van de kerk dateren. Tot de meeste gave behoren deze in de Jan Blomstraat, nr. 1 t.e.m. 5, en de muur met ingangsomlijsting aan Groenplaats 21, beide als monument beschermd.

In de 16de eeuw beleefde Antwerpen de Gouden Eeuw. Maar in de tweede helft van de 16de eeuw volgden turbulente en troebele jaren die ook Onze-Lieve-Vrouwe teisterden. Hoewel er in 1521 nog een megalomane uitbreiding van de kerk gepland was onder de naam 'Nieuwerck', vernielde een zware brand in 1533 het dak en de pijlers van de kerk. De uitbreidingswerken werden geannuleerd. In 1559 werd het bisdom Antwerpen ingericht, de kerk werd een kathedraal. Tijdens de Beeldenstorm van 1566 en de Calvinistische jaren werd het interieur van de kerk zwaar beschadigd. De schade werd hersteld einde 16de en begin 17de eeuw. Vanaf de jaren 1790 volgde opnieuw een kaalslag: de Franse overheerser trok Antwerpen binnen en eiste kerkelijke bezittingen op. Kloosters, gilden en ambachten werden afgeschaft, hun bezittingen –zoals de altaren in de kerk- aangeslagen of verkocht. Rond 1800 was de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal een leeg en vernield gebouw. In 1801 werd het Bisdom Antwerpen opgeheven en veranderde de status van Onze-Lieve-Vrouwekathedraal opnieuw in kerk.

Het opnieuw inrichten van de kerk zou meer dan een eeuw in beslag nemen. Een aantal kunstwerken die tijdens de Franse Revolutie in beslag genomen waren of werden verkocht keerden terug naar hun originele plaats, waaronder een paar werken van Rubens. In de loop van de 19de eeuw werden verschillende neogotische interieurelementen geïnstalleerd in de kerk, die tot vandaag het uitzicht bepalen en een definitieve breuk betekenen met het gebouw tijdens het ancien régime.

In het vierde kwart van de 19de eeuw werd de kerk nogmaals gerestaureerd en werden bovendien toevoegingen aangebracht, deels volgens oorspronkelijk plan. Pas in de jaren ’60 van de 20ste eeuw volgde opnieuw een restauratiecampagne. De wereldoorlogen, waarin de kerk weinig schade opliep, zorgden immers voor de opschorting van geplande werken. In 1961 werd het bisdom van Antwerpen opnieuw geïnstalleerd; de kerk werd opnieuw een kathedraal. In 1993, na het afronden van de restauratie, werd de kathedraal opnieuw volledig opengesteld (gedeeltelijke sluiting tijdens werkzaamheden). Vanaf 1996 ging de restauratie verder met de koorkapellen en het exterieur.

De kathedraal en belforttoren bepalen al eeuwenlang het dagdagelijkse leven van de omwonenden en bij uitbreiding alle Antwerpenaren. Niet alleen op religieus vlak maar ook bij de dagindeling en later de tijdsmeting speelden ze een belangrijke rol. Zo bepaalde het ritme en de frequentie waarop de stadsklokken sloegen, mee het dagelijks ritme van de stad. Het automatisch luiden van de klokken en het slaan volgens dezelfde intervallen, was dan ook van groot belang. Om die reden werd er continu gestreefd naar de optimalisatie van de torenuurwerken en de mechaniek erachter. Het speel-, uur- en slagwerk in de belforttoren van Antwerpen kreeg zijn huidige samenstelling in 1730, toen er uitgebreide werken werden uitgevoerd aan de speeltrommel door Jan de Hondt. Het gotische frame waar de speeltrommel in gemonteerd is, dateert uit de 16de eeuw en deed voorheen 1730 al dienst voor een vroeger torenuurwerk of automatisch speelwerk. In 1786 kwam er een nieuw torenuurwerk door Pieter van Hoof. Het bediende de wijzerplaten en stuurde de speeltrommel voor het automatisch spel aan tot in 1990, toen het uurwerk computergestuurd werd. In 2014 werd het manueel spel van de waardevolle stadsbeiaard gerestaureerd; er werd een nieuw klavier voorzien en het tractuur van het manueel spel werd vernieuwd. In 2016 werd het automatisch spel gerestaureerd; de aandrijving van de (gerestaureerde) trommel door gewichten werd weer hersteld, het tractuur van het automatisch spel werd vernieuwd, de uur- en halfuurslag werden terug overgebracht naar hun originele plaats (klok 1 Gabriel en klok 4 Hemony), en het historisch uurwerk werd museaal in bedrijf gesteld.

Tot 1892 werd in België de plaatselijke tijd toegepast, bepaald door de hoogste zonnestand van een grote stad in de buurt. Dat leverde een onnauwkeurige tijdsbepaling op, naast een tijdsverschil van een kwartier over heel België dat vooral hinderlijk was voor het opkomend treinverkeer. Reeds in 1836 gaf de Belgische regering aan Lambert Alphonse Jacques Quetelet, oprichter en eerste directeur van de Koninklijke Sterrenwacht in Ukkel, de opdracht om in 41 steden een nauwkeurig lokaal uur te bepalen en die aan elkaar te relateren. Quetelet stelde voor om in de belangrijkste steden grote zonnewijzers op te stellen. De facto ging het om één as, een middaglijn, waarmee elke dag de hoogste zonnestand werd vastgelegd. Uiteindelijk werden er in tien steden meridianen gerealiseerd, waarvan er zeven bewaard of gereconstrueerd werden. Het project van Quetelet werd vroegtijdig beëindigd toen in 1840 de elektrische telegraaf in gebruik werd genomen. Belangrijk is dat in de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal over de hele lengte van het transept nog steeds de originele, geelkoperen staaf van Quetelet ligt. In het zuidelijke glas-in-loodraam werden tegen de linkerkant drie openingen aangebracht, waarvan het bovenste en het onderste door Quetelet werden bepaald. Het derde gat kwam er in 2011, omdat een deel van de staaf werd bedekt door het in de jaren 1980 geplaatste marmeren altaarpodium in de viering. Door dit systeem schijnt er bij de hoogste zonnestand, en dat is tijdens zomertijd omstreeks 13.40 uur, steeds een lichtvlek op de koperen staaf. De meridiaan van Quetelet in de kathedraal getuigt van de groeiende wetenschappelijke expertise tijdens de 19de eeuw en het vooruitstreven van de steeds meer geïndustrialiseerde samenleving van toen.

Bovenstaand relaas illustreert dat de geschiedenis van de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal en de Antwerpse stad zich eeuwenlang afspeelde in een continu veranderende politieke, economische, religieuze en sociale context waarin de kathedraal en de stad elkaar sterk beïnvloeden. Bovendien

blijft Onze-Lieve-Vrouwe tot laat in de 15de eeuw de enige volwaardige parochiekerk of 'hoofdkerk', waar de religieuze gemeenschap maar ook de vele gilden en ambachten zich thuis voelden. Een band met de stad en de stedelingen die in de eeuwen daarop verder evolueerde, maar nooit verdween. Tot op vandaag is de kathedraal een representatiesymbool van de stad Antwerpen. De rol van dit monument in en voor de stad, vandaag en in het verleden, maakt dan ook dat de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal een grote historische waarde bezit.

4.2. Architecturale waarde

De kathedraal van Antwerpen is de grootste gotische kerk van de Nederlanden. De plattegrond van zevenbeukige kruisbasiliek onderging in de loop der eeuwen verschillende wijzigingen waardoor lengte en breedte niet meer in verhouding zijn. Ook door stijlkenmerken die typerend zijn voor de Brabantse laatgotiek springt de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal in het oog. De basilica plattegrond met veelzijdige koorsluiting en kranskapellen, de gelede opstand met pijlers en bovenlichten met daarvoor een loopgang en de witte binnenruimte met geaccentueerde gewelfsleutels zijn hierbij kenmerkend. Samen met de Sint-Romboutskathedraal van Mechelen, de Sint-Goedelekathedraal van Brussel, de Sint-Pieterskerk van Leuven en de Sint-Janskathedraal van 's-Hertogenbosch behoort ze tot de belangrijkste bouwwerken van de Brabantse laatgotiek.

De stedelijke belforttoren met luidklokken en beiaard is 123 meter hoog en is daarmee de hoogste kerktoren van de Nederlanden. Het is een voorbeeld van flamboyante gotiek, opgetrokken in witte zandsteen uit Dilbeekse steengroeven.

De inrichting van het interieur werd mee bepaald door de functies van de kerk. De clerus huisde in het koor, maar ook de kapelanieën, broederschappen, ambachten en gilden kregen een plaats. Zij gingen de concurrentie aan met elkaar door middel van kunstwerken die ze door bekende schilders, beeldhouwers, glazeniers, edelsmeden en andere kunstenaars lieten vervaardigen. De rijkdom aan kunstwerken moet uitzonderlijk geweest zijn. Helaas werd veel kunstbezit uit de 14de tot 18de eeuw vernietigd door de beeldenstormers, het Calvinistisch bewind of de intrede van de barokstijl waarvoor letterlijk plaats werd gemaakt. Na de Franse periode keerden enkele belangrijke kunstwerken, die door de Franse overheerser werden opgeëist, terug naar hun oorspronkelijke plaats. Maar ook werken uit andere parochiekerken die geen thuis meer hadden, vonden hun weg naar Onze-Lieve-Vrouwekerk waardoor het kunstbestand lichtelijk aangroeide.

Eveneens werd de leeggeroofde kerk aan het begin van de 19de eeuw heringericht volgens een nieuwe esthetische en architecturale benadering. In de neogotische aankleding werd gestreefd naar een eenheidsconcept, die de kerk op kunsthistorisch vlak in een nieuw daglicht plaatste. Niet enkel de 19de-eeuwse maar ook de 20ste-eeuwse restauraties waren bepalend voor het kunsthistorisch geheel.

Aan de basis van de architecturale waarde ligt aldus de kwalitatieve vormgeving, maar ook de materiaalkeuze en vervaardigingstechnieken die te ontwaren zijn in de architectuur, de opbouw en de aankleding van het monument. De verschillende kunststijlen zijn bovendien een illustratie van de lange historiek van de kathedraal.

4.3. Archeologische waarde

De kathedraaltuin werd in 2015 beschermd als archeologische zone onder de naam 'Nieuwerck van de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal'. Dit verwijst naar het Nieuwerck dat rond 1520 ontworpen werd door Domien de Waghemakere en Rombout Keldermans. Met het einde van de bouwwerken in zicht besloot men immers om nog een grotere kerk te bouwen, deels verdergaand op reeds bestaande delen. In 1521 legde Karel V de eerste steen voor een reusachtige kooruitbreiding. Kort nadien werd het bouwproces echter gestopt. Een brand had zware schade toegebracht aan de kerk en er werd prioriteit gegeven aan de herstellingswerken. Uiteindelijk werden de plannen voor de grotere kerk opgeborgen. De funderingen en de pijlers ervan bleven echter staan en vormen de huidige, om het koor heenlopende huizenrij van de Lijnwaadmarkt tot de Groenplaats. Deze huizen werden nog tijdens de bouw van de kerk tussen de pijlers ingebouwd en verhuurd door de kerkfabriek. Ook in de ondergrond van de kathedraaltuin bleven grote delen bewaard. Vanaf het midden van de 19de eeuw vernieuwde de interesse in het Nieuwerck en vonden er verschillende onderzoeken en opgravingen plaats. De verlaten bouwwerf en bouwplaats van het Nieuwerck uit de 16de eeuw is als site op zich uniek en enig in Vlaanderen waardoor het een grote wetenschappelijke en cultuurhistorische waarde bezit.

In de tuin werd aan het eind 16de – begin 17de eeuw ook een tuinpaviljoen gebouwd dat in de 19de eeuw werd verbouwd in de stijl van de troubadoursgotiek.

Niet alleen de tuin, maar ook de kathedraal bevat een schat aan archeologische informatie. Voor de interieurrestauratie die in de jaren '60 van de 20ste eeuw aanving was de kathedraal nog onontgonnen terrein. Onderzoek in het schip en de middenbeuk, naar aanleiding van de plaatsing van een klimaatregelingssysteem in de jaren '70 en eind jaren '80, legde constructieresten bloot en toonde aan dat de kerk twee voorgangers had. De funderingen in Doornikse kalksteen van de romaanse kerk uit 1132 werden in het middenschip ontdekt.

Later onderzoek leverde informatie op over de bewoning op het terrein voor de bouw van de kerk. Oude bodems, loopvlakken, kuilen en greppels en scherven uit (o.a.) de Romeinse periode werden teruggevonden. Ook van het begrafenisgebeuren in de kerk, een prestigieuze aangelegenheid die tot in de 18de eeuw plaats vond, werden sporen teruggevonden. Meer dan 800 graven verspreid over verschillende eeuwen, op diverse dieptes, in kisten of kelders, met of zonder grafgiften en soms gedecoreerd met schilderingen werden teruggevonden onder de vloer van de kathedraal.

Naast ondergrondse werden ook bovengrondse sporen uit het verleden teruggevonden. Vanaf de jaren '80 was er meer oog voor historisch en materiaal-technisch onderzoek. Voor de restauratie werden de afwerkingslagen in het koor en de dwarsbeuk onder de loep genomen. Ook naar aanleiding van de jongere restauratiecampagne werd onderzoek uitgevoerd.

De archeologische waarde van de site steunt voor een groot deel op de restanten van het Nieuwerck dat er nooit kwam, de binnenplaats die het creëerde en de gebouwen rondom. Maar ook de opgravingen en onderzoeken in de kerk waren van belang voor het stadsarcheologisch en materiaal-technisch onderzoek.

4.4. Artistieke waarde

Aan de kathedraal werkten verschillende prestigieuze bouwmeesters zoals Peeter Appelmans, Jacob Thienen, Everaert Spoorwater, Herman de Waghemakere en Matheus II Keldermans, Domien de Waghemakere en Rombout II Keldermans. Voor het interieur werden eveneens verschillende grootmeesters aangesproken. De aanwezige ambachten en gilden wedijverden immers om het mooiste altaar(stuk). Zo werd er beroep gedaan op de school van Rogier van der Weyden en Pieter Paul Rubens om werken te vervaardigen voor de altaren in de kathedraal. De hoogstaande kwaliteit van meesters en ambachtslieden weerspiegelde ook in de 16de- en 17de-eeuwse glasramen, evenals in de beeldhouwwerken en het meubilair van de kathedraal. De rijkdom in de kathedraal was het gevolg van de bloeiende kunstpraktijk en de welvarende stad Antwerpen.

De herinrichting van de lege kerk na de Franse periode getuigde eveneens van sterk vakmanschap. Er werd vanaf het midden van de 19de eeuw gestreefd naar een totaalconcept in neogotische stijl. Hoewel dit een stijlbreuk betekende met de kerk van het ancien régime werd dit tot een goed einde gebracht met hulp van bekwame ambachtslieden en meesters die mee aan de wieg stonden van de neogotiek. Glazeniers zoals J.-B. Capronnier, E. Didron of J.-B. Béthune verzorgden tientallen glasramen, net zoals J.-B. De Boeck en J.-B. De Wint beeldhouwwerken aanleverden.

Ook de roerende goederen, de cultuurgoederen en de topstukken zijn hier getuigen van. Tot de cultuurgoederen worden onder andere het grafbeeld van Isabella van Bourbon gerekend, alsook de beelden van de vier evangelisten van Cornelis De Smet en verschillende altaren. Volgende kunstwerken in de kathedraal zijn opgenomen in de Vlaamse Topstukkenlijst:

- Maarten de Vos, ‘Bruiloft te Kana’, 1597
- Maarten de Vos, ‘De geboorte van Christus’, 1577
- ‘Meester van de Maaslandse madonna's, ‘Onze-Lieve-Vrouw-met-Kind’ (marmeren beeld), ca. 1350
- Peter Paul Rubens, Altaarstuk van de Kolveniers, ‘De Kruisafneming’, 1611-1614
- Peter Paul Rubens, ‘De Tenhemelopneming van Maria’, 1625-1626
- Peter Paul Rubens, Epitaaftriptiek van Jan Moretus en Martina Plantin, 1611-1612
- Peter Paul Rubens, 'Triptiek met de Kruisoprichting', 1610-1611

De rijkdom in de kathedraal was het gevolg van de bloeiende kunstpraktijk en de welvarende stad Antwerpen.

4.5. Socio-culturele en volkskundige waarde

De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal kent een breed maatschappelijk draagvlak in en rondom Antwerpen, dat borg staat voor het behoud van de kathedraal en haar erfgoed. Maar ook in het verleden zette men zich, eerder vanuit een religieuze motivatie, in voor de kathedraal die mensen samen bracht.

Zo waren gilden en ambachten zeer sterk aanwezig in de kerk. Rond 1450 werd voor het eerst melding gemaakt van altaren voor schuttersgilden en ambachten. Oudere altaren werden opgericht ten behoeve van kapelanieën en broederschappen. Het aantal gilden en ambachten dat een eigen altaar wenste groeide na verloop van tijd zo sterk dat verscheidene onder hen een altaar deelden.

Naast de eigen lokale liturgie en de verering van Maria kreeg ook de muziek vanaf de 15de eeuw een belangrijke functie in de kathedraal. Aan het begin van deze eeuw werd de muziekkapel uitgebouwd door het kanunniken kapittel. Bovendien werd een 'choraelhuys' geïnstalleerd voor jonge zangers, dat in de volgende eeuwen uitgroeide tot een toonaangevend kathedraalkoor met bekende musici en componisten. Ook in de kunst van de orgelbouw vervulde de Antwerpse kathedraal een centrumfunctie. Het Brabantse orgel stond in de 16de en 17de eeuw model voor de Noord-Duitse en Franse orgelbouw. Tot aan de Franse periode telde de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal dan ook vier orgels. Niet enkel de orgels en het kathedraalkoor, maar ook de beiaard droeg bij aan de muzische betekenis van de site. Tot op vandaag vinden er wekelijks orgel –en beiaardconcerten plaats en worden de erediensten opgeluisterd door het kathedraalkoor.

De kathedraal en de luidklokken en beiaard in de belforttoren staan reeds eeuwenlang ten dienste van de Antwerpse gemeenschap. Toen de restauratie van de kathedraal in 1993 na drie decennia afgerond werd en de scheidingswand - nodig om de restauratie in goede banen te leiden - verdween kwamen er heel wat kijklustigen op de been. De kathedraal werd voortaan een publieke erfgoedsite met een museaal patrimonium. De groeiende nood aan publieksontsluiting stimuleerde een professioneler erfgoedbeheer. Op initiatief van de kerkraad en met ondersteuning van de verenigingen Topa vzw en Monumentale Kerken Antwerpen werd hier werk van gemaakt. In 1999 werd de erfgoedsite bekroond met de titel van UNESCO werelderfgoed voor de belforttoren.

De volkskundige en socio-culturele waarde van de site zit vervat in de religieuze geschiedenis en de artistieke beleving van de kathedraal. Vandaag is de kathedraal net zoals vroeger een plaats waar gelovigen, maar ook kunstliefhebbers en een breder publiek kunnen samenkomen in de binnenstad.

4.6. Locuswaarde en belevingswaarde

Onder ruimtelijke erfgoedwaarden vallen ook de locuswaarde en belevingswaarde van een site. Die eerste verwijst naar de relatie tussen het relict en haar omgeving. De site kan de grotere ruimtelijke structuur ondersteunen of de kwaliteit van het geheel bepalen. De belevingswaarde staat voor een waardevol beeld waar de site intrinsiek deel van uitmaakt en de bijhorende beleving van dit beeld.[134]

De kathedraal vormt samen met haar omgeving een karakteristieke architecturale site in het historische stadsweefsel. In het verleden speelden het 'Nieuwerck' en de huizen die vroeger tegen de buitenmuren van de kathedraal stonden een grote rol in de directe omgeving van de kathedraal. Ook het ommuurde kerkhof op de Groenplaats was daarbij van belang. Vanaf de Groenplaats en het kleinere kerkhof op de Handschoenmarkt had men een relatief onbelemmerd zicht op het statige bouwwerk. Ook vanop een grotere afstand was de kathedraal altijd zichtbaar en vormde ze een belangrijke baken in het landschap. In de 18de eeuw werd ze tevens een visueel richtpunt waarop de wegen werden georiënteerd.

Net zoals in het verleden torent het gebouw vandaag uit boven haar omgeving zonder daarmee de waarde van het historisch weefsel in de binnenstad te verstoren. De kathedraal tekent het stadsbeeld maar versterkt het bovenal. Zowel de architecturale kwaliteiten en omvang van de kathedraal als de hoogte van de toren spelen hierin een belangrijke rol. Deze beeldbepalende site bezit bijgevolg een grote locus- en belevingswaarde.

134 Agentschap Onroerend erfgoed, *Verankeren van erfgoed in ruimtelijk beleid. Handboek*, Brussel, 2015, blz. 16-18.

4.7. UNESCO: uitzonderlijke universele waarde

België ondertekende in 1996 de 'Conventie voor de bescherming van het cultureel en natuurlijk werelderfgoed' (1972), die de Werelderfgoedlijst voor monumenten en landschappen met bijzondere waarde of die bedreigd zijn installeerde. Vlaanderen telt momenteel zes beschermingen op de Werelderfgoedlijst: een serie van 13 begijnhoven, het atelier Plantin-Moretus, de volledige Brugse binnenstad, 17 werken uit het oeuvre van Le Corbusier, waaronder de woning Guiette, een reeks oude beukenbossen in Europa uitgebreid met onder meer 5 bosreservaten in het Zoniënwoud, waarvan er één op Vlaams grondgebied ligt en een serie van 26 belforten waaronder ook dat van Antwerpen. De inschrijving van de belforttorens van Vlaanderen en Wallonië op de lijst in 1999, werd in 2005 aangevuld met de belforten van Noord-Frankrijk.

Tussen de Vlaamse belforten die ingeschreven werden op de lijst is een chronologische, stilistische en typologische diversiteit op te merken. De belforten zijn te dateren tussen de 13de en de 20ste eeuw. Op vlak van vormgeving leunen de wachttorens aan bij donjons; het zijn openbare en burgerlijke bouwwerken in een heersende stijlarchitectuur. Door hun monumentaliteit zijn ze tot op vandaag bepalend voor het stedelijk aanzicht.

Naast de historische en architecturale waarde hebben ze vooral een symbolische waarde. Belforten zijn getuigen van gemeentelijke vrijheid, emancipatie en politieke en economische macht die teruggaat naar de periode van de lakenproductie en de internationale handel in de steden. Deze gemeentelijke wachttorens herbergden de charters en privileges, het arsenaal en soms ook het Schepenhuis. Met de wek- en alarmklokken, die later werden uitgebouwd tot beiaarden, speelden de torens bovendien een belangrijke rol in het stedelijke leven.

Ook de gotische belforttoren van Antwerpen weerspiegelt al deze waarden. Het belfort laat zich echter ook typeren door het gebruik van streekeigen materialen en gebruiken. Zo krijgt de belforttoren een eigen profiel, dat sterk verbonden is met de gemeente.

UNESCO prees de Antwerpse belforttoren in het bijzonder om haar historische, architecturale en typologische waarde, die uniek is voor deze gotische toren in Vlaanderen en bij uitbreiding in de Lage Landen. Ook de bijzondere situatie van stedelijke belforttoren, te midden van een religieus bouwwerk wordt als bijzonder ervaren. De klokken en beiaard, die een lange geschiedenis kennen en afkomstig zijn van gerenommeerde gieters en bouwers, maakt van deze belforttoren werelderfgoed.

4.8. Beiaardcultuur als waardevol immaterieel erfgoed

Als aanvulling op de 'Conventie voor de bescherming van het cultureel en natuurlijk werelderfgoed' (1972) kwam er in 2003 de UNESCO- 'Conventie voor het borgen van immaterieel cultureel erfgoed'. Hiermee worden ook niet-tastbare gebruiken erkend als erfgoed en uiting aan een culturele identiteit en diversiteit. Deze Conventie kent een 'Representatieve Lijst van Immaterieel Cultureel Erfgoed van de Mensheid'. Voor België staat sinds 2014, naast een tiental andere gebruiken, ook het borgen van de beiaardcultuur op deze lijst als een good practice.

In Vlaanderen is het beleid voor immaterieel erfgoed gebaseerd op de UNESCO- Conventie uit 2003 en wordt de 'Inventaris Vlaanderen voor Immaterieel Cultureel Erfgoed' gehanteerd. Net zoals op de Representatieve Lijst van Unesco staat ook de Vlaamse beiaardcultuur op de Vlaamse lijst.

De beiaardkunst is dan ook een bijzondere muzikale traditie van Vlaamse origine. Het musiceren op torenklokken door middel van stokkenklavieren ontstond ongeveer 500 jaar geleden. In de 16de eeuw verspreidde het instrument zich over de Nederlanden en vanaf de 17de eeuw ontwikkelde er zich een hoogstaande beiaardcultuur. Veel steden hadden 5 tot 10 beiaarden die meermaals per week speelden. Buiten de Lage Landen raakte het instrument nauwelijks bekend en in de 19de eeuw kwam er een periode van verval. In de 20ste eeuw raakte de traditie opnieuw verspreid, zelfs tot in de Verenigde Staten. Toch bevindt de grootste concentratie instrumenten zich vooral in Vlaanderen en Nederland, waar de stedelijke beiaardiers wekelijks nog aan het werk zijn.

Net zoals in andere steden was er ook in Antwerpen al vroeg sprake van een klokkenbedrijvigheid. De oudste verwijzing naar een beiaardklavier voor de stad dateert van 1482. Uniek in de beiaardgeschiedenis is dat zowel de stad (die het torenuurwerk beheerde) als de kerk (die de luidklokken in bezit had) vanaf de 16de eeuw in dezelfde toren een eigen beiaard had. De stadsbeiaard (of kermisbeiaard) bediende het automatisch spel bij de tijdsaanduiding en groeide uit tot een volwaardige beiaard. De kerkbeiaard (of kapitelbeiaard) raakte later in verval. Vandaag beschikt de toren over de 49 klokken en acht luidklokken.

Antwerpen werkt bewust aan het borgen van haar eigen beiaardcultuur en zet daarmee de bijzondere waarde van deze kunst in de kijker. De beiaardier is dan ook het hele jaar door te horen op maandag, woensdag en vrijdag van 12 tot 13 uur en in de zomermaanden worden er extra concerten georganiseerd. Ook bijzonder is dat Antwerpen nog steeds haar drie 14de-, 15de- en 16de-eeuwse stormklokken in bewaring heeft: in het museum Vleeshuis 'Orida' en in de belforttoren 'Gabriël' en 'Karolus'.

4.9. Ensemblewaarde

Onder de ensemblewaarde begrijpen we: “betekenis van het object als essentieel (cultuurhistorisch, functioneel en/of architectuurhistorisch en visueel) onderdeel van een complex”.

In de kathedraal kunnen de volgende locaties met objecten als een ensemble beschouwd worden:

- de O.-L.-Vrouwkapel;
- de Venerabelkapel;
- de H.-Hartkapel;
- de Kapel O.-L.-Vrouw van de Vrede;
- de Ludovicus Floreskapel;
- de Sint-Barbarakapel;
- de Kapel Nood Gods;
- de Sint-Jan Berchmanskapel;
- de Sint-Lucaskapel;
- de Sint-Jozefkapel;
- de Sint-Vincentius a Paulokapel;
- de Sint-Antoniuskapel.

De Kapel O.-L.-Vrouw van de Vrede heeft ook nog een herinneringswaarde: “belang van het object wegens een bijzondere herinneringswaarde”, in dit geval de herinnering aan WO I.

BIBLIOGRAFIE

Aerts, W., Baeck-Schilders, H. (e.a.), *De kathedraal van Antwerpen, instellingen en mensen in de OLV-kerk, leven in en om de kerk, geschiedenis van het gebouw, kunstpatrimonium, onder de kathedraal, de restauratie*, Antwerpen, 1993.

Agentschap Onroerend erfgoed, *Verankeren van erfgoed in ruimtelijk beleid. Handboek*, Brussel, 2015.

Grieten, S., Bungeneers, J. (e.a.), *Inventaris van het kunstpatrimonium van de provincie Antwerpen. De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen (deel 3) - kunstpatrimonium van het ancien régime*, Antwerpen, 1996.

Manderyck, M., 'De binnenrestauratie van de O.-L.-Vrouwekathedraal van Antwerpen', IN *Negentiende-eeuwse restauratiepraktijk en actuele monumentenzorg*, Leuven, 1999.

Van Aerschot, Van Haeverbeeck, S., *Belforten van België en Frankrijk*, IN UNESCO@vlaanderen: Werelderfgoed, 2011, http://www.unesco-vlaanderen.be/media/69143/werelderfgoed%20in%20vlaanderen.pdf

De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal in Antwerpen, Twee eeuwen restauratie, IN *Openbaar Kunstbezit Vlaanderen*, jrg. 53 (2015) nr. 3, 2015.

De Leu F., *O.-L.-Vrouwtoren Antwerpen*, (onuitgegeven bron), maart 2017.

Van Aerschot, Van Haeverbeeck, S., *Liste du Patrimoine Mondial Proposition d' Inscription, Beffrois Flamands Symboles toujours vivants, Cas Particulier Antwerpen/Anvers.*

5. Onderbouwde visie op het toekomstig beheer

Alvorens de visie omtrent de geplande werkzaamheden en het beheer van de site wordt geschetst, wordt er een toelichting gegeven over het beheer in het verleden en het huidige beheer. Nadien wordt zowel de actuele situatie en het gebruik van de kathedraal, de belforttoren, de tuin en de dekenij beschreven, als de visie voor de toekomst.

5.1. Beheer in het verleden

Ondanks de zeer goede bouwfysische staat vereist het gebouw een continu onderhoud om deze toestand te bestendigen. Dit is een voortdurende en niet aflatende zorg, die enkel wordt bekomen door een goed beleid en een goede samenwerking tussen de verschillende betrokken partners: Vlaamse overheid, provincie, stad en kathedrale kerkfabriek. Dat neemt niet weg dat om de 80 à 100 jaar het gebouw aan een grootschaligere ingreep toe is. Geen enkel bouwmateriaal, zowel gevels in natuursteen als daken in natuurleien, hoe duurzaam ook, weerstaat aan de "tand des tijds". Delicatere materialen zoals de gebrandschilderde glas-in-loodramen, werden tijdens de laatste restauratiefasen van beschermbeglazing voorzien. Hoewel gestreefd wordt naar een duurzame herstelling en conservatie, zal er een tijd komen dat opnieuw een deel van het natuurstenen beeldhouwwerk aan vervanging toe is. Zo is de bekroning van de belforttoren na een laatste restauratie in 1923-1930 nu hoogdringend aan restauratie toe en zullen ook binnen afzienbare tijd koor en transept opnieuw moeten geschilderd worden. Betere materialenkennis, het werken met conserverende procedés en geoptimaliseerde externe factoren zoals de vermindering van de luchtvervuiling enerzijds en anderzijds een betere klimaatbeheersing voor het interieur en UV-werend glas, hebben er toe geleid dat dergelijke dure ingrepen langer kunnen uitgesteld worden.

Terwijl het exterieur sinds 1520 vrijwel ongewijzigd is gebleven – op de neogotische toevoegingen na – heeft het interieur een belangrijke metamorfose ondergaan. Nadat het gebouw tijdens de Franse revolutie vrijwel leeg gehaald was, werd het kort nadien terug voor de eredienst ter beschikking gesteld. Er werd gezocht naar een interieurinrichting die de uitstraling van een kathedraal waardig was, alhoewel het gebouw pas opnieuw die functie kreeg in 1961. In de loop van de 19de eeuw werd steeds meer gestreefd naar ensembles. Dit komt het best tot uiting in het hoogkoor met de beide koorgestoelten, het hoogaltaar en in de koorkapellen. Na 1961 had een studie van Raymond Lemaire invloed op de interieurrestauratie, deze visie werd ten dele gerealiseerd in de midden- en zijbeuken. Samengevat heeft het interieur een grote gelaagdheid en daardoor is het een voortdurend zoeken om daar zoveel mogelijk eenheid in te brengen met respect voor die gelaagdheid. Het herschilderen van hoogkoor, transept en kooromgang was daarin een belangrijke, geslaagde stap.

De 19de-eeuwse objecten zijn terug in de juiste context geplaatst door restauratie, gedeeltelijke reconstructie van muur- en gewelfschilderingen, door reconstructie van verdwenen elementen (tot en met de neogotische verlichtingsarmaturen) en (uitzonderlijk) door toevoeging van nieuwe elementen. In de Venerabelkapel en de O.-L.-Vrouwkapel werden de 15de-16de-eeuwse muur- en gewelfschilderingen vrijgelegd en geretoucheerd om de leesbaarheid te bevorderen. Mede onderbouwd door bouwhistorisch en materieel-technisch onderzoek, hebben deze ingrepen bijgedragen tot de herwaardering van talrijke erfgoedelementen en zijn ze aldus te verantwoorden.

5.2. Aan de basis voor de toekomst: een duurzaam behoud en beheer

Zowel de stad als de kathedrale kerkfabriek en de provincie Antwerpen dragen een duurzaam behoud en beheer van de kathedraal, de belforttoren en de tuin hoog in het vaandel. Ook in de toekomst zal hier verder op ingezet worden door deze verschillende beheerders en partijen.

In het bestuursakkoord 2013-2018 van de stad Antwerpen wordt gesteld dat: "Het Antwerpse onroerend erfgoed is het resultaat van eeuwen menselijke activiteit. Het is van groot belang dit erfgoed duurzaam te behouden, te beheren en indien nodig te restaureren, zonder daarbij de noodzakelijke dynamiek van de stadsontwikkeling of van het monument zelf te hypothekeren. Duurzaam behoud en beheer van onroerend erfgoed moet hand in hand gaan met nieuwe ontwikkelingen naast en in ons erfgoed. Een modern onroerend erfgoedbeleid moet er mee voor zorgen dat de kwaliteit van onze leefomgeving gewaarborgd en verbeterd wordt."[135] De stad draagt deze visie verder uit in de restauratie en de toekomstplannen voor de belforttoren. Voor een duurzaam behoud en beheer wordt er op regelmatige basis een inspectie gepland door Monumentenwacht Provincie Antwerpen.

Voor de provincie Antwerpen, die het bouwheerschap sinds 1965 heeft opgenomen primeert het duurzaam onderhoud. Dit is voor het ganse gebouw noodzakelijk, met een duidelijk onderscheid tussen het gebruikersonderhoud en het eigenaarsonderhoud. Zo dienen alle partijen- de kerkfabriek, de stad Antwerpen en de provincie Antwerpen hun deel van de noodzakelijke onderhoudswerken op zich te nemen en met regelmaat uit te voeren. Na een intensieve restauratiecampagne van 50 jaar dient zich nu een periode van intensief en preventief onderhoud aan. Periodiek nazicht en onderhoud zullen immers duurdere restauraties op langere termijn vermijden.

In haar beleid stelt Provincie Antwerpen voor gebouwen voor erediensten die geen eigendom zijn van de provincie, beschermd zijn als monument en waar Provincie Antwerpen het bouwheerschap op zich neemt:

- In deze gebouwen worden premiegerechtigde bouwprojecten uitgevoerd door de Provincie Antwerpen (onroerend erfgoed);
- Voor deze kerkfabrieken worden de raamcontracten van de provincie ter beschikking gesteld.;
- Vanuit het decreet Onroerend Erfgoed 2001 bestaat de verplichting om brandverzekering af te sluiten door Provincie Antwerpen. Aangezien Provincie de verzekeringsnemer is, draagt de Provincie een gedeeltelijke verantwoordelijkheid met betrekking tot het wettelijke verplichte onderhoud, dus :
    - Wettelijk onderhoud door DLOG;
    - Eigenaarsonderhoud met uitzondering wettelijk onderhoud door de gebruikers;
    - Gebruiksonderhoud door de gebruikers;
    - Uitzondering op wettelijk onderhoud uit te voeren door de provincie: keuring bliksemafleiding door gebruikers omwille van uitvoering door opgelegde aannemer (contractant Vlaamse Overheid).

135 Bestuursploeg Antwerpen, *Respect voor A: Bestuursakkoord 2013-2018* (voor Stad Antwerpen), 5.3 Monumentenzorg, blz. 50 (Bron: https://assetsbeta.antwerpen.be/srv/assets/api/download/93fe55fd-ab5c-42b4-9cdb-816165860aea/Bestuursakkoord_%20Stad_Antwerpen_2013_2018[1].pdf)

Volgens het nieuwe decreet Onroerend Erfgoed is er geen verplichting meer om door de Provincie Antwerpen een brandverzekering af te sluiten. Hierdoor wordt volgende voorgesteld:

- Eigenaarsonderhoud (wettelijk onderhoud inbegrepen) door gebruikers;
- Gebruiksonderhoud door de gebruikers.

Voor de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal betekent dit dat de provincie nog tot 2028 verzekeringsnemer is.

De kerkfabriek heeft - overeenkomstig de bepalingen van het Vlaamse decreet van 7 mei 2004 betreffende de materiële organisatie en de werking van de erkende erediensten, zoals gewijzigd door het decreet van 6 juli 2012- verplichtingen die maken dat zij een goede zorg aan de dag moet leggen voor het gebouw in haar beheer. Zo is de kerkfabriek "belast met de zorg voor de materiële voorwaarden die de uitoefening van de eredienst en het behoud van de waardigheid ervan mogelijk maken" en "belast met het onderhoud en de bewaring van de kerk of kerken van de parochie en met het beheer van de goederen en de gelden die eigendom zijn van de kerkfabriek of die bestemd zijn voor de uitoefening van de eredienst in de parochie."[136]

De kathedrale Kerkraad stelde een missietekst op om haar werking, die breder is dan de verplichtingen zoals beschreven in het eredienstendecreet, te duiden en verder richting te geven. Nieuwe voorstellen worden steeds tegen het licht gehouden van deze missietekst (zie verder voor drie pijlers missietekst).

Concreet staan dagelijks minstens drie medewerkers in voor de organisatie van de bezoekersstroom in de kerk (1 kassamedewerker, 1 shopmedewerker en 1 of meerdere toezichters). De medewerkers van de kathedraal (incl. de technische dienst en preventieadviseur) staan permanent met elkaar in contact tijdens de werkuren via een walkietalkie.

Het behoud, de verbetering of het herstel van de kathedraal en een deskundig beheer van de erfgoedsite is ook voor de kerkraad een permanente zorg en wordt als volgt geconcretiseerd:

- De technische dienst van de kathedrale kerkfabriek bestaat uit een poetsploeg en twee technische medewerkers die dagelijks instaan voor de netheid en het onderhoud van het gebouw, zowel voor het interieur als het exterieur. Indien nodig wordt samengewerkt met externe firma's om kleine herstellingen uit te voeren.
- Op regelmatige basis voert Monumentenwacht een controle uit. De aanbevelingen worden nauwgezet opgevolgd door de technische dienst van de kathedraal of uitbesteed aan externe firma's.
- Binnen de dienst veiligheid en preventie werd gewerkt aan een uitgebreid calamiteitenplan. De kerkfabriek beschikt voor een globaal preventieplan en stelt jaarlijks het jaaractieplan IDPW op.
- Er is nauw contact tussen de dienst veiligheid en de brandweer. In onderling overleg zijn er blustoestellen, haspels en sprinklers voorzien, zowel in de kerk, bijgebouwen, de daken en de 'kleine' toren. Aanvullend is de kerkfabriek vragende partij voor branddetectie in de kerk (m.b. het schip). Het personeel van de kathedraal houdt de vluchtwegen nauwgezet in de gaten, zowel binnen als buiten de kathedraal.

Elk nieuw personeelslid krijgt een opleiding door de interne preventieadviseur en een map met een schematisch overzicht van de verschillende procedures bij calamiteiten. Vier maal per jaar organiseert de preventieadviseur een info- en trainingssessie voor het personeel van de kathedraal, waarbij het openen van de verschillende buitenpoorten (vluchtwegen aan west-noord-zuidkant) een belangrijk item vormen. Ook wordt de kennis van de blustoestellen en haspels gecontroleerd tijdens het jaarlijkse evaluatiegesprek.

136 Kathedrale Kerkfabriek OLV Antwerpen, *Missie, visie en doelstellingen*

De kerkfabriek stelt specifiek voor het onderhoud en de veiligheid van het gebouw zes mensen tewerk: 2 medewerkers binnen de technische dienst, 2 medewerkers voor het dagelijks onderhoud (poetsen), 1 preventieadviseur en 1 conciërge.

5.3. Actuele situatie en visie voor de toekomst

In de toekomst blijft de kathedraal een ruimte voor erediensten, maar wordt sterker ingezet op de ontsluiting van zowel de kathedraal, de belforttoren als de tuin. De dekenij en de gebouwen in de Jan Blomstraat kunnen daarbij een rol spelen. Hieronder wordt de actuele situatie en de visie voor de toekomst kort weergegeven. In subtitel 4. Beheersdoelstellingen worden de concrete doelstellingen, voortvloeiend uit de algemene visie meegegeven. De uitwerking van de doelstellingen in concrete maatregelen komt aan bod in Hoofdstuk 6 met een opsomming van de geplande werkzaamheden.

5.3.1. Als ruimte voor erediensten

De missietekst die aan de basis ligt van de huidige werking van de kathedrale Kerkraad is opgebouwd uit drie pijlers die ook in de toekomst zullen uitgedragen worden:

1. De Antwerpse Onze-Lieve-Vrouwekathedraal is de bisschopskerk van het bisdom Antwerpen. Ze staat ten dienste van de diocesane kerkgemeenschap en herbergt bovendien de plaatselijke gemeenschap van de Onze-Lieve-Vrouweparochie. In die hoedanigheid wil de kathedraal een voortrekkersrol spelen op vlak van liturgie, verkondiging en diaconie.
2. De kathedraal is een sacrale ruimte in een historisch en cultureel kader. Door bezoekers op een kwaliteitsvolle manier in contact te brengen met haar culturele rijkdom wil de kathedraal de vorming, persoonlijke ontwikkeling en spirituele groei van mensen bevorderen.
3. Vanuit haar christelijke identiteit wil de kathedraal op een gastvrije manier in dialoog gaan met iedereen, ongeacht afkomst of geloofsovertuiging. Ze wil een plaats zijn van ontmoeting, een plaats waar je betrokken maar ook anoniem kan zijn. Met respect voor elke filosofische overtuiging nodigt ze mensen uit tot levensbeschouwelijke uitwisseling en werkt ze, waar mogelijk, mee aan het algemeen welzijn, met speciale aandacht voor mensen in nood.

5.3.2. Als erfgoedsite

In de toekomst zal de ontsluiting en het bezoekersaanbod voor de volledige site worden uitgebreid. De afgelopen jaren leverden de kerkfabriek in samenwerking met de provincie (voor de kathedraal) en de stad (voor de belforttoren) al heel wat inspanningen. Ook in de toekomst zullen verdere stappen ondernomen worden.

A. DE KATHEDRAAL

Door de inspanningen van de kerkfabriek en de provincie ligt het bezoekersaantal voor de kathedraal ruim boven de 300.000, dit aantal blijft stijgen. Bezoekers kunnen beroep doen op bezoekersfolders, audiogidsen en rondleidingen door TOPA-gidsen. Ook specifieke rondleidingen en activiteiten achter de schermen, nocturnes of orgeldemonstraties zijn mogelijk. De website www.dekathedraal.be met alle info over openingsuren, bezienswaardigheden, activiteiten, liturgische kalender enz., staat ten dienste van de bezoekers alsook het professioneel team dat aanwezig is voor onthaal, rondleidingen en toezicht. De bookshop voorziet regelmatig nieuwe publicaties over het gebouw en de kunstwerken. Ook evenementen, tentoonstellingen zoals “Reünie”

sinds 2009 en (orgel-) concerten leiden steeds meer bezoekers naar de kathedraal. Om niet enkel buitenlandse toeristen aan te trekken, is de toegang voor bewoners van de provincie Antwerpen sinds 2016 gratis.

De ontsluiting wordt in de toekomst verder uitgerold door in te zetten op een verbeterde publieke toegankelijkheid, veiligheid en publieke ontsluiting (zowel fysieke als intellectuele ontsluiting). In de loop van 2017 worden drie plaatsen in de kathedraal grondig aangepakt, met het oog op een beter onthaal van de bezoekers:

- De voormalige Sint-Janskapel wordt omgebouwd tot cafetaria met sanitair. Dit zal een rustpunt vormen in het bezoekerscircuit en ervoor zorgen dat de bezoeker nog beter wordt ontvangen (koffie, thee, gebak). Het bezoekersparcours wordt hierdoor uitgebreid: via de sacristie heeft de bezoeker toegang tot de Zondagsschool en kan hij over de binnenkoer via de kapelanensacristie terug naar de kerk. De openstelling van deze zone is een mooie en historisch interessante aanvulling op het huidige aanbod.
- Het sanitair in de lokalen aan de Jan Blomstraat wordt vernieuwd en uitgebreid, waardoor alle bezoekers, inclusief andersvaliden, hiervan gebruik kunnen maken.
- De inkom wordt ontdubbeld: daar waar nu inkom en uitgang via eenzelfde portaal loopt, zal de ingang verplaatst worden naar het noordelijke toegangsportaal in de westgevel. De inkom krijgt een nieuw tochtsas met integratie van een brandhaspel.
- Vernieuwing van de inkomzone (inclusief balie). De vernieuwing van de balie en de ingang kadert in een groter project waarbij de hele inkomzone zal worden aangepakt. Dit wordt verder uitgewerkt in de toekomst..

Op de planning voor de toekomst staat onder andere ook de ontwikkeling van een multimediale ontsluiting van de kathedraal. Daarbij is de kerkfabriek vragende partij om bij de toegang informatieschermen te voorzien om zo bezoekers een blik te gunnen in de kathedraal zonder betaling. Op korte termijn zal de website een grondige update krijgen met o.m. een reservatietool. In de toekomst zou men het aanbod 'achter de schermen' verder willen ontwikkelen als bijdrage aan de verdere ontsluiting van de kathedraal. Dit kan onder meer door het optimaliseren van de wifi aansluiting. Om de ontsluiting beter te reguleren kan er in de toekomst ook werk gemaakt worden van een collectiebeleid- en beheer van het kunstpatrimonium in de kathedraal met oog voor depotruimtes, inventarisatie en klimatologische optimalisatie.

In nauw overleg met de provincie wordt ook gedacht aan de voorbereiding van een dossier in het kader van Open Erfgoed (voor de volledige site).

Om bijzondere exemplarische openstellingen van beschermd onroerend erfgoed in de kijker te plaatsen ontwikkelde het agentschap dit exclusief kwaliteitslabel waarbij erfgoed als 'open erfgoed' wordt aangeduid. Enerzijds zijn het inspirerende voorbeelden voor de ontwikkeling en openstelling van andere sites waar men een evenwicht tracht te zoeken tussen de erfgoedwaarden en de openstelling. Anderzijds is dit een herkenbaar label voor bezoekers die op zoek zijn naar kwaliteitsvolle, toegankelijke, opengestelde erfgoedsites.

Op 5 juli 2016 werd de nieuwe inspiratienota Open Erfgoed goedgekeurd, dit als handleiding om een erkenning te bekomen die kadert in het OE-decreet van 2013. De criteria zijn:

1. Het goed wordt op een (inter)actieve en sprekende manier ontsloten;
2. De openstelling geeft de bezoeker inzicht in de erfgoedwaarden,-kenmerken en-elementen van het goed in hun maatschappelijke context;
3. De openstelling richt zich tot minstens twee verschillende doelgroepen;
4. De openstelling is exemplarisch voor Vlaanderen of een ruimer gebied op de volgende vlakken:

a. De ontsluiting van de erfgoedwaarden van het goed;
b. Het gebruik van innovatieve ontsluitingstechnieken;
c. Het beheer van de site;
d. De publiekswerking en de publiciteit errond.

5. Het goed wordt gedurende een periode van tien jaar minstens vijftig dagen en driehonderd uur per jaar opengesteld. Die periode begint te lopen de dag na ontvangst van het verzoek tot uitbetaling van het saldo van de erfgoedpremie die op grond van de erkenning als open erfgoed is toegekend. In de beslissing waarbij het beheersplan wordt goedgekeurd, kunnen afwijkende openstellingsperiodes worden opgenomen;
6. Het goed is, in de mate dat de verplichtingen van de bescherming dat toelaten, integraal toegankelijk voor bezoekers. Daarvoor moet een advies over de toegankelijkheid gevraagd worden aan de instantie die erkend is door de Vlaamse Regering;
7. De openstelling mag niet leiden tot verlies of beschadiging van erfgoedwaarden. Als dat nodig is, wordt er in flankerende maatregelen voorzien om dat risico te vermijden of te beperken, of om de negatieve gevolgen teniet te doen;
8. Het goed maakt deel uit van een netwerk dat specifiek gericht is op erfgoedontsluiting (in dit geval bijvoorbeeld Open Kerken).

De volledige site zou in aanmerking kunnen komen om als Open Erfgoed erkend te worden.

B. DE BELFORTTOREN: UNESCO-WERELDERFGOED

Voor de publieksvriendelijke ontsluiting van de belforttoren werden reeds heel wat inspanningen geleverd door de stad. In de toekomst zal dit verder worden uitgebouwd.

Tussen half april en half september kunnen bezoekers in de toren terecht voor een gegidste torenbeklimming. Momenteel zijn er drie rondleidingen gepland op woensdag, twee op zaterdag en twee op zondag (tijdens de zomermaanden, vóór de restauratie). De rondleidingen starten vanuit het Vleeshuis. Het historisch uurwerk werd museaal in bedrijf gesteld zodat bij torenbezoeken desgewenst dit uurwerk in bedrijf gesteld kan worden en het gewicht handmatig opgewonden kan worden zonder dat het uurwerk hier iets van ondervindt.

Daarnaast wordt ook de beiaardcultuur gepromoot. Zo zorgen de beiaardiers elke maandag, woensdag en vrijdagmiddag voor een beiaardconcert. Tijdens de zomermaanden vinden de welgekende maandagavond beiaardconcerten plaats. Deze concerten zijn in een groot deel van de oude binnenstad hoorbaar en zorgen (vooral op maandagavonden) voor een aangename sfeer tijdens de zomermaanden op de terrassen rond en in de buurt van de kathedraal. De volledig gerestaureerde beiaard is te bezichtigen bij de gegidste torenbezoeken, te horen in zijn wijde omgeving en kan bespeeld worden door tal van gastbeiaardiers.

Naast het reguliere publieksvriendelijke aanbod neemt de toren ook deel aan grootschalige publieksinitiatieven zoals de jaarlijks ingerichte Open Monumentendag.

De belforttoren werd erkend als UNESCO-werelderfgoed. Het is dan ook van groot belang om dit statuut in de toekomst verder bekend te maken.

De stad wenst tijdens de restauratie ook in te zetten op gerichte communicatie en innovatieve interactie op en rond de werf, zodat de burgers maximaal betrokken worden bij de werkzaamheden.

Stad Antwerpen onderneemt, naast de bovenstaande initiatieven, stappen om de kathedraal, belforttoren en ook andere monumenten in de stad letterlijk in de kijker te zetten met een lichtplan. In een sfeer van reflectie en ingetogenheid en met respect voor de architectonische integriteit van de gebouwen zal de site van de kathedraal in de toekomst meer in het oog springen.

C. DE KATHEDRAALTUIN

De tuin is op dit moment beperkt toegankelijk voor het publiek. Het is wenselijk de tuin frequenter open te stellen, maar gecontroleerd en onder voorwaarden. Bij de ontsluiting van de tuin voor het publiek is het wenselijk om het karakter van deze plek te behouden. De tuin zal in de toekomst mogelijk deel uitmaken van het bezoekerscircuit, als verlengde van het bestaande aanbod.

D. DE DEKENIJ

Bij de verdere publieksvriendelijke ontsluiting van de kathedraal kan de dekenij ingezet worden, maar voorlopig bestaat er nog geen voldoende scherp gestelde visie rond restauratie/verbouwing/gebruik van het gebouw vanuit de kerkfabriek.

5.4. Beheersdoelstellingen

In de eerste plaats vertaalt het duurzaam behoud en beheer, die de kathedrale kerkfabriek, de provincie en de stad vooropstellen, zich in hoofddoelstellingen die gericht zijn op het behoud, herstel en beheer van de erfgoedwaarden van de site. De erfgoedwaarden staan aldus voorop als doel, werkzaamheden zijn de middelen of maatregelen die genomen moeten worden om de erfgoedwaarden voor de toekomst te verzekeren. In Hoofdstuk 6 worden deze maatregelen en acties verder toegelicht.

De beheersdoelstellingen en maatregelen krijgen invulling volgens het actiefbehoudsbeginsel en passiefbehoudsbeginsel zoals geformuleerd in art. 6.4.1 tot 6.4.3 5 'Visie op het beheer en de beheersdoelstellingen' van het Onroerenderfgoeddecreet 2013: het in goede staat houden van de kathedraal met bijgebouwen en tuin en van de belforttoren en het garanderen van de nodige instandhoudings-, beveiligings-, beheers-, herstellings- en onderhoudswerkzaamheden, zoals omschreven in art. 6.1.1 tot 6.1.6 van het Onroerenderfgoedbesluit. Alle ingrepen zullen aldus de beschermde erfgoedwaarden ondersteunen of een meerwaarde betekenen voor het beschermde goed. Ingrepen, verbouwingen of aanpassingen die onoordeelkundig en onherroepelijk zijn met als gevolg een nefast verlies voor de beschreven en gemotiveerde waarden van het beschermde goed worden vermeden. 'Bewaren gaat voor vernieuwen' slaat op het zo lang mogelijk bestendigen van de materiële componenten van het bouwkundig erfgoed.

De eerste drie hoofddoelstellingen hebben betrekking op een deel van de site: de kathedraal, de belforttoren of de tuin. Voor het nastreven en uitvoeren van deze drie doelstellingen staat telkens een partij in: respectievelijk Provincie Antwerpen, Stad Antwerpen en de kathedrale kerkfabriek. Vanaf de vierde hoofddoelstelling is er een gedeelde verantwoordelijkheid en zijn meerdere partijen verantwoordelijk voor het nastreven van de doelstellingen en de uit te voeren maatregelen (tenzij anders vermeld).

Hoofddoelstelling 1: Behoud, herstel en beheer van de erfgoedwaarden van de kathedraal en bijgebouwen

Om het behoud en beheer van de erfgoedwaarden van de kathedraal te verzekeren worden in de toekomst de daken en gevels gerestaureerd en goed onderhouden. Er wordt bescherming voorzien voor de glas-in-loodramen, het interieur wordt gerestaureerd, de stabiliteit opgevolgd en de asbest verwijderd.

Hoofddoelstelling 2: Behoud, herstel en beheer van de erfgoedwaarden van de belforttoren

Om de erfgoedwaarden van de belforttoren te herstellen, behouden en goed te beheren wordt een restauratie en onderhoud van de gevels voorzien, evenals andere werken die rechtstreeks in verbinding staan met deze restauratie..

Hoofddoelstelling 3: Behoud, herstel en beheer van de erfgoedwaarden van de kathedrale tuin

Om de erfgoedwaarde van de kathedraaltuin te behouden, te herstellen, te verbeteren en te

beheren wordt de tuin met het tuinpaviljoen en de relicten in de toekomst hersteld, geherwaardeerd en goed onderhouden.

Hoofddoelstelling 4: Behoud, herstel en beheer van de erfgoedwaarde van de cultuurgoederen

Om de erfgoedwaarden van de cultuurgoederen te behouden en te herstellen worden conserveringswerkzaamheden door deskundige restaurateurs gepland.

Hoofddoelstelling 5: Behoud, herstel en beheer van de erfgoedwaarde van de orgels, torenuurwerk, luidklokken en beiaard(cultuur)

Voor het behoud, herstel en beheer van de erfgoedwaarde van de orgels, torenuurwerk, luidklokken- en beiaard(cultuur) wordt er een restauratie gepland voor de luidklokken (met vernieuwing van het aandrijfmechanisme). Voor de beiaard, het torenuurwerk, de orgels en de luidklokken worden nadien onderhoudscampagnes voorzien. Alsook wordt er in gezet op het bekendmaken van de beiaardcultuur en kan de mogelijkheid tot het eventueel verhogen van de beiaardconcerten onderzocht worden, om het draagvlak voor de beiaard verbreden.

Hoofddoelstelling 6: Regelmatig nazicht, rapportering en uitvoering van daaruit voortvloeiende werkzaamheden door deskundigen

Met het oog op het herstel en beheer van de erfgoedwaarde van alle delen van de site (kathedraal, belfort, tuin, cultuurgoederen, orgels, torenuurwerk, luidklokken, beiaard) wordt een regelmatig nazicht, rapportering en uitvoering van daaruit voortvloeiende werkzaamheden door deskundigen voorop gesteld. Nazichten en kleine werkzaamheden komen de erfgoedwaarde immers ten goede, daar ze schade (en dus verlies van de erfgoedwaarde) snel kunnen vaststellen, ingrijpen en zo erger kunnen vermijden. (We merken op dat deze doelstelling voor alle beheerders (Provincie Antwerpen, Stad Antwerpen en kathedrale kerkfabriek) van toepassing is, waarbij elke beheerder instaat voor het nazicht, de rapportering en de uitvoering voor de delen waar zij verantwoordelijkheid over draagt.)

De nevendoelstellingen bouwen verder op de visie en hebben aldus indirect betrekking op het herstellen, behouden of beheren van de erfgoedwaarden van de site.

Nevendoelstelling 1: Optimaliseren van de publieke toegankelijkheid en veiligheid van het gebouw met respect voor de erfgoedwaarde

Om de ontsluiting van de site te verbeteren dient de publieke toegankelijkheid en veiligheid van het gebouw geoptimaliseerd te worden.

Nevendoelstelling 2: Verbeteren van de fysieke publieke ontsluiting

Om de ontsluiting van de site te verbeteren dient de fysieke publieke ontsluiting van het gebouw geoptimaliseerd te worden.

Nevendoelstelling 3: **Optimalisatie van de energie efficiëntie**

Nevendoelstelling 4: **Optimalisatie van de elektrische installatie en verlichting**

Nevendoelstelling 5: **Optimalisatie van de veiligheidsverlichting**

Nevendoelstelling 6: **Optimalisatie van het rioleringsstelsel**

Nevendoelstelling 7: **Optimalisatie van de brand- en inbraakbeveiliging**

Nevendoelstelling 8: **Optimalisatie van de bliksemafleidingsinstallatie**

Om de ontsluiting van de site te verbeteren dienen enkele technische ingrepen te gebeuren. Zo wordt de elektrische installatie en verlichting, de veiligheidsverlichting, het rioleringsstelsel, de brand- en inbraakbeveiliging en bliksemafleidingsinstallatie geoptimaliseerd.

Nevendoelstelling 9: **Ontwikkelen en uitdragen van een optimaal collectiebeheer**

Nevendoelstelling 10: **Verbeteren van de intellectuele publieke ontsluiting in functie van toerisme**

In functie van de ontsluiting wordt het collectiebeheer van het kunstpatrimonium op punt gezet en verbeterd en wordt de site ook op intellectueel vlak voor het grote publiek ontsloten. Met het oog op het nastreven van de erkenning als open erfgoed kan in deze optiek ook de mogelijkheid onderzocht worden en indien gewenst ingezet worden op visuele beklimmingen en virtuele beiaardconcerten.

Nevendoelstelling 11: **Afstemmen met en opvolgen van het stedelijk lichtplan in functie van de erfgoedwaarde van de site in ruimtelijke context**

6. Opsomming van de werkzaamheden

Bij de provincie Antwerpen, de stad Antwerpen en de kathedrale kerkfabriek zijn voor de komende jaren een aantal projecten op de planning, zoals de buitenrestauratie van de belforttoren, de restauratie van de bedaking van de zuidertoren en een aantal restauratieprojecten in het interieur van de kathedraal, die alle van 2017 tot 2020 zullen worden uitgevoerd. Hoewel enkele projecten reeds in uitvoering zijn of de werken op korte termijn zullen aanvangen, worden deze werkzaamheden mee opgenomen in de beheersmaatregelen en acties in het beheersplan. Deze werken kaderen immers ook in het behoud, herstel en beheer van de erfgoedwaarde van de site en/of de ontsluiting ervan.

Voor de kathedraal en bijgebouwen worden op korte termijn de volgende projecten gepland:

- *Restauratie bedaking zuidertoren*

  De bedaking van de zuidertoren wordt gerestaureerd (aanbesteding maart 2017). In de 19de eeuw werden roze leien gebruikt voor het herstel van de daken. Eerder werden reeds roze leien gebruikt voor de restauratie van de hoge daken. De vraag stelt zich of destijds bewust gekozen is voor het gebruik van roze leien. Voor de komende restauratie zal een afweging gemaakt moeten worden tussen roze of grijze leien temeer door de huidige hoge kostprijs en het beperkte aanbod van de roze leien die de restauratie en vervanging ervan bemoeilijken.

  Voor de bedaking van de zuidertoren kan nagegaan worden of het gebruik van de roze leien kan worden doorgetrokken. De leibedekking van de torentjes op de steunberen, alsook deze van de lantaarn en de spits bestaat nog uit roze leien. De dakvlakken onder de lantaarn werden vervangen door grijze leien, vermoedelijk omdat de roze (Fumay) leien destijds zo beroet waren, dat herstellen met roze leien veel meer zou opvallen. De leibedekking kan mogelijk integraal vervangen worden door roze leien, daar deze vlakken vanaf het openbaar domein zichtbaar zijn, alsook hoog boven de huizen oprijzen.

- *Herinrichting Sint-Janskapel, sanitair Jan Blomstraat en reorganisatie inkom*

  Werken in uitvoering vanaf januari 2017 (bouwkundige werken en technische installaties, uitvoeringstermijn 250 werkdagen). Het huidige dossier omvat de restauratie van het bestaande interieur zoals vloer, wanden en plafond. Het omvat eveneens het aanpassen van de technieken en voorzien van de nodige aansluitpunten bij een nieuwe herinrichting. De kathedrale kerkfabriek heeft, op het moment van opmaak beheersplan, aan verschillende interieurontwerpers gevraagd om een voorstel te doen qua inrichting (vast en los meubilair, verlichting, etc.).

- *Reorganisatie van de inkom met inbegrip van een nieuwe balie en tochtsas aan de NW-kant*

  Dit kadert in het bezoekerscircuit dat in 2017 verder wordt uitgebreid en waarbij de in- en uitgang van de kathedraal uit elkaar worden getrokken.

- *Restauratie lambrisering zijbeuk zuid en Venerabelkapel*

  Het dossier “behandeling en restauratie van lambrisering en gestoelte” (fase 12a) werd in 2012 goedgekeurd en is momenteel in aanbesteding. Het omvat de restauratie van de neogotische lambrisering tegen de gehele lengte van de zuidwand van de kathedraal.

- *Lapidarium, gevels kerkmeesterskamer en gewelven sacristie Sint-Jozefkapel*

  Het dossier “Reorganisatie en consolidatie lapidarium en gevels kerkmeesterskamer en reconstructie gewelven sacristie Sint-Jozefkapel” (fase 12b) werd in 2013 goedgekeurd

en is momenteel in aanbesteding. De twee monumentale marmeren engelen van het lapidarium, afkomstig van het Sint-Antoniusaltaar, worden gerestaureerd en tegenover het altaar hoog in de gelijknamige kapel herplaatst. De overige beelden van het lapidarium worden herschikt en onder een aangepast afdak geplaatst. De gevel met kruisvenster van de kerkmeesterskamer aansluitend op dit lapidarium, wordt gerestaureerd. De gewelven van de sacristie van de Sint-Jozefkapel, die momenteel geschoord staan, worden gedemonteerd en herbouwd met maximaal gebruik van alle bestaande materialen. De dakbedekking wordt vernieuwd, met herstelling van de dakconstructie. De sacristie wordt met kalkverf herschilderd.

- *Relighting van de kathedraal in functie van energiezuinigheid*

  Dankzij de verlaging van het vereiste vermogen werd er in 2016 overgeschakeld op laagspanning. Tezelfdertijd met de restauratie van de kooromgang en –kapellen werd een nieuwe, hoge rendementsverlichting type LED aangebracht.
  In de overige delen van het kerkinterieur dient deze optimalisatie nog te gebeuren.

- *Vernieuwen brandcentrale*

  Op korte termijn dient de brandcentrale van de kathedraal vervangen te worden.

Voor de belforttoren werd recent een uitvoeringsdossier voor de restauratie van de buitenschil ingediend. De werkzaamheden worden gepland in 2019-2020 en zullen voornamelijk bestaan uit het herstellen van metselwerk en natuursteen, de reiniging van de gevels (en beperkt ook interieur), het herstellen van voegwerk, het vervangen van ingewerkte metalen elementen, het lokaal herstel van bepleistering op de gewelven, het beperkt herstel van binnenschrijnwerk en allerlei schilderwerk. De uurwerkkamer wordt beperkt opgefrist.

De eerste drie hoofddoelstellingen van dit beheersplan hebben betrekking op een deel van de site: de kathedraal, de belforttoren of de tuin. Voor het nastreven en uitvoeren van deze drie doelstellingen staat telkens een partij in: respectievelijk Provincie Antwerpen, Stad Antwerpen en de kathedrale kerkfabriek. Vanaf de vierde hoofdoelstelling is er een gedeelde verantwoordelijkheid en zijn meerdere partijen verantwoordelijk voor het nastreven van de doelstellingen en de uit te voeren maatregelen (tenzij anders vermeld).

Bij de onderstaande doelstellingen wordt, indien mogelijk, een korte toelichting gegeven over de maatregelen en werkzaamheden die onder deze doelstellingen vallen. In de asbuiltdossiers van de verschillende restauratiefasen kan meer informatie teruggevonden worden over de gebruikte materialen en technieken, alsook over het onderhoud van de gerestaureerde delen. De dossiers worden bewaard bij de ontwerper, de opdrachtgever (respectievelijk Stad, Provincie of Kerkfabriek) en Onroerend Erfgoed.

HOOFDDOELSTELLINGEN

HD 1: Behoud, herstel en beheer van de erfgoedwaarden van de kathedraal en bijgebouwen

Maatregel 1: Restauratie en onderhoud van de gevels

De gevels van de kathedraal dienen op regelmatige basis nagekeken te worden en indien nodig hersteld. Niet enkel de natuursteen en het voegwerk, maar ook de ijzeren delen en het schrijnwerk dient nagekeken te worden. Een grootschalige restauratie is echter niet nodig, enkel voor de gevels van de kerkmeesterskamer wordt een grootschalige restauratie gepland (dossier reeds ingediend onder naam “Lapidarium, gevels kerkmeesterskamer en gewelven sacristie Sint-Jozefkapel”) .

Deze maatregel omvat o.a. volgende werkzaamheden:

1.1. Regelmatig plaatselijk nazicht en maximaal herstel van de gevels

Nazicht met betrekking tot m.b.t. vocht- en vorstschade, schade voegwerk en plantengroei

1.2. Nazicht, herstel, ontroesten en schilderen van alle ijzeren delen (raambruggen, tralies, gevelankers)

1.3. Punctueel nazicht, herstel en schilderen van het houten buitenschrijnwerk

Het houten buitenschrijnwerk omvat o.a. de dakkapellen, poorten, ramen, etc. Nazicht van al het hout op mechanische en organische aantastingen inclusief het nazicht van het hang- en sluitwerk.

1.4. Restauratie van de gevels van de kerkmeesterskamer

1.5. Consolidatie en reorganisatie van het lapidarium

De verzameling stenen ornamenten op de binnenkoer achter de kerkmeesterskamer, is afkomstig van de restauratie aan de kathedraal. Ze zijn aan de muur opgehangen en op de grond geplaatst.

Twee marmeren engelen, die deel uitmaakten van het altaar van de Sint-Antoniuskapel worden

gereinigd, plaatselijk bijgewerkt en/of gelijmd. De doken in de hoofden worden vervangen door bronzen exemplaren en vervolgens worden deze beelden verplaatst naar voornoemde kapel. Boven de ornamenten op de binnenkoer wordt een afdak voorzien, in een vormgeving en materialiteit die strookt met de omgeving. De consolidatie en reorganisatie van het lapidarium vormt samen met de restauratie van de gevels van de kerkmeesterskamer en de stabiliteitswerken aan de Sint-Jozefkapel een dossier dat reeds werd ingediend.

1.6. Herstel van achtergevel Jan Blomstraat 1-3

Maatregel 2: Restauratie en onderhoud van de daken

Op korte termijn wordt de restauratie van de bedaking van de zuidertoren gepland. Ook het vervangen van de dakbedekking boven de doorgang naar de kerkmeesterskamer en de kapelaansacristie staat op de planning. Inde toekomst zal er werk gemaakt worden van het systematisch vervangen van de leibedakking op andere daken en het verder vervangen van dak- en gootconstructies nadat er vooraf verder onderzoek is uitgevoerd. Tot slot worden er op regelmatige basis nazichten gepland om eventuele schade te voorkomen.

Deze maatregel omvat o.a. volgende werkzaamheden:

2.1. Integrale restauratie bedaking zuidertoren met volledig vervangen van de natuurleien

Voor de restauratie van de bedaking van de zuidertoren (aanbesteding maart 2017) kan onderzocht worden of het wenselijk is om het gebruik van roze leien al dan niet aan te houden. De leibedekking van de torentjes op de steunberen, alsook deze van de lantaarn en de spits bestaat nog uit roze leien. De dakvlakken onder de lantaarn werden vervangen door grijze leien, vermoedelijk omdat de roze (Fumay) leien destijds zo beroet waren, dat herstellen met roze leien veel meer zou opvallen. Indien wenselijk en mogelijk kan de leibedekking vervangen worden door roze leien, daar deze vlakken vanaf het openbaar domein zichtbaar zijn, alsook hoog boven de huizen oprijzen. Bij de keuze van leibedekking moet voorafgaandelijk grondig nagegaan worden in welke mate de roze leien nog beschikbaar zijn en welke erfgoedwaarde ze hebben, alvorens hier al dan niet voor te kiezen.

2.2. Systematisch vervangen van de volledige leibedekking

Uit de analyse van de bouwfysische toestand is gebleken dat het binnen de volgende 20 jaar noodzakelijk is om op alle overige dakvlakken van de kathedraal een volledig nieuwe leibedekking aan te brengen. Daarbij zijn minstens voor de voor het publiek zichtbare delen roze leien te gebruiken. De klim- en ladderhaken zijn toe aan vervanging en zo nodig aan te vullen om een veilige toegang tot alle daken te garanderen. Tezelfdertijd zijn de onderliggende dak- en gootconstructies te herstellen.

De meeste goten (bakgoten, kilgoten e.a.) werden in de jaren ‘70 en ‘80 of na 2001 hersteld of van een nieuwe koperen bekleding voorzien. Deze worden nu bestendig onderhouden en op loskomende naden en andere schade gecontroleerd, zowel door het onderhoudsteam van de kathedraal als door Monumentenwacht. Het is aangewezen om samen met de vervanging van de leibedekking van de daken ook de herstelling of vervanging van de goten te voorzien.

2.3. Vervanging dakbedekking in roofing door leien en koper van dak AZO-15 (dak boven doorgang kerkmeesterskamer en kapelaansacristie)

Monumentenwacht meldt dat van dak AZO-15 (dak boven de doorgang tussen de kerkmeesterskamer en de kapelaansacristie) de bedekking in roofing sterk verweerd is en licht beschadigd (rapport 2012). Aan het tapgat begint de roofing los te komen. Momenteel zijn er geen lekken maar het dak is weinig betrouwbaar. Op termijn is deze dakbedekking te vervangen.

2.4. Herstelling van de dak- en gootconstructies van alle overige daken

Tijdens de dakwerken in 2013-2015 (KX11d) werd door Attic BVBA een onderzoek naar de toestand van de dakconstructies uitgevoerd: middenbeuk, koor, kruisbeuken noord en zuid, zijbeuken noord en zuid, bijgebouwen zuid (AZW 3-4-5), bijgebouwen zuidoost (kapelaansacristie, kapittelzaal, sacristie, Sint-Janskapel, bijgebouwen zuid van binnenkoer (AZO 10 en 12) en sacristie O.-L.-Vrouwkapel (ANW). Hierbij werd gebruik gemaakt van een resistograaf.[137] Op basis van dit verslag dient per zone een meer gedetailleerd onderzoek te gebeuren, alvorens een bestek voor herstelling kan worden opgesteld.

2.5. Regelmatig nazicht en onderhoud van alle dakbedekkingen, dakbekroningen, goten en regenafvoeren

2.6. Regelmatig nazicht van de volledige dakstructuur op o.a. zwam-en houtwormaantasting: o.a. dak- en gootconstructies, ladders en loopbruggen

2.7. Nazicht en punctueel herstel van de leibedekking

Regelmatig nazicht gebeurt door de technische ploeg van de kathedraal, aangevuld met regelmatige inspecties door Monumentenwacht. Kleine gebreken worden onmiddellijk opgelost. Indien tekortkomingen worden vastgesteld die niet door de technische ploeg kunnen worden hersteld, dan worden deze werken uitbesteed.

2.8. Herstel loden goot kooromgang zuid

Voor het regelmatig reinigen van de dakstructuur in functie van brandbeveiliging verwijzen we naar maatregel 5.5.

Maatregel 3: Bescherming en onderhoud van de glasramen

Alle gebrandschilderde glas-in-loodramen werden in verschillende fasen van een beschermbeglazing voorzien, de eerste reeks (transept noord en koorkapellen) in 1984-1992, de overige tijdens fase 9a in 2011-2013 in gelaagd glas. Aan het centrale raam in de voorgevel, achter het Schyvenorgel, werd in de jaren 1980 beschermbeglazing aangebracht.

Evenwel is niet alle voorzetbeglazing ook UV-werend. De niet-gebrandschilderde glasramen zijn nog niet van een voorzetbeglazing voorzien.

Alle glasramen moeten met regelmaat op een eenvoudige manier onderhouden kunnen worden.

Deze maatregel omvat o.a. volgende werkzaamheden:

3.1. Aanbrengen van beschermingsbeglazing

137 Verslag Attic BVBA van 24 oktober 2014.

Op lange termijn dient het enkel glas in de ramen van de koorkapellen en de beschermbeglazing aan het centrale raam in de voorgevel eveneens door gelaagd, UV-werend glas vervangen te worden. Een opstelling met beschermbeglazing laat toe om in de toekomst de glas-in-loodramen langs binnen voor mogelijk onderhoud af te nemen. Tussen beide beglazingen kan immers vervuiling optreden.

Het is aangewezen eerst de twee lage ramen in de voorgevel te voorzien van beschermbeglazing aangezien deze georiënteerd zijn naar de overheersende windrichting.

Voor de niet-gebrandschilderde ramen werd geen beschermbeglazing geplaatst, waardoor deze bij de hagelstorm van juni 2014 veel schade opgelopen hebben die inmiddels werd hersteld. Om dit in de toekomst te vermijden en om akoestische en klimatologische redenen worden deze ramen bij voorkeur ook voorzien van UV-werende voorzetbeglazing. Dit wordt best gecombineerd met interieurschilderwerken en –reiniging (HD07 en HD08). De huidige UV-screens kunnen terzelfdertijd verwijderd worden. De voorzetbeglazing wordt vooral geplaatst met het oog op het behoud en herstel van de erfgoedwaarden van de glasramen.

3.2. Reiniging van glas (niet glas-in-lood) en nazicht op glasbreuk

3.3. Regelmatig nazicht en onderhoud van de glas-in-loodramen

Maatregel 4: Restauratie van het interieur – stabiliteit

Met uitzondering van het stabiliteitsprobleem van de gewelven van de sacristie van de Sint-Jozefkapel waarvan de herstelling is voorzien (dossier met gevels kerkmeesterskamer en lapidarium, fase 12b), werden alle grote stabiliteitsproblemen hersteld (kooromgang zuid). De uitgevoerde herstellingswerken zijn op te volgen door controle op scheurvorming. Dit geldt ook voor de scheurvorming in de gehele kooromgang en de koorkapellen, die niet van die aard was dat er herstellingswerken nodig waren.

In de vloer van de Sint-Antoniuskapel bevindt zich een (lichte) verzakking, waarvan de oorzaak nog niet achterhaald is. In dezelfde kapel komen in de muur aan oostzijde, links van het altaar, scheuren voor die zich sinds de laatste schilderbeurt in 1997 manifesteren. Beide zijn op te volgen: momenteel blijkt de toestand stabiel te zijn, maar indien zich de situatie verergert, moet het aanbrengen van getuigen overwogen worden.

Aan de noordkant van de grote toren werd in de bidkapel, tijdens werken (2007), een scheur ontdekt. Ir. J. Van Aelst heeft deze onderzocht en vastgesteld dat het om scheurvorming van lokale aard ging.

Recent werd de vraag gesteld welke invloed de injectie van de kolommen van de middenbeuk met epoxyhars (1977-1983) heeft op de algemene stabiliteit van het gebouw.

Deze maatregel omvat o.a. volgende werkzaamheden:

4.1. Onderzoek en indien nodig herstelling scheurvorming thv Sint-Antoniuskapel

4.2. Opvolging scheurvorming thv Sint-Antoniuskapel

4.3. Opvolgen en nazicht van de vloer in de kerkmeesterskamer, de vloer in de sacristie van de Onze-Lieve-Vrouwkapel en de barsten in de gewelven (zijbeuken en vroegere bidkapel A1)

4.4. Herstel van de vloer in de kerkmeesterskamer, de vloer in de sacristie van de Onze-Lieve-Vrouwkapel en de barsten in de gewelven (zijbeuken en vroegere bidkapel A1)

4.5. Herstellen van gewelven in sacristie Sint-Jozefkapel

De gewelven van de sacristie van de Sint-Jozefkapel, die momenteel geschoord staan, worden gedemonteerd en herbouwd met maximaal gebruik van alle bestaande materialen. De dakbedekking wordt vernieuwd, met herstelling van de dakconstructie. De sacristie wordt met kalkverf herschilderd. Deze werkzaamheden maken deel uit van het dossier "Reorganisatie en consolidatie Lapidarium, gevels kerkmeesterskamer en gewelven sacristie Sint-Jozefkapel" (fase 12b) dat in 2013 werd goedgekeurd en momenteel (juni 2017) in aanbesteding is.

Maatregel 5: Restauratie van het interieur – afwerking

Op korte termijn wordt de restauratie van de lambrisering in zijbeuk zuid en de Venerabelkapel (fase 12a) gepland, die momenteel in aanbesteding is. Op langere termijn staat het reinigen en vernieuwen van de afwerkingslagen op de planning. Regelmatig onderhoud en nazicht moet voorkomen dat er eventuele schade optreedt.

Deze maatregel omvat o.a. volgende werkzaamheden:

5.1. Restauratie lambrisering zijbeuk zuid en Venerabelkapel

Het dossier "behandeling en restauratie van lambrisering en gestoelte" (fase 12a) is momenteel in aanbesteding. Het omvat de restauratie van de neogotische lambrisering tegen de gehele lengte van de zuidwand van de Kathedraal.

5.2. Droge reiniging van de muren, kolommen, borstweringen en gewelfribben in natuursteen

De grove structuur van het natuursteenoppervlakte van de midden- en zijbeuken, ontstaan door het verwijderen van het kalklagenpakket in de jaren 1970-1980 en het vele blinde maaswerk, lijstwerk en beeldhouwwerk zorgt voor een relatief snelle vervuiling. De muren van de middenbeuk werden in 2015 gereinigd (gestofzuigd), die van het hoogkoor in 2013. Er is rekening te houden met een droge reiniging vanaf stellingen en/of touwtechnieken (nader te onderzoeken), om de 5 à 10 jaar.

5.3. Herschilderen met kalkverf van de viering, het transept, de Venerabelkapel en het hoogkoor

Het afwerken van muren en gewelven blijkt toch vrij duurzaam te zijn. Ondanks de kritiek in 1990 werd toen de beslissing genomen om af te zien van het verder "afkappen" van het kalklagenpakket. Dankzij de resultaten van het onderzoek van de afwerkingslagen in 1989-1990 werd beslist om deze als archeologische relicten te bewaren en een nieuwe laag kalkverf aan te brengen.

Tijdens de restauratie van de glas-in-loodramen in 2011-2012 werden transept en hoogkoor gedeeltelijk herschilderd, vooral de monelen en dorpels van de ramen. Die waren immers door een niet op te lossen probleem van koudebruggen en ten gevolge daarvan condensatiewater aan de binnenkant, donkerbruin verkleurd.[138]

Ondertussen werd vastgesteld dat de diverse kerkinterieurs die o.l.v. Steenmeijer Architecten

138 Rapport KUL Bouwpathologie

werden herschilderd in het kader van eerdere restauraties, of het nu gaat om historische verfsystemen zoals kalk- en lijmverf, of om een hedendaags verfsysteem, eens om de 20 jaar herschilderd moeten worden.[139] Er is dus mee rekening te houden dat het transept, de viering en het hoogkoor te herschilderen zijn omstreeks 2025, voor de kooromgang en de koorkapellen H.-Hart van Maria en "K03" (ingang sacristie) is dit omstreeks 2045.

Dit neemt niet weg dat hier en daar eerder zal moeten herschilderd worden, retouches t.g.v. condensatievocht hoger vermeld, mechanische schade door gebruik, enz.

5.4. Herschilderen met kalkverf van kooromgang, kapel Ingang Sacristie en Heilig Hart van Mariakapel

Ook de kooromgang en de kapellen Ingang Sacristie en Heilig Hart Maria dienen eens om de 20 jaar herschilderd te worden. Gezien zij laatst geschilderd werden in 2014-2015, is een herschildering niet dringend tenzij als gevolg van retouches t.g.v. condensatievocht hoger vermeld, mechanische schade door gebruik, enz.

5.5. Onderhoud, reiniging en ontstoffen van het volledige interieur incl. zolders

Reiniging en onstoffen van het volledige interieur, kerkinterieur en zolders; controle op ongedierte. Alsook het stofvrij maken van de zolders/daken in functie van de brandveiligheid.

5.6. Onderhoud en reiniging van het meubilair incl. controle op houtworm- en zwamaantasting

5.7. Herschilderen van muren en plafonds van bijgebouwen (o.a. sacristie Venerabelkapel)

5.8. Nazicht van vloeren in natuursteen en parket en majolica

5.9. Nazicht muur- en gewelfschilderingen en polychroom schilderwerk koorkapellen

5.10. Consolidatie van de vrijgelegde gewelfschilderingen en indien wenselijk verder vrijleggen van de schilderingen

Maatregel 6: Verwijderen van asbest onder alle koperen goten, brandwerende platen in verwarmingsruimten en tegen deuren in torentrappen

Voor de kathedraal werd er een asbestinventaris opgesteld (BE-Consult 2008). Asbest platen werden aangetroffen onder alle koperen goten, brandwerende platen in verwarmingsruimten en tegen deuren in torentrappen. Uit het onderzoek is gebleken dat de toestand van de platen en buizen intact is en er geen onmiddellijke actie moet ondernomen worden. Maar rekening houdend met de doelstellingen van de Vlaamse overheid om op lange termijn alle asbest te verwijderen, moeten de asbesthoudende platen en buizen worden verwijderd zodra er zich de mogelijkheid toe doet, d.w.z. vooral tijdens de dakwerken.

139 De Sint-Martinuskerk van Beveren, de H.-Kruiskerk van Vrasene en de Sint-Guibertuskerk van Schilde werden na ca. 30 jaar herschilderd. Die termijn werd eveneens voor de Sint-Carolus Borromeuskerk van Antwerpen in 2009 bij de beoordeling van enerzijds de brandschade en anderzijds de "vetusteit" aanvaard.

HD 2: Behoud, herstel en beheer van de erfgoedwaarden van de Belforttoren

Maatregel 7: Restauratie en onderhoud van de gevels

De meeste problemen zijn te wijten aan de jarenlange inwerking van regen en wind: voegwerk waarvan de voegspecie uitslijt, dat op haar beurt vocht doet indringen en vocht- en vorstschade veroorzaakt. Plaatselijk zorgt dit voor het afbrokkelen van natuursteen. Het zijn de meest delicate delen, m.n. beeldhouwwerk en waterlijsten, die het eerst worden aangetast.

Enigszins vergelijkbaar is het indringen van regenwater langs openingen waarin verankeringen zijn aangebracht. Indien het om roestbestendig materiaal gaat - gelukkig werden eertijds de meeste ankers door bronzen exemplaren vervangen - dan blijft de schade nog vrij beperkt. Maar toch komen nog een aantal ijzeren verankeringen voor, die door corrosie de natuursteen in ernstige mate onder spanning brengen. Zo mogelijk zijn deze ankers te vervangen. Indien dit niet mogelijk is, dringt een corrosiewerende behandeling zich op. Dit gebeurde in 2012-2013 nog met verschillende verankeringen en metalen onderdelen. Er kan gesteld worden dat de problemen zijn opgelost.

De torenspits, d.w.z. het gedeelte vanaf de tweede galerij, werd gerestaureerd in de periode 1928-1930, terwijl het lager gelegen deel van de toren later onder handen werd genomen. Alhoewel tijdens deze eerste campagne vrij grondig tot vervanging werd overgegaan – zo werd de volledige, opengewerkte traptoren en de kop van de luchtbogen vervangen – kan men nu stellen dat de erosie zijn werk heeft gedaan. Verschillende inspecties van Monumentenwacht Provincie Antwerpen (2009, 2010, 2013, 2015, 2016, 2017) geven aan dat veel voegwerk open staat en in de natuursteen vrij veel scheuren voorkomen, hetgeen vooral in de luchtbogen een probleem stelt, omdat deze tegen het groefleger werden geplaatst.

Samengevat kan men stellen dat, om alle werkzaamheden te kunnen uitvoeren, de gehele toren in de stellingen zal moeten geplaatst worden. De werken zullen voornamelijk bestaan uit de restauratie van natuursteen en (plaatselijk) vervangen van voegwerk (vooral beeldhouwwerk, maaswerk en profielwerk) en het zo mogelijk vervangen van ijzeren verankeringen ofwel het herschilderen ervan. Er zal een zachte reiniging voorzien worden van de gevels aan de buitenzijde, waar nodig zal dit ook gebeuren aan de binnenzijde zodat de patina bewaard wordt. De precieze methode van reinigen zal stapsgewijs bepaald worden en is afhankelijk van de ondergrond en de vervuiling. Korsten die leiden tot gipsvorming en verdere vochtschade, zullen verwijderd worden om zo de degradatie van de natuursteen tegen te gaan.

Deze maatregel omvat o.a. volgende werkzaamheden:

7.1. Integrale restauratie van de gevels, beperkt interieur en herstel binnenschrijnwerk

In het reeds ingediende restauratiedossier zijn volgende werken gepland:

- het metselwerk wordt hersteld;
- herstelling van de natuursteen;
- reiniging van de gevels en waar nodig van het interieur;
- herstel van het voegwerk;
- vervanging van de ingewerkte metalen elementen waar nodig;
- lokaal herstel van de bepleistering van de gewelven;
- beperkt herstel van het binnenschrijnwerk;
- schilderwerk allerlei;
- kleinere werkzaamheden in de uurwerkkamer.

7.2. Regelmatig plaatselijk nazicht en herstel van de gevels m.b.t. vocht- en vorstschade, schade voegwerk en plantengroei

De toren wordt op regelmatige basis geïnspecteerd door Monumentenwacht Provincie Antwerpen (o.a. op mogelijke vocht- en vorstschade, schade aan voegwerk en plantengroei…). In het kader van deze inspecties en van het dagelijks onderhoud, worden in het beheersplan noodzakelijke en/of verbeterende ingrepen opgenomen.

7.3. Nazicht, herstel, ontroesten en schilderen van alle ijzeren delen

7.4. Punctueel nazicht, herstel en schilderen van het houten buiten- en binnenschrijnwerk (incl. hang- en sluitwerk op goede sluiting)

7.5. Regelmatige nazicht en onderhoud van de galmberden

7.6. Nazicht en onderhoud van vlaggenmasten

HD 3: Behoud, herstel en beheer van de erfgoedwaarden van de kathedrale tuin

Momenteel is er nog geen duidelijke toekomstvisie voor de kathedrale tuin voorhanden. Niettemin kan de restauratie van de tuin, het tuinpaviljoen en de tuinrelicten op de planning worden gezet, gezien ook de tuin belangrijke erfgoedwaarden heeft die niet mogen verloren gaan. Voor de herwaardering van de tuin worden enkele suggesties voorgesteld die in de toekomst meegenomen kunnen worden in het herstel van de tuin.

Maatregel 8: Herstellen en verbeteren van de kathedrale tuin

De bonte esdoorn en de valse acacia vragen om instandhouding en monitoring door erkende boomverzorgers. De klimopbegroeiing in de acacia heeft groenwaarde, maar dient te worden opgevolgd om wurging van de nieuwe boomkruin te voorkomen. De vitale meelbes of Sorbus aria is een jonger exemplaar uit een laatste heraanplanting en kan nog jaren uitgroeien. Het terrein is rijk bezet met loofhout dat jaarlijks een grote biomassa bladstrooisel oplevert. Het bladafval wordt verzameld, gedeeltelijk gemulcht en plaatselijk gecomposteerd.

Deze maatregel omvat o.a. volgende werkzaamheden:

8.1. Herstellen van het gazon (verhoogd microreliëf)

8.2. Herstellen van het tuinpad (kalkgranulaat 3/7 ingesloten tussen staalband)

8.3. Bufferen van storende zichten (blinde gevels en recente bebouwing)

8.4. Voorkomen van inkijk van en naar buren

8.5. Vrijwaren van het doorzicht op de kathedraal

8.6. Verhogen van de veiligheid met passende balustrade op de keermuur

8.7. Herstel en opvolging van de keermuren

Het noordelijk deel van de keermuur verkeert in vervallen staat en vraagt om dringende herstel- en instandhoudingswerken in overleg met de huurder Sint-Pietersstraat nr. 18. Het zuidelijke deel heeft een robuust parement. De waterdichting van de dekstenen dient echter te worden opgevolgd. De fragmentarische rotsbekleding van het kruisribgewelf kan hersteld worden tot Lourdesgrot. Geïntegreerde plantgaten geven ruimte aan muurvegetatie die het geheel afwerken.

Maatregel 9: Restauratie van het tuinpaviljoen

9.1. Herstellen van het tuinpaviljoen

Het tuinpaviljoen is gedeeltelijk verzakt, vermoedelijk een probleem veroorzaakt door de onstabiele, aangevulde grond. Bij het onderzoek en herstel dient echter rekening gehouden te worden met archeologische relicten in de ondergrond. De restauratie van het paviljoen is eerder conserverend te beschouwen. Het schrijnwerk van ramen en buitendeur vereist een grondige herstelling, schilderwerk en vervanging van het glas in de kleinhoutverdeling. Binnen is de bepleistering te herstellen en te schilderen.

9.2. Onderhoud van het tuinpaviljoen

Dit onderhoud bestaat uit het onderhoud van bedaking en goten, schilderen van houtwerk en ijzerwerk binnen en buiten, nazicht dakconstructie op zwam en houtworm, enz.

Maatregel 10: Restauratie van de tuinrelicten

Deze maatregel omvat o.a. volgende werkzaamheden:

10.1. Herstellen van de grot

10.2. Herstellen van de waterpartij

10.3. Herstellen van de sculpturen

10.4. Onderhoud van de sculpturen

Onderhoud van de sculpturen:

- Jaarlijks reinigen van het Mariabeeld op voetstuk;
- Jaarlijks reinigen van het doopvont op voetstuk;
- Onderhoud van de beelden in het lapidarium.

10.5. Onderhoud van de verhardingen, bassin en massieven

- zuiveren van de verhardingen, de massieven en het bassin
- jaarlijkse reiniging van de goten en de klokputten behoort daartoe. Het beheer noopt minstens 6 veegbeurten/jaar

Maatregel 11: Regelmatig onderhoud van de bomen, struiken, muurvegetatie, kruidachtigen en het gazon

Regelmatig groenonderhoud en onderhoud buitenverhardingen: aan de binnenzijde van het gebouw.

Deze maatregel omvat o.a. volgende werkzaamheden:

11.1. Onderhoud van de bomen

11.2. Onderhoud en beheer van het gazon

Het beheer bestaat momenteel uit 25 maaibeurten/jaar. Door het maaien van de grasmat te automatiseren, kunnen de onderhoudsintervallen tot een maand worden verlengd. De gebruikelijke 12 tot 24 klassieke maaibeurten per jaar, waarbij het gras wordt afgevoerd, vallen dan terug tot een zestal momenten van geschoold hovenierswerk, wat de beheerkost gevoelig vermindert. Een kruidrijk grastapijt verhoogt de charme en voorkomt het gebruik van herbiciden. Madeliefjes behoren bovendien tot de Mariale planten.

11.3. Onderhoud van de struiken

Een professionele snoei, met oog voor de natuurlijke habitus van elke boom en plant, kan het huidig scheren van de massieven vervangen. Toegepast op termijn brengt deze jaarlijkse verjongingsbeurt, na de bloeitijd, een gevarieerde kruidlaag en natuurlijke gelaagdheid in de beplanting.

- Ligusterhaag vormsnoei 117m²;
- Spierstruik vormsnoei 115m²;
- Laurierkers vormsnoei 214m²;
- Bruidsbloem vormsnoei 12m²;
- Sering: knip de uitgebloeide bloemen weg tot aan de vertakking eronder. Daar zitten de bloeischeuten klaar voor het jaar erop. Ze bloeien op tweejarig hout;
- Vlinderstruik: snoeien na de vorst rond eind maart of in april bij zacht weer zodat zich jonge takken vormen. Vlinderstruik bloeit op eenjarig hout;
- Rode kornoelje heeft geen snoei nodig. Bij verjongingsnoei worden in maart de oudste takken (1/3) boven de grond afgesnoeid zodat er zich nieuwe kunnen vormen;
- Bruidsbloem blijft bloemrijk door een jaarlijkse verjongingssnoei die kort nadat de bloemen zijn uitgebloemd (eind juni-begin juli) plaatsvindt;
- Hibiscus hoeft geen snoei en bloeit op eenjarig hout, dus op de jonge takken die zich in hetzelfde groeiseizoen ontwikkeld hebben. Verjongingssnoei gebeurt in maart door het terugsnoeien van oude takken. Om het volume te verminderen, kunnen jonge takken ingesnoeid worden;
- Hydrangea's met platte bloemschermen hoeven weinig of niet gesnoeid te worden. Enkel de dode takken en de zwakkere takken worden weggesneden. Uitgebloeide bloemen worden in het voorjaar net boven een goed ontwikkelde bloemknop weggesneden. Eenjarige takken laat men ongemoeid omdat de eindknop bloemen zal vormen;
- Skimia hoeft geen snoei, maar verdragen sterke snoei. Als te krachtige scheuten de belijning bederven, kunnen ze, na de bloei in juni, tot diep in de struik worden teruggesnoeid;
- Rode ribes wordt direct na de bloei eind mei gesnoeid om de struik goed te laten bloeien. Snoei elk jaar 1/3 van de oudste takken, waaraan de uitgebloeide, bruine bloemen zitten, tot enkele centimeters boven de grond terug;

- Spierstruik vereist weinig onderhoud en groeit compact en bloeit op eenjarig hout. Snoei gebeurt in maart;
- Klimroos wordt in het voorjaar genoeid. Zijscheuten worden tot op de gesteltak teruggesnoeid;
- Dode, beschadigde en hinderlijke takken worden verwijderd;
- Het zware snoeihout wordt verzaagd tot haardhout voor de kachel, klein hout wordt verhakseld of afgevoerd en plaatselijk gecomposteerd.

11.4. Onderhoud van de kruidachtigen

Het aandeel markante kruidachtigen is beperkt door de schaduwwerking van de struiklaag. Nochtans kan een passende kruidlaag de bloeirijkheid van deze tuin gevoelig opdrijven. De introductie van stinzenplanten op deze gerijpte tuinbodem is wenselijk. Prioritair is evenwel het rooien van invasieve planten waaronder de schijnaardbei en de gewone sneeuwbes.

11.5. Behoud van de muurvegetatie

Het behoud van de steenbreekvaren op de toegangspoort strekt tot aanbeveling. Ook de muurleeuwenbek die zich in de kasseivoegen nestelt, geeft de kapittelkoer wat kleur.

11.6. Composteren

Composteren is een vorm van kringlooptuinieren. Die biologische kringloop staat voor een actief leven met minder afval. Door te composteren wordt afval gereduceerd. Het natuurlijk kringloopproces verwerkt tuinresten tot organisch materiaal, krachtvoer voor de tuin. Momenteel zijn er twee kunststof compostbakken van 1 m³ aanwezig. Dit is onvoldoende want er wordt GFT naast de bakken gedeponeerd. Er zijn er drie nodig voor een volwaardig kringloopproces: een bak met een wachthoop waarop GFT-afval verzameld wordt, een bak waarin het organisch materiaal begint te composteren en een bak waarin het tot compost rijpt. Na het spreiden van gerijpt compost uit de derde bak wordt de inhoud van de tweede bak overgezet in de derde. De inhoud van de eerste bak wordt naar de tweede geplaatst. Deze jaarlijkse omzetting bevordert het verteringsproces. Het introduceren van 'Eisenia foetida', een wormsoort, versnelt het proces.

Maatregel 12: Herwaarderen van de tuin

Het herwaarderen van de tuin gebeurt door het verhaal van deze tuin te vertellen, in relatie met de kathedraal en de belforttoren. De historiek van de tuin kan naar voren komen in de heraanleg ervan, door bijvoorbeeld te kiezen wordt voor een passend plantenassortiment en voldoende aandacht te besteden aan het Nieuwerck. De religieuze betekenis van deze tuin mag eveneens niet uit het oog verloren worden. In de toekomst zou de tuin bovendien een rol kunnen spelen in de verbeterde ontsluiting en het meer toegankelijk maken van de erfgoedsite. Ook dit speelt mee in de herwaardering en heraanleg van de tuin.

Volgende aanbevelingen kunnen in overweging genomen worden bij de herwaardering van de tuin:

- Een geleidelijke en gedeeltelijke vervanging van het huidige plantenassortiment door meer passende soorten:
    - hoogstambomen met oppervlakkig wortelgestel zoals o.a. levensboom, hemelboom, judasboom, engelenboom, …;

- stinzenplanten in de kruidlaag zoals gevlekte aronskelk, gele helmbloem, meiklokje, vingerhelmbloem, witte klaverzuring, ...;
- muur- en rotsvegetatie kan soorten bevatten als Robertkruid, gele helmbloem, steenbreekvaren, tongvaren, muurleeuwenbek, ...;
- watervegetatie zoals gele plomp, sterrekroos, waterpest, ...;
- inheemse planten als palmboom, venijnboom, scherpe hulst, bosaardbei;
- exotische heesters als aucuba, christusdoorn, vingerplant, ...

- Religieus getinte sculpturen en bouwfragmenten (lapidarium) kunnen de binnentuin, kapittelkoer en kathedraaltuin passend aankleden, aansluiting op een bezoek aan het uitmuntend kathedraalinterieur. Herstel van het grotrelict verhoogt de religieuze betekenis van de tuin;
- De uitbreiding van het bestaande terras en vervanging van de terracottategels door kalksteentegel –naar kleurstelling verwant met de kathedraal- brengen het gevelgabarit in balans met de noordzijde, waardoor de belevingswaarde verhoogt. Een ruimer en veilig terras komt het gebruik van het gebouw ten goede en is essentieel in de publieksontsluiting van de tuin. Het beheer bestaat uit een jaarlijkse, zachte stoomreiniging eventueel in combinatie met een milieuvriendelijke product tegen algen (azijnoplossing 50% of pelargonzuur 31,02 g/l).
- Op basis van de archeologische bevindingen kunnen bovengrondse oriëntatiepunten verwijzen naar de pijlers van het Nieuwerck in de bodem. Een presentatie, ter plekke en conform de huisstijl, duidt de betekenis en waarde van het Nieuwerck en de kathedraaltuin.

HD 4: Behoud, beheer en herstel van de erfgoedwaarde van de cultuurgoederen

Maatregel 13: Conserveringswerkzaamheden door deskundige restaurateurs

Deze maatregel omvat o.a. volgende werkzaamheden:

13.1. Regelmatig nazicht van de bewaringstoestand

13.2. Ontstoffen van de cultuurgoederen

13.3. Object gericht onderzoek, nazicht toestand en uitvoeren van noodzakelijke conserveringswerkzaamheden door deskundige restaurateurs.

HD 5: Behoud, herstel en beheer van de erfgoedwaarde van de orgels, torenuurwerk, luidklokken- en beiaard(cultuur)

Maatregel 14: Restauratie van de luidklokken en vernieuwing van het aandrijfmechanisme

In de belforttoren hangen acht luidklokken waarvan één klok (Karolus) evenals de klokkenstoel eigendom zijn van de stad Antwerpen. De zeven andere klokken zijn eigendom van de kathedrale kerkfabriek. Het hele gelui is aan restauratie toe.

Gezien het uitzonderlijke karakter van de luidklokken, die samen met de belforttoren het histori-

sche karakter van de binnenstad bepalen, lijkt het aangewezen dat het stadbestuur en de kathedrale kerkfabriek een gezamenlijke restauratie van hun klokken voorzien zodat uniformiteit van de uitvoering verzekerd is.

De toestand van de installatie is zorgwekkend: van twee klokken zijn de klepels gebroken; twee klokken hangen te dicht bij elkaar waardoor ze niet samen geluid kunnen worden. De luidmotoren en de kabels moeten – alleen al om veiligheidsredenen – dringend vervangen worden. Enige positieve aan de installatie is dat de klokken opgehangen zijn om te luiden met "vliegende klepel" (de klok hangt volledig onder de luidbrug). In 2013 werd de sturing van de Karolusklok vervangen door Clock-o-Matic. De nieuwe luidinstallatie bestaat uit een motor, een aandrijfwiel, een ketting, kabel en commandoakst. Het oude luidapparaat bleef behouden doch losgekoppeld. Het stuurt de luidmotor niet meer maar blijft mechanisch verbonden.

Deze maatregel omvat o.a. volgende werkzaamheden:

14.1. één klok moet een halve meter verplaatst worden zodat ze allen samen terug kunnen luiden

14.2. de klepels moeten nagezien en/of vervangen worden

14.3. de luidbruggen moeten nagezien worden, stalen luidbruggen moeten vervangen worden door houten luidbruggen

14.4. de elektrische installatie en de motoren moeten vervangen worden door nieuwe motoren (dichter bij de klokken met kortere verbindingen naar de luidwielen) die de klok veiliger op gang brengen en laten uitluiden)

14.5. de mogelijkheid kan worden onderzocht om de klokken opnieuw manueel te luiden (cfr. Dom Utrecht)

14.6. de bediening moet mogelijk zijn met de meest hedendaagse technieken

14.7. onderzoeken van de voor- en nadelen van lineaire motor voor klokken

Maatregel 15: Regelmatig onderhoud van luidklokken en klokkenstoel

15.1. Onderhoud van de klokkenstoel

15.2. Groot onderhoud van de luidklokken in beheer van de kerkfabriek

15.3. Groot onderhoud van de Karolusklok van de stad

15.4. Klein onderhoud van de luidklokken in beheer van de kerkfabriek

15.5. Klein onderhoud van de Karolusklok van de stad

Maatregel 16: Regelmatig onderhoud van de beiaard en torenuurwerk

In het kader van het Wereld Beiaardcongres dat in Antwerpen van start ging op 29 juni 2014, werd het manueel beiaardspel gerestaureerd.

Enerzijds werd het bestaande klavier, daterend uit 1990, van geringe kwaliteit en waarvan de bespeelbaarheid moeilijk en stroef was, vernieuwd. De wens was om het nieuwe klavier naar historisch model uit te voeren. Hiervoor werd vormgegeven en gedetailleerd overeenkomstig het klavier van Johannes de Gruijter, thans in het Vleeshuis. De maatvoering werd uitgevoerd volgens de West-Europese standaardmaten, de omvang van het manuaal is beperkt tot vier octaven, die van het pedaal tot anderhalf octaaf. Een nieuwe verstelbare bank, qua vormgeving aansluitend bij het klavier, werd tevens voorzien. Anderzijds werd het tractuur van het manueel speelwerk vervangen. Het trommelspeelwerk werd met gewichtsaandrijving en hamerwerk in oude staat hersteld, de oude gewichten worden automatisch gehesen. De uur- en halfuurslag werd terug overgebracht naar de oude klokken Gabriel en Hemony. Deze waren in de jaren '90 naar de 2 nieuwe klokken (Ani & Line) verplaatst waardoor de kenmerkende "Antwerpse uurslag", vnl. bepaald door het karakteristieke geluid van de uurklok Gabriel, verloren ging. Het historisch uurwerk werd museaal in bedrijf gesteld zodat bij torenbezoeken het uurwerkmechanisme in bedrijf gesteld kan worden en het gewicht handmatig opgewonden kan worden zonder dat het uurwerk hier iets van ondervindt. Zoals vóór de restauratie het geval was, blijven de uur- en slagwerken computergestuurd. De functionaliteiten voor nachtuitschakeling van de beiaard, automatisch uur- en halfuurslag en gsm-bediening van de beiaard blijven behouden. Het volledig historisch restaureren werd niet weerhouden; dan zou er tijdens de "kantooruren" permanent een torenwachter aanwezig moeten zijn en zouden het automatisch beiaardspel en de uur- en halfuurslag heel de nacht blijven doorgaan.

De restauratie van het automatisch beiaardspel werd opgeleverd in september 2016.

Toch zijn er nog enkele aandachtspunten:

- Regelmatig blijvend onderhoud is vereist;
- Het comfort voor de beiaardier zou aanzienlijk beter worden mocht er een geluidsinstallatie geplaatst kunnen worden die het geluid van de twee nieuwe, lager hangende beiaardklokken tot in de klavierkamer kan brengen;
- De toren is voorzien van de mogelijkheid om beiaardconcerten te streamen. Het opvolgen en aanpassen naar de nieuwste technieken is een blijvend aandachtspunt.

16.1. Jaarlijks twee nazichten en onderhoudscampagnes van beiaard en torenuurwerk

16.2. Groot onderhoud van beiaard en torenuurwerk

Maatregel 17: Regelmatig nazicht en onderhoud van de orgels

Gezien de huidige goede staat van de orgels, na de restauratie, zijn er enkele jaarlijkse onderhoudsbeurten en op termijn grote onderhoudsbeurten wenselijk. Er wordt weliswaar een onderscheid gemaakt tussen het Schyven-orgel dat mee vervat zit in de bescherming met de kathedraal als monument en het Metzler-orgel dat nog niet aanwezig was op het moment van de bescherming en pas in 1993 werd geplaatst.

Deze maatregel omvat o.a. volgende werkzaamheden:

17.1. Jaarlijks klein onderhoud van het Schyven-orgel

17.2. Jaarlijks nazicht en onderhoud van het Metzler-orgel

17.3. Groot onderhoud van het Schyven-orgel

17.4. Groot onderhoud van het Metzler-orgel

Maatregel 18: Optimalisatie van de beiaardcultuur

Elke maandag, woensdag en vrijdagmiddag zorgen de beiaardiers voor een beiaardconcert. Tijdens de zomermaanden vinden de welgekende maandagavond beiaardconcerten plaats. Deze concerten zijn in een groot deel van de oude binnenstad hoorbaar en zijn eveneens via webcam live te volgen op de site van het Vleeshuis. Vooral de maandagavond concerten zorgen voor een aangename sfeer tijdens de (warme) zomermaanden op de vele terrassen rond en in de buurt van de kathedraal. In de toekomst kan mogelijk onderzocht worden of het aantal beiaardconcerten eventueel verhoogd kan worden om zo meer bekendheid en draagvlak van de beiaardcultuur te creëren.

HD 6: Regelmatig nazicht, rapportering en uitvoering van daaruit voortvloeiende werkzaamheden door deskundigen

In de huidige visie op het beheer van de site wordt de nadruk gelegd op preventief onderhoud en niet zozeer curatief onderhoud. Vanuit deze optiek zal er regelmatig (jaarlijks, tweejaarlijks... naargelang het te controleren bouwdeel/bouwelement) een nazicht met rapportering gepland worden met deskundigen, zoals Monumentenwacht Provincie Antwerpen. Zij voeren enerzijds controles uit en kunnen anderzijds reeds kleine ingrepen doen om grote werkzaamheden op langere termijn te voorkomen.

Maatregel 19: Regelmatig nazicht en rapportering door deskundigen

Deze maatregel omvat o.a. volgende werkzaamheden:

19.1. Controle van klim-en ladderhaken, ladders, ankerpunten en andere PBM'en

19.2. Regelmatige controle op aanwezigheid van vogels en nazicht duivenwering

19.3. Regelmatige algemene controle van het interieur en het exterieur

Maatregel 20: Uitvoeren van de aanbevolen werkzaamheden voortvloeiend uit het nazicht door deskundigen

20.1. Herstellingswerken om verdere schade te voorkomen

NEVENDOELSTELLINGEN

Voor de nevendoelstellingen is er een gedeelde verantwoordelijkheid en zijn meerdere partijen verantwoordelijk voor het nastreven van de doelstellingen en de uit te voeren maatregelen (tenzij anders vermeld).

ND 1: Optimaliseren van de publieke toegankelijkheid en veiligheid van het gebouw met respect voor de erfgoedwaarde

Maatregel 21: Reorganisatie van inkompartij van de kathedraal

In het rapport 08/10/2013, zoals opgemaakt in het kader van een rondgang met Centrum voor toegankelijkheid, blijken enkele zaken problematisch te zijn op vlak van toegankelijkheid:

- informatie: weinig voorzieningen voor personen met visuele beperking (braille, grootletterschrift); op te lossen met nieuwe signalisatie- en infoborden;
- toegangspaden langs Groenplaats en Handschoenmarkt = knelpunt (kasseien, openbaar domein Stad Antwerpen);
- verticale circulatie naar crypte (-1), orgel (+1) en kleine toren (+5) enkel bereikbaar via smalle spiltrappen, doorgangsbreedtes en draaicirkels veel te klein. Dit kan bouwkundig niet verbeterd worden zonder afbreuk te doen aan de erfgoedwaarde van het geheel; wij stellen voor om op het gelijkvloers niveau foto's of een scherm met videobeelden te plaatsen. Idem i.v.m. toegang tot de beiaardkamer;
- gebedsruimten in betalende zone moeilijk bereikbaar via steile hellingen van 15% (max. 10% toegelaten); hellingen kunnen vervangen worden;
- winkel/bookshop: moeilijke doorgang vanuit de betalende zone (carrouselpoortje); kan opgelost worden met een geautomatiseerd poortje.

Verder werden volgende specifieke zaken vastgesteld:

- toegang via zuidelijk westportaal: de glazen sasdeur heeft onvoldoende doorgangsbreedte (88 cm <90 cm);
- de onthaalbalie, de balie audiogidsen, de voelmaquette, de kasten met verkoopsproducten en de balie van de winkel zijn niet onderrijdbaar; nieuwe onthaalbalie en balie audiogidsen zijn gepland; aanpassen van de voelmaquette en hertekenen van balie en kasten van de winkel in functie van onderrijdbaarheid zijn aangewezen;
- voor gehoorgestoorden is een ringleiding gewenst.

Naar aanleiding van dit rapport werden enkele ingrepen gepland. Zo werd er in 2014 op vraag van de brandweer een centraal groot portaal gerealiseerd, voorzien van automatische schuifdeuren met ruime doorgang. In de toekomst wordt er nog een nieuwe onthaalbalie (volledig onderrijdbaar) en een balie audiogidsen (beperkt onderrijdbaar) voorzien. Binnen de hertekening van de bezoekersstroom wordt er een nieuw noordelijk westportaal gepland met automatische draaideuren met ruime doorgang als nieuwe toegang voor bezoekers, die de kathedraal zullen verlaten via het oude zuidelijk westportaal. Hierbij zal de te smalle glazen deur niet meer gebruikt worden, maar wel de deur die voorheen als uitgang diende. De glazen deur is bij voorkeur te vervangen door een paneeldeur naar bestaand model. Later zal onderzocht worden of in de onthaalzone een fysieke scheiding (mogelijk in de vorm van een smeedijzeren hekwerk) over de ganse breedte van de het interieur, met toegangspoortjes, wenselijk is.

ND 2: Verbeteren van de fysieke publieke ontsluiting

Maatregel 22: Integreren en herinrichten van de St. Janskapel binnen de ontsluiting van de kathedraal

Momenteel worden werken uitgevoerd aan de Sint-Janskapel en de omliggende lokalen op de begane grond en de eerste verdieping, om deze voor het publiek te ontsluiten. Ze zullen worden opgenomen in het toeristische circuit van de kathedraal. Na sluitingstijd is het mogelijk om deze lokalen voor avondactiviteiten te benutten en daarbij ook de tuin en dekenij te betrekken. De toegang vanaf Groenplaats 21 zal daardoor intensiever worden gebruikt, waardoor ook een verbetering van de sociale controle op dit deel van de Groenplaats zal ontstaan.

Maatregel 23: Voorzien van sanitair blok in bijgebouw in Jan Blomstraat

Momenteel heeft de kathedraal te weinig sanitair, dat bovendien verspreid en moeilijk bereikbaar is voor publiek. De behoefte aan meer sanitair blijkt vooral tijdens de pauze van concerten. Het bestaande sanitair in de bijgebouwen Jan Blomstraat 1-3 wordt vernieuwd, uitgebreid en toegankelijk gemaakt voor andersvaliden.

De werken aan de St. Janskapel en de renovatie van het sanitair in de Jan Blomstraat zijn werken die in uitvoering gaan vanaf januari 2017 (bouwkundige werken en technische installaties, uitvoeringstermijn 250 werkdagen).

Maatregel 24: Restauratie dekenij

Maatregel 25: Herinrichting dekenij

Maatregel 26: Verfraaien van de uurwerkkamer in de Belforttoren in functie van gegidste bezoeken

Maatregel 27: Verbeteren van de algemene publieke ontsluiting van de Belforttoren

ND 3: Optimalisatie van de energie efficiëntie

Maatregel 28: Regelmatige meting van T, RV, UV, lux

Maatregel 29: Regelmatig klein onderhoud van de klimaatbeheersingsinstallatie

Wat de verwarming betreft zijn er in de bijlokalen van de Onze-Lieve-Vrouwkapel radiatoren te plaatsen om condensatievocht in deze lokalen te vermijden. Momenteel zijn deze ruimtes veel te vochtig, omdat ze niet verwarmd worden.

Maatregel 30: Regelmatig groot onderhoud van de klimaatbeheersingsinstallatie

Maatregel 31: Regelmatig onderhoud van de verwarmingsinstallatie in de uurwerkkamer en speelcabine

Maatregel 32: Relighting van de kathedraal in functie van energiezuinigheid

Dankzij de verlaging van het vereiste vermogen, o.a. door het gebruik van LED i.p.v. halogeenverlichting, kon worden overgeschakeld op laagspanning. De hoogspanningscabine uit de jaren 1970 werd ontmanteld en een nieuwe laagspanningsinstallatie geïnstalleerd (2016). Tezelfdertijd werd het algemeen laagspanningsbord (bord 21) vernieuwd en de verdeelborden 2, 4, 6, 7, 8, 19, 20 en 22 aangepast.

Tezelfdertijd met de restauratie van de kooromgang en –kapellen werd een nieuwe, hoge rendementsverlichting type LED aangebracht.

In de overige delen van het kerkinterieur dient deze optimalisatie nog te gebeuren. Daarbij is het conflict van de vloerpotten op te lossen: momenteel worden deze gebruikt om de kunstwerken van de tentoonstelling Reünie of om de gewelven aan te stralen. De nodige aanpassingen dienen te gebeuren opdat een dubbel gebruik van deze vloerpotten mogelijk is. Deze werken zijn ingepland voor uitvoering 2018/2019 (nadat kunstwerken tentoonstelling Reünie weer naar KMSKA verhuisd zijn). In het kader van de relighting kan nader onderzocht worden of het wenselijk en mogelijk is om de gebrandschilderde ramen van binnenuit te verlichten.

Maatregel 33: Aanpassen van installaties aan steeds wijzigende normen en voortschrijdende technieken

ND 4: Optimalisatie van de elektrische installatie en verlichting

Maatregel 34: Onderhoud van installaties voor data en telefonie

Maatregel 35: Onderhoud en controle van de elektrische installaties: verplichte herkeuring om de 5 jaar volgens AREI

Maatregel 36: Uitvoeren van werkzaamheden in navolging van keuring

Maatregel 37: Regelmatig onderhoud van de verlichting inclusief vervanging van lampen

ND 5: Optimalisatie van de veiligheidsverlichting

Maatregel 38: Optimalisatie van de veiligheidsverlichting

Er is na te gaan of het mogelijk is om, in combinatie met het aanbrengen van een hoge rendementsverlichting in het resterende deel van het kerkinterieur, een deel van de verlichting aan te sluiten op een UPS, zoals recent (2016) in de Sint-Jacobskerk is gebeurd. Hierdoor heeft deze verlichting bij stroomuitval een autonomie van ca. 20 minuten, voldoende voor evacuatie van het gehele gebouw.

ND 6: Optimalisatie van het rioleringsstelsel

De riolering rond de kathedraal werd in 2012-2013 vernieuwd, volgens een gescheiden stelsel. Die kan echter pas volledig functioneren zoals gepland wanneer op de Groenplaats een gescheiden riolering wordt aangebracht.

Maatregel 39: Opvolging van de aansluiting van de riolering op een gescheiden stelsel

Maatregel 40: Regelmatig nazicht en onderhoud van het gehele rioleringsstelsel

Maatregel 41: Regelmatig onderhoud van de sanitaire installaties

ND 7: Optimalisatie van de brand- en inbraakbeveiliging

Bij de recente instandhoudingswerken werd reeds tegemoet gekomen aan de eisen van de brandveiligheid en- in de mate van het mogelijke- de publieke toegankelijkheid. Voor de belforttoren zijn er onder andere de doorgangen (klokkenluik en deuren) naar de kathedraal brandwerend gemaakt, werden er bijkomende ankerpunten ten behoefte van de veiligheid geplaatst en handgrepen hersteld.

Ook voor de toren werd er in 2016 een brand- en inbraakdetectie geplaatst. Dit gebeurde met het nodige respect voor de beperkingen van het monument. De brandcentrale wordt aangesloten op de meldkamer. Het is mogelijk een systeem te voorzien om de inkomdeuren van op afstand te ontgrendelen bij brandalarm.

De draairichting van de deuren blijft behouden. De brandweer legt geen sprinklerinstallatie op. De aanwezigheid van branddetectie, handmelders, snelblustoestellen, veiligheidsverlichting, een droge standleiding en haspels volstaat. De toestand van de droge standleiding is op sommige plaatsen twijfelachtig (hoge verwering door inwerking van duivenuitwerpselen).

Wat de kathedraal betreft gebeurt het reguliere toezicht door de afdeling veiligheid en toezicht binnen het personeelsbestand. Zij staan in voor het dagelijks toezicht tijdens de openingsuren, het calamiteitenplan (evacuatie, brand, water, elektriciteit, gas, bomalarm) en veiligheidsplannen inzake blusapparaten, brandbeveiliging, water afsluitpunten en elektriciteitsborden.

Maatregel 42: Regelmatige controle, onderhoud en indien nodig optimalisatie van de brand- en inbraakbeveiliging

Voor de kathedraal dringt een optimalisatie/vernieuwing van de brandcentrale zich op.

Maatregel 43: Controle van de brandblussers: jaarlijkse verplichte keuring

Maatregel 44: Controle van de noodverlichting

Maatregel 45: Keuring van de droge stijgleiding

Maatregel 46: Grote controle en onderhoud van haspels

Maatregel 47: Kleine controle en onderhoud van haspels

ND 8: Optimalisatie van de bliksemafleidingsinstallatie

Maatregel 48: Regelmatige controle van de bliksemafleidingsinstallatie

De NBN C18-100 werd in februari 2009 vervangen door de strengere norm NBN EN 62305 deel 1-4. Omstreeks 2009 heeft de stad in eigen beheer en i.s.m. Onroerend Erfgoed de installatie laten aanpassen. Voor gebouwen waarvan de beveiliging aangelegd is voor 2009, wordt het nazicht uitgevoerd volgens de oude norm. Het laatste nazicht van de installatie gebeurde in 2017. Daaruit blijkt dat "de installatie zich in goede staat bevindt en er geen opmerkingen werden geformuleerd. Wel zouden de daalgeleiders op de torenspits sterk verouderd zijn maar er zijn geen onderbrekingen vastgesteld. Bij een volgende renovatie kan het wenselijk zijn de bestaande geleiders en beugels te vernieuwen." Verder beschikt de stad vanaf 2017 over een raamcontract voor de bliksemafleiding. Nazicht en aanpassingen van de installatie cfr. het verslag kunnen via het raamcontract uitgevoerd worden.

Gezien de bliksemafleidingsinstallaties van de kathedraal en de belforttoren aan elkaar gekoppeld zijn kan het wenselijk zijn dat de kerkfabriek en de stad de mogelijkheden van een raamcontract onderzoeken voor de keuring van de installatie.

ND 9: Ontwikkelen en uitdragen van een optimaal collectiebeheer

Een optimaal collectiebeheer draagt bij tot het beter behoud en beheer van de collectie. In een goed collectiebeheer staan onder andere inventarisatie, onderhoud, klimatologische omstandigheden en depot centraal.

Maatregel 49: Onderhoud van roerende goederen (o.a. textiel, materiaal in bergplaatsen…)

Maatregel 50: Inventarisatie van de roerende goederen op punt stellen

Maatregel 51: Onderzoeken van de mogelijkheden naar een depotruimte

Maatregel 52: Opvolgen van klimatologische omstandigheden in functie van het aanwezige erfgoed in de kathedraal

Er wordt voorgesteld om een stabilisatie van het binnenklimaat te garanderen met een -zo te noemen- gewenning van het interieur en de objecten erin. Het klimaat wordt gestabiliseerd op 14°C-67% R.V., maar wanneer de buitentemperatuur hoger is dan 10°C en de binnentemperatuur lager is, kan men de R.V. laten dalen tot 55%. Daardoor is er minder condensatie op de glas-in-lood ramen en de natuurstenen omlijstingen. Het dauwpunt wordt dan 10°C in plaats van 13°C en bovendien zorgt dit voor een vermindering in energiegebruik. De voorzetbeglazing die nu aangebracht is en nog uitgebreid wordt, heeft als voornaamste doel het beschermen van de glasramen, maar heeft ook positieve gevolgen voor de vermindering in directe transmissieverliezen en geeft een grotere dichtheid, waardoor een reductie van de luchtinfiltratie van buitenlucht ontstaat, met gevolgen voor de R.V.

ND 10: Verbeteren van de intellectuele publieke ontsluiting in functie van toerisme

Maatregel 53: Erkenning als Open Erfgoed aanvragen

In het kader van de erkenning als Open Erfgoed wordt eveneens onderzocht of de site in de toekomst nog beter ontsloten kan worden door middel van visuele torenbeklimmingen en virtuele beiaardconcerten.

Maatregel 54: Meer toeristische mogelijkheden creëren

Maatregel 55: Optimalisatie van de ontsluiting

Maatregel 56: Wifi-netwerk voorzien voor bezoekers

ND 11: Afstemmen met en opvolgen van het stedelijk lichtplan in functie van de erfgoedwaarde van de site in ruimtelijke context

De stad Antwerpen voorziet een nieuwe buitenverlichting op de gehele kathedraal.

6.1. Werkzaamheden in tabelvorm

In toepassing van artikel 10.2.1. van het Onroerenderfgoeddecreet van 12 juli 2013 kan de Vlaamse Regering binnen de perken van de daartoe op de begroting van de Vlaamse Gemeenschap beschikbare kredieten premies toekennen en meerjarenpremieovereenkomsten sluiten.

De betoelaagbaarheid van de werkzaamheden zal later afgetoetst worden.

AARD DER WERKEN **Maatregelen**			**eenmalig**	**terugkerend**	**vrijstelling toelating**	**premie-gerechtigd**	**Kathedrale kerkfabriek**	**Provincie Antwerpen**	**Stad Antwerpen**
HOOFDDOELSTELLING 1: BEHOUD, HERSTEL EN BEHEER VAN DE ERFGOEDWAARDEN VAN DE KATHEDRAAL EN BIJGEBOUWEN									
Maatregel 1	Restauratie en onderhoud van de gevels								
	1.1	Regelmatig plaatselijk nazicht en maximaal herstel van de gevels		1/j	x	x	x		
	1.2	Nazicht, herstel, ontroesten en schilderen van alle ijzeren delen (raambruggen, tralies, gevelankers)		1/3j	x	x	x		
	1.3	Punctueel nazicht, herstel en schilderen van het houten buitenschrijnwerk		1/3j	x	x	x		
	1.4	Restauratie van de gevels van de kerkmeesterskamer				x		x	
	1.5	Consolidatie en reorganisatie van het lapidarium				x		x	
	1.6	Herstel van achtergevel Jan Blomstraat 1-3	x		x		x		
Maatregel 2	Restauratie en onderhoud van de daken								
	2.1	Integrale restauratie bedaking zuidertoren met volledig vervangen van de natuurleien	x			x		x	
	2.2	Systematisch vervangen van de volledige leibedekking	x			x		x	
	2.3	Vervanging dakbedekking in roofing door leien en koper van dak AZO-15 (dak boven doorgang kerkmeesterskamer en kapelaansacristie)	x			x		x	
	2.4	Herstelling van de dak- en gootconstructies van alle overige daken		x				x	
	2.5	Regelmatig nazicht en onderhoud van alle dakbedekkingen, dakbekroningen, goten en regenafvoeren		6/j	x		x		
	2.6	Regelmatig nazicht van de volledige dakstructuur op o.a. zwam-en houtwormaantasting : o.a. dak- en gootconstructies, ladders en loopbruggen		1/j	x	x	x		
	2.7	Nazicht en punctueel herstel van de leibedekking		1/j		x	x		
	2.8	Herstel loden goot kooromgang zuid	x			x	x		
Maatregel 3	Bescherming en onderhoud van de glasramen								
	3.1	Aanbrengen van beschermingsbeglazing	x			x		x	

AARD DER WERKEN Maatregelen			eenmalig	terugkerend	vrijstelling toelating	premie-gerechtigd	Kathedrale kerkfabriek	Provincie Antwerpen	Stad Antwerpen
	3.2	Reiniging van glas (niet glas-in-lood) en nazicht op glasbreuk		6/j	x		x		
	3.3	Regelmatig nazicht en onderhoud van de glas-in-loodramen		6/j	x		x		
Maatregel 4	Restauratie van het interieur- stabiliteit								
	4.1	Onderzoek en indien nodig herstelling scheurvorming thv Sint-Antoniuskapel	x			x		x	
	4.2	Opvolging scheurvorming thv Sint-Antoniuskapel		x			x		
	4.3	Opvolgen en nazicht van de vloer in de kerkmeesterskamer, de vloer in de sacristie van de Onze-Lieve-Vrouwkapel en de barsten in de gewelven (zijbeuken en vroegere bidkapel A1)		x			x		
	4.4	Herstel van de vloer in de kerkmeesterskamer, de vloer in de sacristie van de Onze-Lieve-Vrouwkapel en de barsten in de gewelven (zijbeuken en vroegere bidkapel A1)	x			x		x	
	4.5	Herstellen van gewelven in sacristie van Sint-Jozefkapel	x			x		x	
Maatregel 5	Restauratie en opvolging van het interieur- afwerking								
	5.1	Restauratie lambrisering zijbeuk zuid en Venerabelkapel	x			x		x	
	5.2	Droge reiniging van de muren, kolommen, borstweringen en gewelfribben in natuursteen (middenbeuk en zijbeuken, gedecapeerde zones)		1/5j		x	x		
	5.3	Herschilderen met kalkverf van de viering, het transept en het hoogkoor	x			x	x		
	5.4	Herschilderen met kalkverf van kooromgang, kapel Ingang Sacristie en Heilig Hart van Mariakapel	x			x	x		
	5.5	Onderhoud, reiniging en ontstoffen van het volledige interieur incl. zolders		4/j	x		x		
	5.6	Onderhoud en reiniging van het meubilair incl. controle op houtworm- en zwamaantasting		3/j	x		x		
	5.7	Herschilderen van muren en plafonds van bijgebouwen (o.a. sacristie Venerabelkapel)	x			x	x		
	5.8	Nazicht van vloeren in natuursteen en parket en majolica		1/3j	x		x		
	5.9	Nazicht muur- en gewelfschilderingen en polychroom schilderwerk koorkapellen		1/3j	x		x		
	5.10	Consolidatie van de vrijgelegde gewelfschilderingen en indien wenselijk verder vrijleggen van de schilderingen	x			x		x	
Maatregel 6	Verwijderen van asbest platen onder alle koperen goten, brandwerende platen in verwarmingsruimten en tegen deuren in torentrappen		x			x		x	
HOOFDDOELSTELLING 2: BEHOUD, HERSTEL EN BEHEER VAN DE ERFGOEDWAARDEN VAN DE BELFORTTOREN									
Maatregel 7	Restauratie en onderhoud van de gevels								
	7.1	Integrale restauratie van de gevels, beperkt interieur en herstel binnenschrijnwerk	x			x			x
	7.2	Regelmatig plaatselijk nazicht en herstel van de gevels m.b.t. vocht-en vorstschade, schade voegwerk en plantengroei		1/j	x	x			x
	7.3	Nazicht, herstel, ontroesten en schilderen van alle ijzeren delen		1/3j	x	x			x

AARD DER WERKEN Maatregelen			eenmalig	terugkerend	vrijstelling toelating	premie-gerechtigd	Kathedrale kerkfabriek	Provincie Antwerpen	Stad Antwerpen
	7.4	Punctueel nazicht, herstel en schilderen van het houten buiten- en binnenschrijnwerk (incl hang-en sluitwerk op goede sluiting)		1/3j	x	x			x
	7.5	Regelmatige nazicht en onderhoud van de galmberden		1/j	x	x			x
	7.6	Nazicht en onderhoud van vlaggenmasten		1/j	x				x
HOOFDDOELSTELLING 3: BEHOUD, HERSTEL EN BEHEER VAN DE ERFGOEDWAARDEN VAN DE KATHEDRALE TUIN									
Maatregel 8	Herstellen en verbeteren van de kathedrale tuin								
	8.1	Herstellen van het gazon (verhoogd microreliëf)	x				x		
	8.2	Herstellen van het tuinpad (kalkgranulaat 3/7 ingesloten tussen staalband)	x				x		
	8.3	Bufferen van storende zichten (blinde gevels en recente bebouwing)	x				x		
	8.4	Voorkomen van inkijk van en naar de buren	x				x		
	8.5	Vrijwaren van het doorzicht op de kathedraal	x				x		
	8.6	Verhogen van de veiligheid met passende balustrade op de keermuur	x				x		
	8.7	Herstel en opvolging van de keermuren	x				x		
Maatregel 9	Restauratie en onderhoud van het tuinpaviljoen								
	9.1	Herstellen van het tuinpaviljoen	x				x		
	9.2	Onderhoud van het tuinpaviljoen		1/j			x		
Maatregel 10	Restauratie en onderhoud van de tuinrelicten								
	10.1	Herstellen van de grot	x				x		
	10.2	Herstellen van de waterpartij	x				x		
	10.3	Herstellen van de sculpturen	x				x		
	10.4	Onderhoud van de sculpturen		1/j			x		
	10.5	Onderhoud van de verhardingen, bassin en massieven		6/j			x		
Maatregel 11	Regelmatig onderhoud van de bomen, struiken, muurvegetatie, kruidachtigen en het gazon								
	11.1	Onderhoud van de bomen		2/j			x		
	11.2	Onderhoud en beheer van het gazon		6/j			x		
	11.3	Onderhoud van de struiken		2/j			x		
	11.4	Onderhoud van de kruidachtigen		2/j			x		
	11.5	Onderhoud van de muurvegetatie		2/j			x		
	11.6	Composteren		2/j			x		

AARD DER WERKEN Maatregelen			eenmalig	terugkerend	vrijstelling toelating	premie-gerechtigd	Kathedrale kerkfabriek	Provincie Antwerpen	Stad Antwerpen
Maatregel 12	Herwaarderen van de tuin			x			x		
HOOFDDOELSTELLING 4: BEHOUD, HERSTEL EN BEHEER VAN DE ERFGOEDWAARDE VAN DE CULTUURGOEDEREN									
Maatregel 13	Conserveringswerkzaamheden door deskundige restaurateurs								
	13.1	Regelmatig nazicht van de bewaringstoestand		x	x		x		x
	13.2	Ontstoffen van de cultuurgoederen		1/j	x		x		x
	13.3	Objectgericht onderzoek, nazicht van de toestand en uitvoeren van noodzakelijke conserveringswerkzaamheden door deskundige restaurateurs	x			x	x		x
HOOFDDOELSTELLING 5: BEHOUD, HERSTEL EN BEHEER VAN DE ERFGOEDWAARDE VAN DE ORGELS, TORENUURWERK, LUIDKLOKKEN- EN BEIAARD(CULTUUR)									
Maatregel 14	Restauratie van de luidklokken en vernieuwing van het aandrijfmechanisme								
	14.1	Een klok moet een halve meter verplaatst worden zodat ze allen samen terug kunnen luiden	x			x		x	x
	14.2	De klepels moeten nagezien en/of vervangen worden	x			x		x	x
	14.3	De luidbruggen moeten nagezien worden en stalen luidbruggen moeten vervangen worden door houten luidbruggen	x			x		x	x
	14.4	De elektrische installatie en de motoren moeten vervangen worden door nieuwe motoren (dichter bij de klokken met kortere verbindingen naar de luidwielen) die de klok veiliger op gang brengen en laten uitluiden	x			x		x	x
	14.5	De mogelijkheid kan worden onderzocht om de klokken opnieuw manueel te luiden (cfr. Dom Utrecht)		x		x		x	x
	14.6	De bediening moet mogelijk zijn met de meest hedendaagse technieken		x		x		x	x
	14.7	Onderzoeken van voor- en nadelen van lineaire motor voor klokken		x		x		x	x
Maatregel 15	Regelmatig onderhoud van de luidklokken en klokkenstoel								
	15.1	Onderhoud van de klokkenstoel		1/5j					x
	15.2	Groot onderhoud van de luidklokken in beheer van de kerkfabriek		1/10j		x		x	
	15.3	Groot onderhoud van de Karolusklok van de stad		1/10j		x			x
	15.4	Klein onderhoud van de luidklokken in beheer van de kerkfabriek		2/j			x		
	15.5	Klein onderhoud van de Karolusklok van de stad		2/j					x
Maatregel 16	Regelmatig onderhoud van de beiaard en torenuurwerk								
	16.1	Jaarlijks twee nazichten en onderhoudscampagnes van beiaard en torenuurwerk		2/j	x				x
	16.2	Groot onderhoud van de beiaard en torenuurwerk		1/6j	x	x			x
Maatregel 17	Regelmatig nazicht en onderhoud van de orgels								

AARD DER WERKEN Maatregelen			eenmalig	terugkerend	vrijstelling toelating	premie-gerechtigd	Kathedrale kerkfabriek	Provincie Antwerpen	Stad Antwerpen
	17.1	Jaarlijks nazicht en onderhoud van het Schyven-orgel		2/j	x		x		
	17.2	Jaarlijks nazicht en onderhoud van het Metzler-orgel		2/j			x		
	17.3	Groot onderhoud van het Schyven-orgel		1/6j		x	x		
	17.4	Groot onderhoud van het Metzler-orgel		1/6j			x		
Maatregel 18	Optimalisatie van de beiaardcultuur			x					x
HOOFDDOELSTELLING 6: REGELMATIG NAZICHT, RAPPORTERING EN UITVOERING VAN DAARUIT VOORTVLOEIENDE WERKZAAMHEDEN DOOR DESKUNDIGEN									
Maatregel 19	Regelmatig nazicht en rapportering door deskundigen								
	19.1	Controle van klim- en ladderhaken, ladders, ankerpunten en andere PBM'en De kerkfabriek staat in voor de controle voor alle losse PBM's, ladders,… De provincie staat in voor de controle en zorgen rond de vaste punten (klim- ladderhaken, ankerpunten,…)		1/j	x		x	x	x
	19.2	Regelmatige controle op aanwezigheid vogels en nazicht duivenwering		6/j	x		x		x
	19.3	Regelmatige algemene controle van het interieur en het exterieur		1/j	x		x		x
Maatregel 20	Uitvoeren van de aanbevolen werkzaamheden voortvloeiend uit het nazicht door deskundigen								
	20.1	Herstellingswerken om verdere schade te voorkomen		1/2j	x		x		x
NEVENDOELSTELLING 1: OPTIMALISEREN VAN DE PUBLIEKE TOEGANKELIJKHEID EN VEILIGHEID VAN HET GEBOUW MET RESPECT VOOR DE ERFGOEDWAARDE									
Maatregel 21	Herorganisatie van inkompartij van de kathedraal		x			x		x	
NEVENDOELSTELLING 2: VERBETEREN VAN DE FYSIEKE PUBLIEKE ONTSLUITING									
Maatregel 22	Integreren en herinrichten van de Sint-Janskapel binnen de ontsluiting van de kathedraal		x			x		x	
Maatregel 23	Voorzien van sanitair blok in bijgebouw in Jan Blomstraat		x				x		
Maatregel 24	Restauratie dekenij		x		x		x		
Maatregel 25	Herinrichting dekenij		x		x		x		
Maatregel 26	Verfraaien van de uurwerkkamer in de Belforttoren ifv gegidste bezoeken		x			x			x
Maatregel 27	Verbeteren van de algemene publieke ontsluiting van de Belforttoren		x			x			x

AARD DER WERKEN Maatregelen		eenmalig	terugkerend	vrijstelling toelating	premie-gerechtigd	Kathedrale kerkfabriek	Provincie Antwerpen	Stad Antwerpen
NEVENDOELSTELLING 3: OPTIMALISATIE VAN DE ENERGIE EFFICIËNTIE								
Maatregel 28	Regelmatig meten van T, RV, UV, lux		1/j	x		x		
Maatregel 29	Regelmatig klein onderhoud van de klimaatbeheersingsinstallatie		2/j	x		x		
Maatregel 30	Regelmatig groot onderhoud van de klimaatbeheersingsinstallatie		x	x		x		
Maatregel 31	Regelmatig onderhoud van de verwarmingsinstallatie in de uurwerkkamer en speelcabine		1/j	x				x
Maatregel 32	Relighting van de kathedraal in functie van energiezuinigheid	x					x	
Maatregel 33	Aanpassen van installaties aan steeds wijzigende normen en voortschrijdende technieken	x					x	x
NEVENDOELSTELLING 4: OPTIMALISATIE VAN DE ELEKTRISCHE INSTALLATIE EN VERLICHTING								
Maatregel 34	Onderhoud installatie voor data en telefonie		1/j	x		x		x
Maatregel 35	Onderhoud en controle van de elektrische installaties: verplichte herkeuring om de 5 jaar volgens AREI		1/5j	x			x	x
Maatregel 36	Uitvoeren van werkzaamheden in navolging van keuring	x		x			x	x
Maatregel 37	Regelmatig onderhoud van de verlichting inclusief vervanging van de lampen		1/j	x		x		x
NEVENDOELSTELLING 5: OPTIMALISATIE VAN DE VEILIGHEIDSVERLICHTING								
Maatregel 38	Mogelijkheid onderzoeken of de verlichting- in combinatie met hoge rendemenstsverlichting- deels kan aangesloten worden op UPS		x	x				
NEVENDOELSTELLING 6: OPTIMALISATIE VAN HET RIOLERINGSSTELSEL								
Maatregel 39	Opvolging van de aansluiting van de riolering op een gescheiden stelsel	x		x			x	
Maatregel 40	Regelmatig nazicht en onderhoud van het gehele rioleringsstelsel		1/j	x		x		
Maatregel 41	Regelmatig onderhoud van de sanitaire installaties		2/j	x		x		
NEVENDOELSTELLING 7: OPTIMALISATIE VAN DE BRAND- EN INBRAAKBEVEILIGING								
Maatregel 42	Regelmatige controle, onderhoud en indien nodig optimalisatie van de brand-en inbraakbeveiliging		1/j	x			x	x

AARD DER WERKEN Maatregelen		eenmalig	terugkerend	vrijstelling toelating	premie-gerechtigd	Kathedrale kerkfabriek	Provincie Antwerpen	Stad Antwerpen
Maatregel 43	Controle van de brandblussers: jaarlijkse verplichte keuring		1/j	x			x	x
Maatregel 44	Controle van de noodverlichting: jaarlijkse controle De kerkfabriek voert een jaarlijkse controle uit en brengt de provincie op de hoogte van eventuele defecten.		1/j	x		x	x	x
Maatregel 45	Keuring van de droge stijgleiding		1/j	x			x	x
Maatregel 46	Grote controle en onderhoud van haspels		5/j	x		x	x	
Maatregel 47	Kleine controle en onderhoud van haspels		1/j	x		x		
NEVENDOELSTELLING 8: OPTIMALISATIE VAN DE BLIKSEMAFLEIDINGSINSTALLATIE								
Maatregel 46	Regelmatige controle van de bliksemafleidingsinstallatie		1/j	x		x		x
NEVENDOELSTELLING 9: ONTWIKKELEN EN UITDRAGEN VAN EEN OPTIMAAL COLLECTIEBEHEER								
Maatregel 47	Onderhoud van roerende goederen (o.a. textiel, materiaal in bergplaatsen…)		x	x		x		
Maatregel 48	Inventarisatie van de roerende goederen op punt stellen		x	x		x		
Maatregel 49	Onderzoeken van de mogelijkheden naar een depotruimte	x		x		x		
Maatregel 50	Opvolgen van klimatologische omstandigheden in functie van het aanwezige erfgoed in de kathedraal	x		x		x		
NEVENDOELSTELLING 10: VERBETEREN VAN DE INTELLECTUELE PUBLIEKE ONTSLUITING IFV TOERISME								
Maatregel 51	Erkenning als Open Erfgoed aanvragen	x				x		x
Maatregel 52	Meer toeristische mogelijkheden creëren		x			x		x
Maatregel 53	Optimalisatie van de ontsluiting		x			x		x
Maatregel 54	Wifi-netwerk voorzien voor bezoekers	x				x		x
NEVENDOELSTELLING 11: AFSTEMMEN MET EN OPVOLGEN VAN HET STEDELIJK LICHTPLAN IN FUNCTIE VAN DE ERFGOED-WAARDE VAN DE SITE IN RUIMTELIJKE CONTEXT			x			x	x	x

7. Opvolging

7.1. Eenmalige maatregelen

In hoofdstuk 6 wordt eerst een opsomming gemaakt van de “ingediende dossiers”, al dan niet in aanbesteding of juist opgestart. Het feit dat deze dossiers voor een onroerenderfgoedpremie in aanmerking komen, betekent niet dat daarvoor een aanvraag werd ingediend. Er wordt wel steeds aan het Agentschap Onroerend Erfgoed een toelating gevraagd.

In verband met de werkzaamheden aan de kathedraal werd het dossier “1- RESTAURATIE BEDAKING” (HD01.1) in maart 2017 aanbesteed en van “2- HERINRICHTING SINT-JANSKAPEL, SANITAIR JAN BLOMSTRAAT EN HERORGANISATIE INKOM” (HD03.1) zijn de werken in januari 2017 gestart. Voor beide dossiers werd geen onroerenderfgoedpremie aangevraagd.

Voor de dossiers “3- RESTAURATIE LAMBRISERING ZIJBEUK ZUID EN VENERABELKAPEL (HD03.2)” en “4- LAPIDARIUM, GEVELS KERKMEESTERSKAMER EN GEWELVEN SACRISTIE SINT-JOZEFKAPEL (HD03.3)” werd recent een onroerenderfgoedpremie toegekend en de aanbesteding opgestart.

Voor wat betreft de belforttoren zal er voor het dossier “1- RESTAURATIE VAN DE GEVELS VAN DE BELFORTTOREN” (HD05.1) geen onroerenderfgoedpremie worden aangevraagd. De werkzaamheden worden gepland in 2019-2020.

In een tweede lijst worden de dossiers beschreven van werkzaamheden die eveneens noodzakelijk zijn maar op langere termijn worden gepland.

Voor de kathedraal en bijgebouwen zijn dit:

1. VERVANGING VAN OVERIGE LEIBEDEKKING (HD01.2)
2. VERVANGING DAKBEDEKKING IN ROOFING DOOR LEIEN EN KOPER (HD01.3)
3. HERSTELLING VAN DE DAK- EN GOOTCONSTRUCTIES VAN ALLE OVERIGE DAKEN (HD01.4)
4. RESTAURATIE VAN GLAS-IN-LOODRAMEN EN AANBRENGEN VAN BESCHERMBEGLAZING (HD02.1)
5. DROGE REINIGING VAN DE MUREN, KOLOMMEN, BORSTWERINGEN EN GEWELFRIBBEN IN NATUURSTEEN (HD03.5)
6. HERSCHILDEREN MET KALKVERF VAN DE VIERING, HET TRANSEPT EN HET HOOGKOOR (HD03.6)
7. OPVOLGEN STABILITEITSPROBLEMEN EN HERSTELLEN SCHEURVORMING IN DE VLOER EN WATERSCHADE MUREN SINT-ANTONIUSKAPEL (HD03.4)

Voor de belforttoren is dit het dossier “1- RESTAURATIE VAN DE KLOKKEN EN VERNIEUWING VAN HET AANDRIJFMECHANISME (HD06.1)”.

7.2. Terugkerende werkzaamheden

Dit betreft in de eerste plaats alle werkzaamheden waar de kathedrale kerkfabriek voor instaat. Die worden in detail beschreven in hoofdstuk 6.

Ook de provincie Antwerpen (voor kathedraal en bijgebouwen) en de stad Antwerpen (voor de belforttoren) voorzien in hun begroting middelen voor regelmatig onderhoud en werkzaamheden ter verbetering van de publieke toegankelijkheid, veiligheid, duurzaamheid en het optimaliseren van de publieke ontsluiting.

7.3. Opvolging

Overeenkomsten met Monumentenwacht Provincie Antwerpen

De kathedrale kerkfabriek heeft met Monumentenwacht Provincie Antwerpen een overeenkomst afgesloten voor een regelmatige inspectie, zowel wat het exterieur als wat het interieur en het kunstbezit van de kathedraal betreft. De stad Antwerpen heeft eveneens met Monumentenwacht Provincie Antwerpen een zelfde overeenkomst afgesloten voor wat betreft de belforttoren.

Een kopie van deze inspectieverslagen wordt aan het Agentschap Onroerend Erfgoed overgemaakt. Op basis van deze inspectieverslagen zal de kerkfabriek in overleg met de provincie Antwerpen, c.q. de stad Antwerpen beslissen om eventueel bijkomende onderhoudsmaatregelen te nemen.

Rapportage Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium i.v.m. de topstukken

De kerkfabriek legt zich op om eenmalige en terugkerende werkzaamheden jaarlijks aan Onroerend Erfgoed te rapporteren in functie van haar onderhoudsplicht. Voor de werkzaamheden zal verslag worden uitgebracht uiterlijk zes maanden na beëindiging van de werkzaamheden. Er wordt een verslag of voortgangsrapport gemaakt van het verloop van de werkzaamheden met vermelding van de aard, plaats, datum en het resultaat, inclusief fotomateriaal. Dit verslag zal worden opgesteld door de ontwerper, o.a. architect, restaurateur, technicus, etc., die voor de opmaak van de dossiers en de opvolging van de werkzaamheden instaat. Voor kleine onderhoudswerken zal de opdrachtgever zelf instaan. Aan elementen die in goede staat zijn of waaraan op korte termijn geen werkzaamheden zijn gepland voorziet de kerkfabriek een vijfjaarlijkse rapportering. Deze zal ook door Monumentenwacht uitgevoerd worden. De asbuiltdossiers van de grote werkzaamheden, uitgevoerd onder toezicht van Stad Antwerpen en Provincie Antwerpen worden bezorgd aan Agentschap Onroerend Erfgoed.